

વેદાંતનાં મૂળો

લેખક

ડૉ. ગોપાલ શાહ (Ph.D.-USA)
૩૦૨, પામ વ્યુ રેસીડેન્સી, રાધા-કિષ્કા પાર્ક ચોકડી,
અકોટા, વડોદરા-૩૯૦૦૨૦.
E-mail : gopalashaha@yahoo.com

પ્રકાશક

દીક્ષિત ઉપાધ્યાય
૨૦૨, આકાર ફ્લેટ્સ, SNDT કોલેજની સામે,
અકોટા, વડોદરા-૩૯૦૦૨૦.
M. 91-9825043371; E-mail : dixitupadhyay@rediffmail.com

ત ત્વ મ સિ

સર્વ હક્ક લેખક અને પ્રકાશકના આધિન

ડીઝાઈનીંગ : પ્રકાશ પાર્ક

પ્રિન્ટીંગ : જય ઓફસેટ પ્રિન્ટ, વડોદરા.

પ્રથમ સંસ્કરણ : જાન્યુઆરી, ૨૦૧૮

આદિ શંકર બ્રહ્મ વિદ્યાપીઠ
સોમાશ્રમ, ઉજેલી, ઉત્તરકાશી-૨૪૯૧૯૩,
ઉત્તરાખંડ, હિમાલય.

બ્રહ્મ વિદ્યાપીઠ ભારતની પ્રાચીન આશ્રમ સંસ્કૃતિનું પુનરુત્થાન કરી પુરાણી
પ્રણાલી પ્રમાણે સંસ્કૃત અને વેદિક દર્શનોનો અભ્યાસ કરાવી રહી છે.

નોંધ : ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પુનરુત્થાનના
અભિયાનને સમર્થન આપવા વિનંતી.
આપની શ્રદ્ધાને અનુકૂલ દાન બ્રહ્મ વિદ્યાપીઠને મોકલશો

Bank to bank transfer or online transfer may be done **DIRECTLY**
to the Brahma Vidya Peeth : State Bank Of India, Uttarkashi,
IFSC Code : SBIN0001172; Account # 31290629911.

Please notify your transaction # and mention the amount
of donation through E-mail to : **Somashram@gmail.com**

You will receive acknowledgement through E-mail along with
income tax exemption code.

CONTACTS : Visit the website : www.somashram.in

Adi Shankara Brahma Vidya Peeth : 01374222550, 91-9458349345
Swami Sharvananda : 91-9897474638
Swami Haribrahmendra nanda : 91-9458134079
Swami Brahma matmasvarup : 91-9411713579
Dr. Gopal Shah : gopalashaha@yahoo.com
Dr. Sita Ram Agrawal : 91-9825334467; agrawalsr@yahoo.com
Sri Dixit Upadhyay : 91-9825043371; dixitupadhyay@rediffmail.com

Include **"Spiritual"** in your subject of email for our prompt attention.
REQUEST for BOOK : Contact any one of the above

ગુરુ પંદના

અચિન્ત્યાવ્યક્તરૂપાય નિર્ગુણાય ગુણાત્મને ।

સમસ્તજગદાધાર મૂર્તયે બ્રહ્મણે નમઃ ॥

અર્થિત્ય અને અવ્યક્ત રૂપવાળા, સમસ્ત જગતના આધારરૂપ,
પરમાર્થ દ્રષ્ટિએ સ્વરૂપે નિર્ગુણ હોવા છતાં વ્યવહાર દ્રષ્ટિથી સગુણરૂપ
એવા બ્રહ્મને નમસ્કાર.

નમોઽચ્યુતાયગુરવેઽજ્ઞાનધ્વાનૈકભાનવે ।

શિષ્ય સન્માર્ગપટયે કૃપાપીયૂષસિન્ધવે ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધકારના નાશક એક સૂર્યરૂપ, શિષ્યોને સન્માર્ગ (મોક્ષમાર્ગ)
બતાવવામાં કુશળ, કૃપારૂપ અમૃતના સાગર એવા અપિનાશી
શ્રી ગુરુદેવને નમસ્કાર.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધસ્ય વિષયાક્રાન્તચેતસઃ ।

જ્ઞાનપ્રભાપ્રદાનેન પ્રસાદં કુરુ મે પ્રભો ॥

હું અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી અંધ અને વિષયવાસનાઓથી આક્રાંત
(ઘેરાયેલા) ચિત્તવાળો છું. હે પ્રભુ, આપ આપના દિવ્ય જ્ઞાનતેજનું
મને દાન દો, એના ધ્યાન ચિંતનથી મને પ્રસન્નતા - પરમ શાંતિ મળે
એવી કૃપા કરો.

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય ત્વામહં શરણં ગતઃ ।

પાપં પુણ્યં ન જાનામિ ત્વમેવ રક્ષકો મમ ॥

તમામ લૌકિક - અનાત્મ - ધર્મો ત્યજી દઈને હું આપના શરણે આવ્યો છું.
પાપ પુણ્ય હું જાણતો નથી, તમે જ મારા રક્ષક છો એ હું જાણું છું.

પ્રકાશકીય

મને ડૉ. ગોપાલ શાહના સાંનિધ્યનો લાલ લાંબા સમયથી મળી રહ્યો છે તે મારા પૂર્વના સત્કર્મોનું જ ફળ હશે. આમ તો ઔપચારિક નામથી સંબોધવામાં સંકોચ થયો કારણ કે તેઓ સૌ માટે ગોપાલકાકા જ છે. તેઓના પરિચયમાં આવનારને શિક્ષણ, આધ્યાત્મિક અને વ્યવહાર બાબતોમાં સલાહ સૂચન મળતાં રહે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક, વેદાંતનાં મૂળો, તેઓના ત્રણ ક્ષેત્રોની કુશળતાનું ત્રિવેણી સંગમ છે : તેઓને Syracuse University, Syracuse, NY તરફથી ગણિતશાસ્ત્રમાં સંશોધન માટે આમંત્રણ મળ્યું હતું. આ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી તેઓ ૧૯૬૭ માં અમેરિકા ગયા. ત્યાં તેઓએ સૈદ્ધાંતિક ગણિતશાસ્ત્રમાં Ph.D. ની પદવી મેળવી. કેટલાક સમય બાદ તેઓને Computer Manufacture કરતી સંસ્થામાં આ દિશામાં થઈ રહેલી પ્રગતિનો અભ્યાસ કરી માર્ગદર્શન આપવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે દરમિયાન Internet Communication અને Telephony માં કામ કર્યા બાદ આંતરરાષ્ટ્રીય કંપનીઓમાં તે અંગે મહત્ત્વનું કામ કર્યું હતું. ૧૯૯૯ માં નિવૃત્તિ લેતાં જ માદરે વતનનો સાદ સાંભળી પ્રતિ વર્ષ છ મહિના અત્રે આવે છે. અનંતની શોધમાં કેટલાક વર્ષો વિતાવ્યા બાદ છેવટે ઉત્તરકાશીની વરણી કરી. ત્યાં દરેક વર્ષે ચાર કે પાંચ અઠવાડિયા રહી પ્રસ્થાન ત્રયીનો અભ્યાસ કરે છે અને બાકીના સમયમાં જાતે જ અભ્યાસ કરે છે, આમાં સ્વામી શ્રી શર્વાનંદજીની (ઉપપ્રમુખ અને પ્રાધ્યાપક, આદિશંકર બ્રહ્મ વિદ્યાપીઠ, ઉત્તરકાશી) દોરવણી અને પ્રોત્સાહન મળતું હતું. આમ Communication Software, ગણિતશાસ્ત્ર અને વેદાંતશાસ્ત્રના ત્રિવિધ સંયોજન રૂપે આ પુસ્તક આપ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

આ પુસ્તક સમજવાની મારી પૂર્વ તૈયારી ન હતી પરંતુ મારી ભાવના આ પ્રમાણે છે : બ્રહ્મ, જે નિરાકાર નિરંજન અને એક જ તેમજ અદ્વિતીય છે તેણે આ જગત કરોળિયાની જેમ પોતાનામાંથી જ ઉત્પન્ન કર્યું, તેની સ્થિતિ અને લય પણ પોતાનામાં જ છે. આ દ્વૈતની રચના એટલી તો સુંદર છે કે આપણને અદ્વૈતનો ખ્યાલ પણ આવવો મુશ્કેલ છે. વેદાંત ભલે દ્વૈતમાં જ લખાયેલું હોય પરંતુ પ્રત્યેક ઉપનિષદનું ધ્યેય અદ્વૈતની પ્રતીતિ કરાવી મોક્ષને માર્ગે દોરવાનું છે. આ પુસ્તક જણાવે છે કે વેદાંત ફક્ત ચાર મૂળ સિદ્ધાંતો પર નિર્ભર છે. આ ચારેય મૂળો અત્રે દર્શાવેલ બ્રહ્મના લક્ષણોનો જ નિતાર છે.

વેદાંત વિશારદો કહે છે કે વેદાંત વિજ્ઞાન સાથે સમન્વય સાધી ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ કરે છે. આ પુસ્તક તેની સાબિતી આપે છે.

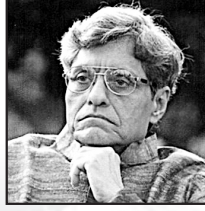
મને આ પુસ્તકના પ્રકાશન અને પ્રચારનું કામ મળ્યું, તેને હું માફ સદ્ભાગ્ય સમજું છું.

- દીક્ષિત ઉપાધ્યાય

ૐ તત્ સત્

વેદાંતવિવેક

જે કાંઈ બુદ્ધિગમ્ય, તર્કગમ્ય કે પ્રત્યક્ષ ન હોય એ બધું નિરર્થક નથી હોતું. વેદાંત એવી બાબતોનું મહત્ત્વ પ્રમાણે છે, જે રોકડી અનુભૂતિ (ટેન્જિબિલિટી) થી પર હોય. મહર્ષિ ચરકે એક સૂત્ર આપ્યું હતું : ‘પ્રત્યક્ષં હિ અલ્પં, અનલ્પં અપ્રત્યક્ષમ્’, અર્થાત્ જે જે પ્રત્યક્ષ છે તે અલ્પ છે, પરંતુ જે બધું અપ્રત્યક્ષ છે તે વિરાટ છે. પ્રત્યક્ષના ટાપુની ફરતે આવેલ વિશાળ મહાસાગર ઓછા મહત્ત્વનો નથી. આ અંગે પ્રો. ગોપાલભાઈ શાહે ઊંડા અભ્યાસ પછી આ પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં જે લખાયું તેને એમણે દલીલપૂર્વક અને વેદાંતવિવેક જાળવીને પોતાનો મુદ્દો તર્કશુદ્ધ રીતે પ્રમાણ્યો છે.

આ પુસ્તક માટે મારી શુભકામના અને પ્રસન્નતા !

ગોપાલભાઈને ધન્યવાદ !!

ગોપાલભાઈ શાહ

આમુખ

હિંદુ શાસ્ત્રો પૂર્ણતયા વૈજ્ઞાનિક અને સ્થળ, સમય તેમજ સંજોગોથી અબાધિત છે. તે તેટલું સુંદર તત્ત્વદર્શન કરાવે છે કે જો તેનો ઊંડો અભ્યાસ કરી, યોગ્ય રીતે સમજી, અમલમાં મૂકવામાં આવે તો નિરપેક્ષ આનંદ (મોક્ષ) અવશ્ય ઉપલબ્ધ થાય. હિંદુ શાસ્ત્રોને વૈજ્ઞાનિક કેમ કહેવામાં આવે છે તે સમજવા એકાદશીની વિધિનું ઉદાહરણ જોઈએ. પ્રાણી-જગતને ભૂખ બાબત સહજ સ્ફુરણા હોય છે; પેટની સાધારણ અનિયમિતતાના અણસારા માત્રથી તેઓ ખોરાક લેતા નથી; પરંતુ માનવજાત આ શીખી નથી, તેઓ જરૂરથી વધુ ખાય છે અને પેટને આરામ આપતા નથી. આપણું શાસ્ત્ર-સ્મૃતિ પ્રત્યેક પખવાડિયાના દશમા દિવસે એકવાર જમવા કહે છે; એકાદશીના દિવસે સંપૂર્ણ ઉપવાસ અને બારમા દિવસે એક જ વાર જમવા કહે છે. તદ્ઉપરાંત આ સમય દરમિયાન સંયમ જાળવી પ્રાર્થના કરવાની સલાહ આપે છે. આથી શરીર અને મનની શુદ્ધિ થાય છે. આમ હિંદુ શાસ્ત્રોની દરેક વિધિ શરીર અને મનની શુદ્ધિ સૂચવે છે.

તો પ્રશ્ન થાય છે કે મનની શુદ્ધિ (પવિત્રતા) શા માટે જરૂરી છે? મનની પવિત્રતા વિના બ્રહ્મજ્ઞાન અલભ્ય છે. તો હવે બ્રહ્મજ્ઞાન શા માટે જરૂરી છે? તે દુઃખરહિત નિરપેક્ષ અને અનંત આનંદ આપે છે.

પવિત્ર મન એટલે શું? વાસનાઓ મનની અશુદ્ધિ છે. સર્વ ઐહિક વાસનાઓથી દૂર રહેવા માટે મનની શુદ્ધિ જરૂરી છે. વ્યક્તિની વૃત્તિ, સાચા કે ખોટા ખ્યાલો અને તેઓની પ્રતિકાર કરવાની શક્તિથી મનનું અસ્તિત્વ સમજી શકાય છે. આપણે સાવધાનીપૂર્વક મનના વલણોનું નિરીક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ અને ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે આ વલણો આપણા ઉત્કૃષ્ટ દ્યેય સાથે એકતાલ થઈ આપણને પ્રગતિના પંથે દોરી રહ્યા છે. સામાન્યતઃ દ્યેય, અને તે માટે અપનાવેલા સાધનોમાં વિષમતા હોય છે. મનની પવિત્રતા એટલે ઐહિક વાસનાઓથી સાવધાન રહી, તેને આધ્યાત્મિકતાના માર્ગ ઉપર નિર્ધારીત કરવું.

આપણે બધા દુઃખરહિત નિરપેક્ષ અને અનંત આનંદની ખેવના કરીએ છીએ, પરંતુ આપણે ઈન્દ્રિયજન્ય આનંદમાં અભિરૂચી સખીએ છીએ જે ક્ષણિક હોય છે અને તે આખરે દુઃખમાં જ પરિણમે છે. કોઈપણ ઐહિક ચીજ-વસ્તુથી અથવા વેદોમાં રજૂ કરેલા કર્મકાંડો કે ચજ્ઞોથી નિરપેક્ષ અને અનંત આનંદ મેળવી શકાય નહીં. (કઠ ૧.૨.૧૦) ન હ્યધ્રુવૈઃ પ્રાપ્યતે હિ ધ્રુવં તત્ – અનિત્ય સાધનોથી નિત્યની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે. ફક્ત બ્રહ્મ (આત્મા) જ નિત્ય છે. બ્રહ્મજ્ઞાની, જેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, તે નિરપેક્ષ અને અનંત આનંદ ભોગવવાનો અધિકારી છે કારણ કે તે દુનિયાથી અલિપ્ત રહે છે. (ભગી ૨.૫૫) બ્રહ્મજ્ઞાનીની સ્થિતિ આલેખે છે:

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્
આત્મન્યેવાસના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥૫૫॥

હે પાર્થ, જે મનની સર્વ કામનાઓને ત્યાગે છે અને જેનો આત્મા, આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે. (મુંડ ૩.૨.૯) કહે છે કે બ્રહ્મનો જાણકાર જાતે જ બ્રહ્મ બને છે. (ભગી ૧૮.૫૪) ઉમેરે છે:

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ
સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥૫૪॥

જેણે બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને પ્રશાંત મનનો છે તે દુઃખી નથી થતો અને કામના નથી કરતો, તે સર્વમાં સમદ્વષ્ટિ રાખે છે. તે મારી પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આમ તો દરેક વ્યક્તિ દુઃખરહિત નિરપેક્ષ અને અનંત આનંદની આકાંક્ષા રાખે છે પરંતુ ધ્યેય હાંસલ કરવા શું કરવું જોઈએ તે જાણતા નથી. મૈત્રેયી અને મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યનો સંવાદ આ બાબત ઉપર વધુ પ્રકાશ પાડે છે (બૃહ ૨.૪.૫)

સ હોવાચ ન વા અરે પત્યુઃ કામાય પતિઃપ્રિયો ભવત્યા-
ત્મનસ્તુ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવતિ । ન વા અરે જાયાયૈ કામાયજાયા પ્રિયા
ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ ।

न वा अरे सर्वस्य कामाय

सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियंभवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन
मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥५॥

મહર્ષિ કહે છે “પત્નિ પતિને યાહે છે, તે પતિ માટે નહીં; તે પોતાના કારણે જ યાહે છે. તે જ પ્રમાણે પતિ પત્નિને યાહે છે, તે પત્નિ માટે નહીં; તે પોતાના કારણે જ યાહે છે.જે જેને યાહે છે તે પોતાને માટે જ યાહે છે. આત્મ સાક્ષાત્કાર શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી થઈ શકે. આમ થવાથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે દ્વારા સર્વજ્ઞતા ઉપલબ્ધ થાય છે”. માટે ફક્ત આત્માની જ ઉપાસના કરવી.(બૃહ ૨.૪.૭)“આત્મા इत्येव उपासित।” તો આ અનંત આનંદ કેવી રીતે મેળવવો? શું ચણો કરવાથી કે ધોર તપશ્ચર્યા કરવાથી કે શાસ્ત્રોના પઠન-પાઠનથી આ લભ્ય છે? ના, આમાં સફળતા મેળવવાની રીત અનેરી છે.

(કઠ ૧.૨.૨૩)

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनू स्वाम् ॥૨૩॥

“આ આત્મા વેદાભ્યાસ કે બુદ્ધિ કે અત્યંત શ્રવણથી લભ્ય નથી. જેણે આત્મજ્ઞાન માટે મક્કમ નિર્ધાર કર્યો છે અને જે તે માટે સર્વ સમર્પણ કરી રહ્યો છે તેને માટે આ આત્મા પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે.”

નિરપેક્ષ આનંદની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રુતિ વારંવાર ભારપૂર્વક કહે છે “આત્માને જ જાણો”. આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં આપણે શું ભૂલ કરીએ છીએ? આપણી શ્રદ્ધામાં ખામી છે અને તેમાં પૂર્ણતા લાવવી મુશ્કેલ છે. શ્વેતકેતુ, જે અધિકારી જીવ હતો, તેને પણ તાલીમ દરમિયાન, આ જ તકલીફ હતી (છાંદો ૬.૧૨.૨) :

तँ होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिमन्
एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति ॥૨॥

પિતાશ્રી (ઉદ્દાલક) કહે છે “જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાંથી આ વિશાળ વટવૃક્ષ પેદા થાય છે તે જ આ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે, જે તું જોઈ શકતો નથી. મારું કહેવું માન, દીકરા, મારા શબ્દોમાં શ્રદ્ધા રાખ”. (ભગી ૪.૩૯) “શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનમ્” શ્રદ્ધાવાન જ્ઞાન મેળવે છે. (બૃહ ૨.૪.૫) – આત્મા વિષે શ્રવણ કરવું. શ્રવણમાં પેદા થયેલી શંકાઓનું નિવારણ શ્રદ્ધાથી થાય છે. શ્રુતિમાં શ્રદ્ધા કેળવ્યા બાદ જે પગથીયું છે તેમાં ઈન્દ્રિયોને અંતર્વર્તિ બનાવવાનું છે. (કઠ ૨.૧.૧):

પરાઞ્ચિ ખાનિ વ્યતૃળત્સ્વયંભૂસ્તસ્માત્પરાઙ્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મન્
કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષદાવૃત્તચક્ષુરમૃતત્વમિચ્છન્ ॥૧॥

“સ્વયંભૂ પરમાત્માએ ઈન્દ્રિયોનું હનન કરી તેને બહિર્ગામી બનાવી, જેથી તેઓ બહારની (દુનિયા) જુએ છે પણ અંતરાત્માને જોતા નથી. કોઈ અમરતાની ખેવના ધરાવતા ધીરવીરો જ ઈન્દ્રિયોને અંતર્વર્તિ બનાવી અંતરાત્માને જુએ છે”. યમ અને નિયમ ઈન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખવામાં મદદગાર છે. આથી વિવેક અને વૈરાગ્ય જળવાય છે. હવે શું? હવે ત્યાગની જરૂર છે. (ઈશા ૧):

ૐ ઈશાવાસ્યંમિદ સર્વં યત્કિઞ્ચ જગત્યાં જગત્ ।

તેન ત્યક્તેન ભુઞ્જીથા મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્ધનમ્ ॥૧॥

આ કહે છે: “જગતમાં જે કંઈ છે તે સર્વ પરમાત્માથી જ વ્યાપ્ત છે. (અત્પકાલિન વસ્તુઓનો) ત્યાગ કરી આત્માનું રક્ષણ કરો: લોભ ન કરો અને અન્યના ધનની આશા ન કરો. આ ધન કોનું છે?” હિરણ્યગર્ભથી નાના જંતુ સુધી, સર્વ કોઈ નામ, રૂપ, ક્રિયા, અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયમાં જ સમાયેલ છે. આપણે આત્માના સાચા સ્વરૂપને જાણતા નથી અને અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયને નામ, રૂપ, ક્રિયા થકી બાધિત થાય છે. આપણું મન આ છ વિષયોમાં જ મગ્ન રહે છે, માટે (કઠ ૧.૩.૧૪) કહે છે: ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાન્નિબોધત । માયા નિદ્રામાંથી ઊઠો, જાગો અને સાવધાનીપૂર્વક પ્રતીતિ કરો કે આ સારું જગત આત્મા સ્વરૂપ જ છે (સચ્ચિદાનંદ – અસ્તિ, ભાતિ,

પ્રિય), એટલે કે આ સર્વ અન્ય કાંઈ નથી પણ આત્મા જ છે. અહીં પણ શ્રુતિ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અપનાવે છે. જાગ્રત્ ઉત્તિષ્ઠત ના ક્રમમાં નથી કહેતી, તે કહે છે ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત્. આ બાળકને ક્રિયાશીલ બનાવવાની તરકીબ છે. બાળકને પ્રથમ, પગ પર ઊભા રહેતાં શીખવાડવામાં આવે છે; ત્યારબાદ તે ક્રિયાશીલ બને છે. શ્રુતિ આપણને ખડા કરી, સક્રિય બની, આધ્યાત્મિક સદ્ગુણ પાસે જઈ, આત્મવિદ્યા શીખવામાં તત્પર થવા જણાવે છે. જો હિંદુ શાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા હોય અને અવિચળ થઈ અધ્યાત્મને માર્ગે જવાની હિંમત હોય તો નિરપેક્ષ અને અનંત આનંદ નિઃશંક લભ્ય છે કારણ કે આપણે આમ તો પૂર્ણ જ છીએ.

તો પ્રશ્ન થાય છે – આ પુસ્તક આત્મ સાક્ષાત્કાર કરવાના અભિયાનમાં કેવી રીતે મદદ કરશે? જો વૈદિક વિદ્યાને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી રજૂ કરવામાં આવે તો તર્કશીલ વ્યક્તિ તેને વધુ સારો આપકાર આપશે. પ્રસ્થાનત્રયીમાં દ્રઢતાપૂર્વક રજૂ કરેલા અલૌકિક કથનોમાં અધકચરી શ્રદ્ધા ધરાવનાર હવે શ્રદ્ધાવાન બનશે.

ખરેખર તો આપણા યોગીઓ માટે સારૂ જગત એક પ્રયોગશાળા હતી; તેઓની અલૌકિકના દર્શન કરવાની અદ્ભૂત શક્તિથી વેદોનું પ્રાગટ્ય થયું. આ નથી કોઈ એકલદોકલ વ્યક્તિની રચના કે નથી કોઈ કાર્યવાહક મંડળનું નિવેદન. વિજ્ઞાન અને વેદો કુદરતના રહસ્યને યથાવત્ પ્રગટ કરે છે. વિજ્ઞાને સુક્ષ્મતા પર પ્રભુતા કેળવી છે, જેમકે internet, satellites, space craft, atomic energy etc. વેદોએ આંતરિક શક્તિ દ્વારા હરણફાળ લગાવી છે. મહર્ષિઓએ અલૌકિક દ્રષ્ટિ કેળવી આ સર્વના કર્તા, ભર્તા અને હર્તાના દર્શન કરી પ્રતિપાદન કર્યું કે તે જ, સર્વશક્તિમાન, સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં પૂર્ણ સ્વરૂપે બીરાજે છે.

ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે વિજ્ઞાનના ઘણા સંશોધનો વૈદિક સિદ્ધાંતમાળા (theory) અનુસાર વિકાસાવવામાં આવ્યા હતા. શ્રી ગોપાલદાસ શાહે (a former research scholar at Syracuse University, Syracuse, NY, USA) વેદાંતિક તત્ત્વજ્ઞાનને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી રજૂ કરવામાં સારી જહેમત ઉઠાવી છે. તેઓએ વેદાંતિક

તત્વજ્ઞાનને આદિતત્વયુક્ત સિદ્ધાંત માળાના (axiomatic theory) સ્વરૂપમાં રજૂ કરી છે. આ પ્રકારની સંશોધન પદ્ધતિ ગણિત શાસ્ત્ર અને ભૌતિક શાસ્ત્રમાં પ્રચલિત છે. તેઓએ Mathematical logic નો વિષય મહા-વિદ્યાલયના તર્કશાસ્ત્ર વિભાગના સંશોધન કરવાના ઉમેદવારોને શીખવાડ્યો હતો જેમાં Peano's Axioms એ આદિતત્વોનો ભાગ ભજવ્યો હતો. નિવૃત્ત થતાં જ તેઓએ પ્રસ્થાનત્રયીના અભ્યાસ ઉપર ધ્યાન દોર્યું.

તેઓ છેલ્લા બાર વર્ષથી ઉત્તરકાશી, ઉત્તરાખંડ ચારથી-છ અઠવાડિયા માટે આવે છે અને પ્રસ્થાનત્રયીના કુટીલ કોચડાઓનો ઉકેલ શોધે છે; બાકીના સમયમાં જાતે જ મનન-ચિંતન કરે છે. આ દરમિયાન તેઓએ ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોમાં ગૂઢતાથી છુપાયેલા આદિતત્વોની નોંધ લીધી, જેના ફળરૂપે આ પુસ્તક પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

મને આશા છે કે વિદ્વાનો આ કૃતિને સારી રીતે આવકારશે અને અન્ય સર્વને આપણા શાસ્ત્રો પ્રત્યે અભિરૂચી પેદા કરવા પ્રયત્નશીલ બનશે કારણ કે તે ભેદી, અવાસ્તવિક કે ઘૂંઘળા સૂત્રોની જંજળ માત્ર નથી.

પ્રભુ ! આપનો જ,

સ્વામી શર્વાનંદ

પ્રાકટ્યન

પુરાતન સમયમાં આપણા મહર્ષિઓ બ્રહ્મ, પરમ પુરૂષોત્તમના દિવ્ય આદેશોથી કૃપાપાત્ર થયા હતા. આ મહર્ષિઓએ પોતપોતાની શાખાઓ ઊભી કરી અને આ આદેશોનું જ્ઞાન યોગ્ય વંશજો અને અનુયાયીઓને અર્પ્યું. આપણે આ મહર્ષિઓના કૃપાપાત્ર છીએ જેઓએ અથાક મહેનત કરી બ્રહ્મના ગૂઢ આદેશોને વેદ સ્વરૂપે પ્રકાશિત કર્યા. તેમાંય વેદના જ્ઞાનને ચાર ભાગમાં વ્યવસ્થિત રીતે, ક્રમબદ્ધ રજૂ કરી, મહર્ષિ વેદવ્યાસે આપણને સુસ્પષ્ટ દોરવણી આપી. આપશ્રીની કૃતી, બ્રહ્મસૂત્ર, જીજ્ઞાસુઓને વેદાંતના દેખીતા વિરોધોનું સમાધાન કરાવે છે અને તેના રહસ્યમય તત્ત્વોને પ્રત્યક્ષ કરે છે. આમ બ્રહ્મે અર્પેલ ગૂઢ, ચિંતનાત્મક અને પ્રેરણાદાયક સિદ્ધાંતોને અનેક વિશુદ્ધ અને દીર્ઘદ્રષ્ટિયુક્ત મહર્ષિઓએ વેદોની રજૂઆત આપણા માટે સરળ કરી મનોવાંછિત ફળ મેળવવાની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપ્યું. ખરેખર બાકી મહર્ષિઓ વેદોના મંત્ર-દષ્ટા છે અને વ્યાસ ભગવાન વેદોના સંયોજક અને સંકલનકર્તા છે. (ભગી ૧૫.૧૫)માં ભગવાન જણાવે છે ‘વેદાન્તકૃત વેદવિદેવ ચાહમ્ - હું જ વેદાંતનો કર્તા તેમજ જાણકાર છું’. (બૃહ ૨.૬, ૪.૬, ૬.૫)માં વેદિક ગુરુઓની પરંપરા આલેખી છે, જેમાં બ્રહ્મને ફક્ત વેદાંતના જ નહીં સર્વ વેદોના કર્તા તરીકે બિરદાવ્યા છે.

ॐ નમો બ્રહ્માદિભ્યો બ્રહ્મવિદ્યાસમ્પ્રદાયકર્તૃભ્યો વંશર્ષિભ્યો મહદ્ભ્યો નમો ગુરુભ્યઃ ।

બ્રહ્મને (સ્ત્ર) આદિ દેવોને, બ્રહ્મવિદ્યા-સંપ્રદાયના પ્રવર્તકોને, પરંપરાગત ઋષિઓને નમસ્કાર; (વેદ) વિશારદોને અને (વેદના) ગુરુઓને નમસ્કાર.

કેટલાક વિદ્વાનો વેદાંતમાં સંશોધન કરવાની મહત્વાકાંક્ષા દર્શાવે છે. જો તેઓ કોઈ અનન્ય તત્ત્વની શોધમાં હોય તો તેઓ ગેરરસ્તે દોરવાયેલા છે કારણ કે ઉપર જણાવ્યા મુજબ બ્રહ્મ વેદાંતના રચયિતા હોવાથી આ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ અને ખામી વિનાનું છે; ખરેખર તો પ્રત્યેક ભૌતિક સંશોધનો કુદરતના અજ્ઞાત રહસ્યોને જ જ્ઞાત કરે છે. અનેક મહાત્માઓએ, આચાર્યોએ અને વિદ્વાનોએ પોતાની દ્રષ્ટિ મુજબ વેદાંતની રજૂઆત કરી તેના અગમ્ય સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા. આપણે અત્રે સ્થાપિત કરીએ છીએ કે વેદાંત આદિતત્ત્વયુક્ત સિદ્ધાંતમાળા (Axiomatic theory - પારિભાષિક વ્યાખ્યા માટે જુઓ ૧.૧), જેને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન મળેલું છે, તે મુજબ વિકસાવાયેલ અનન્ય શાસ્ત્ર છે. આ શાસ્ત્ર ફક્ત ચાર

આદિતત્ત્વોથી ઘડાયેલું છે. આ ચાર આદિતત્ત્વોને આપણે વેદાંતનાં મૂળો કહ્યા છે. હવે આપણે આદિતત્ત્વો, વેદાંતનાં મૂળો, ના ઘડતરનું વિહંગાવલોકન કરીએ:

પ્રથમ આદિતત્ત્વ નિર્ગુણ બ્રહ્મ (સત્યં, જ્ઞાનં, અનન્તં) અને તેનું જ અક્ષર બ્રહ્મ સ્વરૂપ (સન્નિવદાનંદ), જે વિચારે છે: (છાંદો ૬.૨.૩) “હું અનેક બનીશ, હું જન્મ લઈશ...” નું નિરૂપણ કરે છે. બાકીના ત્રણ આદિતત્ત્વો (છાંદો ૬), જે સત્-વિદ્યાના નામથી ઓળખાય છે, તેમાંથી વીણવામાં આવ્યા છે. આમ તો આ ત્રણેય આદિતત્ત્વો મહર્ષિ વરુણ, પોતાના પુત્ર ભૃગુને જે ઉપદેશ આપે છે તેનું અમૂર્ત (ગહન) અને વ્યાપક સ્વરૂપ છે: (તૈત્તિ ૩.૧) “જેમાંથી આ જગત જન્મ લે છે, જેમાં સ્થિત છે અને જેમાં અંતે લય પામે છે તેને જાણવાની જીજ્ઞાસા કર”. આ જ પ્રમાણે (છાંદો ૩.૧૪.૧) પડઘો પાડે છે. “આ સઘળું બ્રહ્મ છે; આ (સઘળું) તેમાંથી જન્મે છે (તેમાં જ સ્થિત છે) અને તેમાં જ લય પામે છે”. આમાંથી ગહન અને વ્યાપક સ્વરૂપ પામેલા આદિતત્ત્વોની (અવિધિસર) રજૂઆત આ પ્રમાણે કરી શકાય: બીજા આદિતત્ત્વમાં અવ્યક્ત મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ બાબત, ત્રીજા આદિતત્ત્વમાં વ્યક્ત મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ અને ચરાચર જગત બાબત અને ચોથા આદિતત્ત્વમાં ચેતન તત્ત્વોની ગતિ અને લય બાબત રજૂઆત કરી છે (વિધિસર રજૂઆત માટે જુઓ ૧.૬). આ આદિતત્ત્વો અક્ષર બ્રહ્મના તટસ્થ લક્ષણ (પ્રકૃતિરૂઢ ક્રિયાશીલતા) નો મહિમા નિર્દેશે છે.

વેદાંતની રચના કોઈ પ્રાપંચિક ચેતનતત્ત્વે કરી હોત તો તે પ્રતિભાશાળી તત્ત્વવેત્તા, નવસર્જક અને વિચક્ષણ વૈજ્ઞાનિક હોવો જોઈએ તેમજ તેને ગણિતશાસ્ત્રનું પણ વ્યાપક જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આવા ધૂરંધર રહસ્ય ચિંતકો અત્યંત સરળ અને વ્યવહારૂ નિરીક્ષણ કરી અકલ્પ્ય સિદ્ધાંતો (અમૂર્ત અને વ્યાપક સ્વરૂપ) રચે છે, જેમ કે ન્યૂટનનું સફરજન અને આઈન્સ્ટાઈનના આગગાડીના ગમન-આગમનની સાપેક્ષતા. તેઓના નિરીક્ષણોના ફળરૂપે સારી દુનિયાની રહેણીકરણીમાં ધરખમ ક્રાંતિ આવી. વેદાંતના ગૂઢ સિદ્ધાંતોનો આવિષ્કાર પણ આ પ્રમાણે જ થયેલો છે એમ અત્રે આપણે સ્થાપિત કરીએ છીએ. જુઓ “આપણો વારસો” (અગ્રપૃષ્ઠની પાછળ): (છાંદો ૬.૧.૪) કહે છે કે માટીના પાત્રો માટી જ છે; માટીના પાત્રોની સાપેક્ષતામાં માટી એક જ અને અદ્વિતીય છે. આ જ નિરીક્ષણનું અમૂર્ત અને વ્યાપક સ્વરૂપ (આદિતત્ત્વ-૧ અ છાંદો ૬.૨.૧) આ પ્રમાણે છે: ‘શરૂઆતમાં આ બધું માત્ર સત્ (બ્રહ્મ) જ હતું એક જ અને અદ્વિતીય’.

(બૃહ ૪.૪.૧૯; કઠ ૨.૧.૧૧) આ જ સૂત્રને અન્ય શબ્દોમાં નિરૂપે છે ‘અત્રે કોઈ પ્રકારની વિવિધતા નથી’. વિજ્ઞાનની જેમ કેટલાક વેદિક સિદ્ધાંતો પણ રોજબરોજના નિરીક્ષણોની ઉપજ છે (પદ્ય માહિતી માટે જુઓ ૨.૧). આ સિદ્ધાંતમાળાના વિકાસ દરમ્યાન અન્ય પાંચ પ્રાથમિક નિરીક્ષણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે (૧.૬).

વિજ્ઞાનની સિદ્ધિનાં ફળ સારી માનવ જાત ભોગવી શકે પરંતુ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિનો બટપારો ન કરી શકાય. આ લાક્ષણિક (સ્વભાવગત) ખાસિયત છે: (કેન ૧.૩) ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્ગચ્છતિ નો મનો ન વિશ્વો ન વિજાનીમો યથૈતદનુશિષ્યાત્ । સંસિદ્ધિ પામેલ ગુરુની વ્યથા એ છે કે બ્રહ્મ, ઈન્દ્રિયો અને મનથી પર હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન સાર્વજનિક કરી શકાતું નથી; મુમુક્ષુએ સિદ્ધ ગુરુ પાસે રહી આકરી તપશ્ચર્યા કરવી પડે, સ્વર્ગના રાજા ઈન્દ્રને પ્રજાપતી જેવા સમર્થ ગુરુની દોરવાણી હોવા છતાંય ૧૦૧ વર્ષની ધોર તપશ્ચર્યા બાદ બ્રહ્મજ્ઞાન મળ્યું હતું (છાંદો ૮.૭-૮.૧૨). આ એક ખામી એવી છે કે તે અધકચરી આસ્થા ધરાવનારને આ ત્રુટિ અનિશ્વરવાદ તરફ દોરે: ચાર્વાક સૂત્ર – “ચાવજ્જીવેત્, સુખમ્ જીવેત્ । ઋણં કૃત્વા ધૃતમ્ પિબેત્ ॥ ભસ્મિભૂતસ્ય દેહસ્ય । પુનાર્ગમનમ્ કુતઃ? જીવો ત્યાં સુધી સુખથી જીવો, દેવું કરીને પણ ઘી પીઓ. અગ્નિદાહ પામેલ શરીર ફરી ક્યાં મળવાનું છે?” આ હોનારતથી બચવાનો કોઈ ઉપાય છે? આદિતત્ત્વયુક્ત સિદ્ધાંતમાળા આધુનિક વિજ્ઞાનના સંશોધનોમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. વેદાંત પણ આ જ પદ્ધતિથી વિકસાવાયેલ હતું તેમ આપણે અત્રે સાબિત કરીએ છીએ; જે વિજ્ઞાનને આવકારે છે તે વેદાંતમાં કેમ અશ્રદ્ધા રાખે?

આમ તો દરેક જીવનું ધ્યેય દુઃખરહિત, નિરપેક્ષ અને અનંત આનંદ મેળવવાનું છે; આ તો નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ અર્પી શકે; પરંતુ આપણા આદિતત્ત્વો અને નિરીક્ષણો તો દ્વૈતનો અનુરોધ કરે છે. તો આપણે સગુણ બ્રહ્મ (દ્વૈત) ને ચર્ચાનો વિષય બનાવવામાં શું ગલત માર્ગ લઈ રહ્યા છીએ? (છાંદો ૭.૨૪.૧) અને (બૃહ ૪.૩.૩૦) જણાવે છે કે આ નિર્ગુણ બ્રાહ્મી સ્થિતિ નિર્વિકારી અને અચલ છે જ્યાં કોઈપણ પ્રકારની ક્રિયાને અવકાશ નથી. આપણે ત્યાં પહોંચવા માટે દ્વૈતનો માર્ગ લેવાનો છે. વેદાંત દ્વૈતથી શરૂ કરી અદ્વૈત (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) નો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. આપણે સાબિત કર્યું છે કે વેદાંતની પરમ ધ્યેયના માર્ગે દોરતી (તેમજ અન્ય આધિભૌતિક, આધિદૈવિક ફળદાયક) વિધિ/ઉપાસનાઓના નિરૂપણમાં આપણા આદિતત્ત્વો આધારભૂત છે.

વેદાંતના વૈજ્ઞાનિક આયોજનને કારણે આપણે ગૌરવથી કહી શકીએ કે આ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો કોઈ તરંગીના તુક્કા નથી કે નથી અહીં-તહીંથી ચુટેલા આદેશો-નિષેધોનું સંગ્રહસ્થાન. આ ભાવવાહી, અર્થપૂર્ણ શાસ્ત્ર, સુદ્રઢ અને સંગીન તર્કશાસ્ત્રના ધાગાથી ગૂંથાયેલ છે (એમ લાગે છે કે હિબ્રુ (યહુદી) અને ખ્રિસ્તિ શાસ્ત્રોનું ઉદ્ભવસ્થાન મોઝીઝને મળેલા દશ આદેશો, ten commandments, હોઈ શકે. તેઓની સાઈનાઈ પર્વત પરની ગાઢ આરાધનાના ફળ તરીકે ઈશ્વરે તેઓને આ આદેશો આપ્યા હતા). આપણા કર્મના સિદ્ધાંતો, આલોક-પરલોક ગમન-આગમન અને મોક્ષના સિદ્ધાંતો નિર્વિવાદ છે કારણ કે આ શાસ્ત્ર વિજ્ઞાનના સુસ્થાપિત આયોજનો મુજબ ઘડાયેલ છે.

આપણા આયોજનમાં વિપરીત પૂર્વકલ્પિત સિદ્ધાંતોથી વેદાંતના સિદ્ધાંતો મરોડવાની શક્યતા નથી કારણ કે આપણે વેદાંતના જ સૂત્રોને શબ્દસઃ પરોવ્યા છે; એક પણ નવો સિદ્ધાંત રચવામાં આવ્યો નથી.

લાંબા સમયથી વિસરાયેલ આ શાસ્ત્રીય આયોજનને અત્રે પુનઃ પ્રજ્વલિત કરીએ છીએ. એમ ન કહી શકાય કે અર્વાચીન વિજ્ઞાન આપણા વેદાંતે ચીંધેલા પુરાણા ચિલા પર ચાલી રહ્યું છે?

ઉપરનો વિચાર-વિનિમય અસમંજસમાં મુકે તો સૌ પ્રથમ પ્રકરણ-૧ તરફ ધ્યાન દોરવું. અત્રે વિજ્ઞાનની અને વેદાંતની આદિતત્ત્વચુક્ત સિદ્ધાંતમાળા વિસ્તારથી સમજાવી, તેઓ વચ્ચે જે તફાવત છે તે પ્રત્યે ધ્યાન દોર્યું છે: તેમજ આ તફાવત કેમ અનિવાર્ય છે તે પણ સમજાવ્યું છે. અહીં નિરીક્ષણો અને વેદાંતનાં મૂળોના વિધાનો (વ્યાખ્યા) આપ્યા છે. પ્રકરણ-૨ માં નિરીક્ષણો અને વેદાંતના મૂળો સવિસ્તર સમજાવ્યા છે, જે વેદાંત-સારની ઝાંખી આપે છે. આ આદિતત્ત્વો અને નિરીક્ષણોની મોટા ભાગની સામગ્રી સત્-વિદ્યા (છાંદો-૬) માં સમાયેલી છે માટે આપણે તેને વેદાંત શિરોમણી તરીકે બિરદાવીએ છીએ. સત્-વિદ્યાના જે સિદ્ધાંતો બાકી રહ્યા છે તે સર્વ પ્રકરણ-૩ માં પૂર્વપ્રમેય, પ્રમેય કે ઉપપ્રમેય તરીકે રજૂ થયેલ છે. આમ આ પ્રકરણથી સત્-વિદ્યાની સંપૂર્ણ સમીક્ષા થાય છે.

કોઈ ગ્રંથમાં કેટલાક તર્કશાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનને અનુરૂપ ઉલ્લેખો જોવા મળે તો શું સમસ્ત ગ્રંથ તાર્કિક કે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિથી ઘડાયેલ છે તેમ કહી શકાય? હરગિજ નહીં. હવે સાબિત કરવાનું રહે છે કે આદિતત્ત્વચુક્ત સિદ્ધાંતમાળા સમસ્ત વેદાંતને આવરી લે છે: આપણા પ્રકરણ ૪-૮ માં અનુક્રમે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (છાંદો ૭-૮), તૈત્તિરિય ઉપનિષદ, ઐતરેય

ઉપનિષદ, મુંડક ઉપનિષદ અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં રજૂ થયેલ પરાવિધાના સિદ્ધાંતો વેદાંતનાં મૂળો, પૂર્વપ્રમેયો, પ્રમેયો તથા ઉપપ્રમેયો ઉપર આધારિત છે તેમ સાબિત કરીશું. આ ઉપનિષદોમાં દર્શાવેલા સિદ્ધાંતોના પ્રયોજન સ્વરૂપે ઉપાસનાઓ પ્રગટ કરવામાં આવી છે, જેઓના ફળ રૂપે આધિભૌતિક, આધિદૈવિક કે આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ મળે. આ સમગ્ર ચર્ચા-વિચારણા પ્રસ્થાનત્રયીના શ્રી શંકર ભાષ્ય ઉપર આધારિત છે.

આ પ્રબંધ ગ્રંથમાં પૂજ્ય સ્વામી શ્રી શર્વાનંદજી (આદિ શંકર બ્રહ્મ વિદ્યાપીઠ, સોમાશ્રમ, ઉજેલી, ઉત્તરકાશી, ઉત્તરાખંડ-૨૪૯૧૯૩), જેઓ મારા વેદાંતના ગુરુ છે, તેઓનું માર્ગદર્શન મળ્યું છે. વેદાંતને આદિતત્ત્વચક્રત સિદ્ધાંતોના બંધારણ મુજબ પ્રકાશિત કરવાનું દ્રષ્ટિબિંદુ તો કેટલાક સમયથી ઘોળાઈ રહ્યું હતું પરંતુ તેની રજૂઆતમાં જે ગહનતા જરૂરી છે તે માટે પૂજ્ય સ્વામીજીની વેદાંતની અંતરદષ્ટિ અનિવાર્ય હતી; (ભગી ૧૫.૨૦) આને ગુહ્યતમં જ્ઞાત્રં કહે છે. તેઓશ્રીએ આ લખાણના વાંચન અને ચર્ચા-વિચારણામાં ઉદારતા પૂર્વક પોતાનો કિંમતી સમય ફાળવી પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. આ લખાણમાં પૂરતી કાળજી રાખી હોવા છતાંય જે કંઈ ત્રૂટી રહી ગઈ હોય તે મારી જ બેદરકારી કે અજ્ઞાનતાનું કારણ છે. આપના સૂચનો આવકાર્ય છે.

મારા પરમ મિત્રો પ્રા. રાજેન્દ્ર જોષી (Dept. of Math, M.S. University, Vadodara) અને શ્રી પરમાનંદ દોશીએ આ પુસ્તકના પ્રૂફ વાંચન કરતાં કેટલાક સૂચનો પણ આપ્યા હતાં. આ પુસ્તકના ટાઈપિંગ, મુદ્રણ, પ્રકાશન અને તેને લગતી અન્ય જવાબદારી મારા યુવાન મિત્ર શ્રી દીક્ષિત ઉપાધ્યાયે સંભાળી હતી. આ પુસ્તકનો હિંદીમાં અનુવાદ મારા પરમ મિત્ર ડૉ. સીતા રામ અગ્રવાલે (Head, Dept. of Math, M.S. University, Vadodara) કર્યો છે. આ દરમિયાન તેઓએ અગત્યના સૂચનો કર્યા હતા. આ આવૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે. આ સર્વને મારા ધન્યવાદ.

આ પુસ્તકની અંગ્રેજી આવૃત્તિ E-mail દ્વારા મળી શકશે.

હું કહું, હું કહું, એ જ અજ્ઞાનતા,
શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે !

વડોદરા
Jan. 2018

ગોપાલ વી. શાહના
ભગવદ્ સ્મરણ

સંક્ષેપાક્ષર

ઐત	ઐતરેય ઉપનિષદ્
ઈશા	ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્
કઠ	કઠોપનિષદ્
કેન	કેનોપનિષદ્
કૌષી	કૌષીતકિ ઉપનિષદ્
છાંદો	છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્
તૈત્તિ	તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્
પ્રશ્ન	પ્રશ્ન ઉપનિષદ્
બ્રહ્મસૂ	બ્રહ્મસૂત્ર
બૃહ	બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્
ભગી	ભગવદ્ ગીતા
મુંડ	મુંડક ઉપનિષદ્

પ્રકરણ-૧

વેદાંતનાં મૂળો વિષે

૧.૧ પ્રાવેશિક:	૦૧
૧.૨ વિજ્ઞાનમાં આદિતત્ત્વચુક્ત વિકાસ:	૦૪
૧.૩ ઉલટો ક્રમ:	૦૭
૧.૪ વેદાંતના મૂળોનું રહેઠાણ:	૦૮
૧.૫ પ્રારંભિક સાધન-સામગ્રી:	૧૦
૧.૬ વેદાંતના મૂળોનું નિરૂપણ:	૧૧
૧.૭ ઉપયોગી વ્યાખ્યાઓ:	૧૫
૧.૮ નિવેદન - આ પ્રસ્તુતિના સંદર્ભમાં:	૧૫

પ્રકરણ ૨

વૈદિક મૂળોનું વિશ્લેષણ

૨.૦ પ્રાવેશિક:	૧૭
૨.૧ સત્ય: નિરીક્ષણ-૧:	૧૭
૨.૨ સૃષ્ટિ સર્જન: નિરીક્ષણ-૨:	૨૦
૨.૩ શરીરના કારણરૂપ ઘટકો: નિરીક્ષણ-૩:	૨૦
૨.૪ સુષુપ્ત અવસ્થા, નિરીક્ષણ-૪:	૨૩
૨.૫ એકલો-અટૂલો : આદિતત્ત્વ-૧:	૨૬
૨.૬ અવ્યાકૃત(અવ્યક્ત, સૂક્ષ્મ)સૃષ્ટિ, હિરણ્યગર્ભ: આદિતત્ત્વ-૨:૩૩	
૨.૭ વ્યાકૃત (વ્યક્ત) સૃષ્ટિ: આદિતત્ત્વ ૩:	૩૫
૨.૮ ફળપ્રાપ્તિ: આદિતત્ત્વ-૪:	૪૨

પ્રકરણ ૩

વેદાંત - સૌદ્રાંતિક દૃષ્ટિ

૩.૧ પ્રાવેશિક:	૪૯
૩.૨ વ્યક્ત (સ્થૂળ) તત્ત્વો:	૫૦
૩.૩ ચેતનતત્ત્વો:	૫૨
૩.૪ સત્-વિદ્યાની તારવણી:	૫૮

પ્રકરણ ૪

વેદાંતનાં મૂળો - છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં

૪.૦ પ્રાવેશિક :	૬૧
૪.૧ આરંભિક :	૬૧
૪.૨ ભૂમા-વિદ્યા :	૬૨
૪.૩ નાનકડી મઢૂલી (દહર વિદ્યા) :	૬૫
૪.૪ ઈન્દ્ર અને વિરોચન :	૬૭
૪.૫ ઉપસંહાર :	૭૩

પ્રકરણ ૫

વેદાંતનાં મૂળો - તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં

૫.૧ પ્રાવેશિક :	૭૫
૫.૨ બ્રહ્માનંદ-વલ્લી :	૭૫
૫.૩ ભૃગુ વલ્લી :	૮૧

પ્રકરણ ૬

વેદાંતનાં મૂળો - ઐતરેય ઉપનિષદમાં

૬.૧ પ્રાવેશિક :	૮૫
૬.૨ બ્રહ્મ, સર્જનહાર :	૮૫
૬.૩ પ્રાણીઓનું નિર્માણ :	૮૭
૬.૪ પ્રયોજન (Application) :	૮૯

પ્રકરણ ૭

વેદાંતનાં મૂળો - મુંડક ઉપનિષદમાં

૭.૧ પ્રાવેશિક :	૯૧
૭.૨. બ્રહ્મ, સર્જનહાર :	૯૧
૭.૩ અક્ષર પુરૂષ :	૯૨
૭.૪ પ્રયોજન :	૯૪
૭.૫ ઉચ્ચતમની અભિલાષા :	૯૫

પ્રકરણ ૮

વેદાંતનાં મૂળો - બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં

૮.૧ પ્રાવેશિક :	૯૯
૮.૨ આપિર્ભાપ (બૃહ-૧) :	૧૦૦
૮.૩ ભાપભર્યુ માર્ગદર્શન (બૃહ ૨) :	૧૦૬
૮.૪ શાસ્ત્રાર્થ-વાદવિવાદ (બૃહ ૩) :	૧૧૮
૮.૫ સ્નેહ ભર્યો ઉપદેશ (બૃહ ૪) :	૧૩૦

વેદાંતનાં મૂળો વિષે

૧.૧ પ્રાવેશિક:

આપણા પૌરાણિક મહર્ષિઓ પોતાની અતીન્દ્રિય જ્ઞાનશક્તિથી પરમ પરમેશ્વરના દિવ્ય અને અગમ્ય આદેશોથી અભિષિક્ત થયા હતા. વિચક્ષણ મહર્ષિઓએ વિવિધ આદેશોના સમુચ્ચયને નિર્વિવાદ, સંશયાતીત અને વિરોધાતીત શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ આપ્યું, પરમેશ્વરની આ પ્રસાદીને વેદો કહેવાય છે. વેદો, જે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને આધ્યાત્મિકતાનું મૂળ અને એકમાત્ર સ્ત્રોત છે, તે વિશ્વના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અગ્રસ્થાને છે. વેદો સ્થળ, સમય અને સંજોગોથી પર છે; આમાં તો પોતાના આદિ પ્રણેતા, બ્રહ્મના, મૂળ સ્વભાવનું જ પરિવહન થઈ રહ્યું છે. ઉપનિષદો વેદોનું જ્ઞાનકાંડ છે; તેઓ વેદોના અંતિમ ભાગ (તાર્કિક દ્રષ્ટિથી) હોવાથી તેઓના સમુદાયને વેદાંત કહેવાય છે. આના કેટલાક વિધાનો અલૌકિક છે, એટલે કે તેઓ નથી તો ઈન્દ્રિય ગમ્ય કે નથી મનોગમ્ય (ટીપ ૫.૩ તૈત ૨.૪; ટીપ ૪.૫ કેન ૧.૩); આ કારણે તેઓના આદેશોને યથાવત્ સ્વીકારવા જોઈએ. વેદો પૂર્ણ પુરુષોત્તમની અભિવ્યક્તિ હોવાથી (બૃહ ૩.૯.૨૬) જાહેર કરે છે: “પરમેશ્વરની પ્રતિતી માટે ઉપનિષદો જ એકમાત્ર સાધન છે” માટે આમાં રજૂ થયેલ સિદ્ધાંતોને જ પ્રમાણિત માની આ અલૌકિક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ભૌતિક અને અસંગત તર્ક-વિતર્કોથી દૂર રહેવું. ચમરાજા નચિકેતને આ જ ઉપદેશ આપે છે (કઠ ૧.૨.૯)^૧. આ જ પ્રમાણે (ટીપ ૭.૨ મુંડ ૩.૨.૩) પણ કહે છે; પરંતુ વેદાંત તર્કનો બહિષ્કાર કરતું નથી; વેદાંતને સમર્થન આપતું તર્ક આપકાર્ય છે.

આપણે વેદાંતનાં સિદ્ધાંતોના સમૃદ્ધ સમૂહમાંથી ગણ્યા-ગાંઠ્યા સિદ્ધાંતોના ઉપસમૂહને શોધવો છે જેની મદદથી અન્ય સર્વ સિદ્ધાંતો સાબિત કરી શકાય. આ ઉપસમૂહને વેદાંતનાં મૂળો કહીશું. એમ ખ્યાલ કરી શકાય કે વેદાંત આ મૂળોમાંથી જ પ્રગટેલ છે, જેમ નાનકડી કળીમાંથી મહેંકતું ફૂલ

૧. (કઠ ૧.૨.૯)

નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા પ્રોક્તાન્યેનૈવ સુજ્ઞાનાય પ્રેષ્ટ

યાં ત્વમાપ: સત્યધૃતિર્બતાસિ ત્વાદૃઙ્નો ભૂયાન્નચિકેત: પ્રષ્ટા

ખીલે છે. આ ઉપસમૂહના પ્રત્યેક સિદ્ધાંતને આદિતત્ત્વ કહીશું. આપણે વેદાંતનાં મૂળોની શોધ કરવાની છે.

તર્કબદ્ધ વૈકલ્પિક વ્યાખ્યાઓ :

આદિતત્ત્વ : સ્વયંસિદ્ધ માન્ય થયેલ સિદ્ધાંતને આદિતત્ત્વ કહેવાય.

આદિતત્ત્વની સાબિતી માગવામાં આવે તો તેનું સમર્થન જે સિદ્ધાંતોથી કરવામાં આવે તેઓનું પણ સમર્થન માગી શકાય. આમ તો અનંત ચક્રમાં ફસાઈ જવાય! આધુનિક વિજ્ઞાનના સંશોધનોમાં આવા આદિતત્ત્વોના નાનકડા સમૂહના આધારે (મહત્ત્વના શાસ્ત્રો (theory) રજૂ કરી) વૈજ્ઞાનીકો અનન્ય સંશોધનો કરે છે. આ નાનકડો સૂમ્મહ અનુભવ, તર્ક કે વ્યવહારને સુસંગત ન પણ દેખાય, છતાં ચ તેના ફળરૂપે ઉપાર્જિત આદિતત્ત્વયુક્ત શાસ્ત્ર (process through Axiomatic theory) ઘણું ઉપયોગી નીવડે છે, જે આપણે આગળ જોઈશું.

વ્યાખ્યા આદિતત્ત્વયુક્ત શાસ્ત્ર:

આ આદિતત્ત્વોના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયેલ શાસ્ત્ર છે.

મૂળ સુસ્થાપિત સિદ્ધાંતો, જેના વિસ્તારરૂપે આ નવું શાસ્ત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, તેઓને યથાવત્ જાળવી રાખે, તેમાં વિકૃતિ પેદા ન કરે, ઉપરાંત વ્યવહાર્ય (વ્યવહારિક) હકિકતો અને વિજ્ઞાન કે કુદરતના સત્યોનો વિરોધાભાસ ન કરે અને નવા સિદ્ધાંતો તારવે અથવા સુસ્થાપિત સિદ્ધાંતોને વધુ વ્યાપક બનાવે તો આ નવજનીત સિદ્ધાંત-માળાને આદિતત્ત્વયુક્ત શાસ્ત્ર કહેવાય. આ સાથે અંતર્ગત આદિતત્ત્વોના સમૂહને પ્રમાણિત અથવા અધિકૃત કહેવાય, જો પ્રમાણભૂત શાસ્ત્ર ન ઉપજે તો સ્વયંસિદ્ધ માનેલા આદિતત્ત્વો અનધિકૃત કહેવાય.

આપણે વેદાંતની આદિતત્ત્વયુક્ત શાસ્ત્ર તરીકે રજૂઆત કરી રહ્યા છીએ, આ સૈદ્ધાંતિક વિકાસમાં તર્ક વિશિષ્ટ હોવાથી ચુસ્ત અધ્યાત્મવાદી આને ભૌતિકવાદ સમજી બહાલી આપવામાં સંકોચ કરે. પરંતુ વેદાંતને સમર્થન આપતું તર્ક આવકાર્ય છે; આ રજૂઆત વેદાંતના સર્વ તત્ત્વોને સમર્થન આપે છે તેમ સાબિત કરીશું, માટે આ પ્રસ્તાવ સર્વમાન્ય કહેવાશે.

તદ્ઉપરાંત, આ પ્રસ્તાવનાથી આપણે અત્યંત ગૌરવ અનુભવીએ છીએ કે આપણો અધ્યાત્મવાદ માત્ર અંધશ્રદ્ધાળુઓની જમાવટ નથી કે નથી તે તંત્રગીઓના તુક્કાઓની જમાવટ. આ શાસ્ત્ર તો આધુનિક વૈજ્ઞાનીક સિદ્ધાંતો પર રચાયેલું છે. ફક્ત શ્રદ્ધાયુક્ત અધ્યાત્મવાદ નાસ્તિકો પેદા કરતું મહાન ચંત્ર છે. આપણે આ શાસ્ત્રને વૈજ્ઞાનીક દ્રષ્ટિ આપે તેવા વેદાંતના મૂળોની શોધમાં છીએ.

આપણા પૌરાણિક યોગીઓએ ભૌતિક તેમજ માનસિક તત્ત્વો ઉપર પ્રભુતા કેળવી સૂક્ષ્મ અપલોકન અને અનુભૂતીથી સર્વસામાન્ય જણાતા તત્ત્વોનું સામાન્યીકરણ (generalization) કર્યું અને તેમાં અનેક અપવાદો સાથે પરિવર્તન ક્ષમતાનો પણ સમાવેશ કર્યો, કારણ કે ન તો કુદરત, કે ન તો માનવ-વૃત્તિ એકધાર્યા નિયમ મુજબ વ્યવહાર કરી શકે. વેદોની આ વિશિષ્ટતાને કારણે તેની મર્યાદામાં જ રહી, અનેક સંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ થયો જેમાં ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક, રાજકીય અને સામાજિક વિવિધતા મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આમ એકતામાં વિવિધતા અર્પતું વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાન આપણી સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક માન્યતાની જનેતા છે. વૈદિક સિદ્ધાંતોની સર્વસામાન્યતામાં (universality) રબર જેવું લચીલાપન (elasticity) હોવાને કારણે પ્રત્યેક સંપ્રદાય પોતાની માન્યતાઓમાં અડગ રહી અન્ય સંપ્રદાય સાથે સુગમતાથી સંકળાયેલ રહે છે; આપણા વિવિધ સંપ્રદાયોમાં ઘર્ષણ કે વિષમતાને સ્થાન નથી. એક જ કુટુંબની એક જ ઘરમાં રહેતી વ્યક્તિઓ વિભિન્ન સંપ્રદાયોમાં માન્યતા ધરાવતા હોય તે આપણી સંસ્કૃતિ માટે નવાઈની વાત નથી. તેઓને સંવાદિતતા અને એકરાગથી રહેવામાં જરા ય આંચ આવતી નથી. આ વિવિધતામાં એકતા અર્પતી વૈદિક સંસ્કૃતિની અજાયબી છે. આપણે આવા નમ્ય શાસ્ત્રના મૂળોની શોધમાં છીએ.

વેદાંત એક વિશાળ અને ભવ્ય વૃક્ષ છે, જે અજોડ તત્ત્વજ્ઞાનના થડ ઉપર સ્થિર છે: જેની અનેક શાખાઓ અનેક વેદાંતિક સંપ્રદાયોનું પ્રતિક છે; જે કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનના જલપાન અને ખાતરથી પુષ્ટ છે. તેના ફળ સ્વરૂપે સુહાવના સ્વર્ગો કે અમરત્વ પ્રદાન કરતું મધુરું મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અનાદિ અને અનન્ય વૃક્ષ મૂળો વિના કેમ રહી શકે? આપણે આ ભવ્ય વૃક્ષનાં મૂળોની શોધમાં છીએ.

વેદાંત સુદ્રઢ, સુઘડ, સરલ અને સુસ્પષ્ટ સિદ્ધાંતો આદેશો અને નિષેધો સંલગ્નતાથી રજૂ કરે છે. આ અહીં-તહીંથી ભેગા કરેલા અસ્ત વ્યસ્ત તુક્કાઓના બેઢંગા સમૂહની જમાવટથી આપું સુસંગત શાસ્ત્ર જે રોજબરોજના અમૂલ્ય અનુભવો અને સૂક્ષ્મતમ નિરીક્ષણોથી ઉદ્ભવ્યું છે તે આ પ્રકારનું ચિંતનાત્મક શાસ્ત્ર પ્રગટાવી ન શકે. આવા શાસ્ત્રના મૂળમાં પ્રારંભિક અટકળો (આદિતત્વો)નો સમૂહ, જે ઊંડા ચિંતન અને સમૃદ્ધ દ્રષ્ટિબિંદુથી ઘડવામાં આવ્યા હોય તે જ હોઈ શકે. આપણે આ પ્રારંભિક અટકળો (આદિતત્વો), જે વેદાંતના મૂળ સ્વરૂપે બિરાજી રહ્યા છે, તેની શોધમાં છીએ.

૧.૨ વિજ્ઞાનમાં આદિતત્વયુક્ત વિકાસ:

વિજ્ઞાન અને તેમાંય ભૌતિક શાસ્ત્ર અને ગણિત શાસ્ત્રના સંશોધનોમાં આદિતત્વોથી વિકસેલ શાસ્ત્રો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આને અનુલક્ષીને અનેક પ્રકારના સંશોધનોની હારમાળાઓ ગુંથાઈ રહી છે. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને અથાક તપશ્ચર્યાના સંયોગથી મૂળભૂત સિદ્ધાંતો (આદિતત્વો)નું અનુમાન કરવામાં આવે છે જે ઈન્દ્રિયગમ્ય કે તર્કગમ્ય ન પણ હોઈ શકે, પરંતુ તે ઉપરની વ્યાખ્યા મુજબ પ્રમાણભૂત શાસ્ત્ર ઉપજાવી શકે. આ શાસ્ત્રના વિષયો પ્રત્યક્ષ કે અનુભવ સિદ્ધ હોવાથી આદિતત્વોની ગહનતાનો ખ્યાલ કરવાની કે તે બાબત કુતૂહલ કરવાની ભાવના સામાન્યતઃ હોતી નથી. એક પ્રચલિત ઉદાહરણ જોઈએ: ટેલીફોનથી દુનિયાના કોઈપણ સ્થળોમાં રહેતી વ્યક્તિ સાથે વાતચીત કરી શકાય. તે તમારા અવાજનું વહન કરી, તમારો અવાજ આબેહૂબ રજૂ કરે અને તે લક્ષિત ટેલીફોન પર જ ઉપસ્થિત થાય! આમ અવાજનું વહન, તેનું આબેહુબ નવસર્જન તેમજ વિશ્વના અગણિત ટેલોફોનોમાંથી તમારા લક્ષિત ટેલોફોનની જ વરણી કરવી – આ સુગમતા પાછળ કયા સિદ્ધાંતો કરામત કરી રહ્યા છે તે જાણવાની જરૂર ખરી? ટેલીફોનનું સંશોધન સાર્વજનિક બન્યું; વેદાંતનાં તત્વોનું પરિણામ ફક્ત તત્ત્વજ્ઞને જ ઉપલબ્ધ છે, આ જ્ઞાન સાર્વજનિક નથી કરી શકાતુ. મોક્ષનો એક અધિકારી સર્વને મોક્ષ ન આપી શકે; તે જીજ્ઞાસુને ઉપદેશ આપી શકે, છતાંય આ માર્ગ પર તો કોઈ વિરલો જ વિચરી શકે, આથી અશ્રદ્ધા જન્મે અને તે નાસ્તિકતાનો ખોરાક બની શકે. વિરોચન અને ઈંદ્ર બ્રહ્મજ્ઞાન માટે પ્રજાપતિના આશ્રમમાં રહ્યા. વિરોચન ઉપદેશનો સાચો

મર્મ સમજ્યા વિના પાછો ગયો પરંતુ ૧૦૧ વર્ષની તપશ્ચર્યા બાદ ઈંદ્ર બ્રહ્મજ્ઞાની બન્યો (૪.૪ છાંદો ૮.૪-૮.૧૨). જો વેદાંતનાં સિદ્ધાંતોને વિજ્ઞાનનો ઓપ આપવામાં આવે તો જે વિજ્ઞાનને માન્યતા આપે તેણે વેદાંતને પણ માન્યતા આપવી જ રહી. આપણે આવા વેદાંતનાં મૂળોની શોધમાં છીએ.

વૈજ્ઞાનિકોને સૂક્ષ્મતામાં ધૂપાયેલ પ્રચંડ સામર્થ્યની ખાત્રી થયેલી છે. તેઓએ અણુ-પરમાણુ અને ઊર્જા (energy) ની વ્યાપકતાનો અભ્યાસ વિસ્તારથી કર્યો છે અને બક્ટિશક્તિ ભયહ્રત ની વિશિષ્ટતા જાણવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે, પરંતુ આ તત્વો ભૌતિક દ્રષ્ટિથી જ સૂક્ષ્મ છે, જેના પ્રયોજનથી ભૌતિક સમૃદ્ધિ, સુખ-સગવડના સાધનોનો ભરાવો થઈ રહ્યો છે. આ શું નિરપેક્ષ આનંદ આપશે? ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વિગેરેની સૂક્ષ્મતા તો આનાથી ય પર છે. વેદાંત આ સૂક્ષ્મતમત્વ નો ખ્યાલ આપી આત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય સમજાવી પ્રપંચને પેલે પાર લઈ જાય છે અને નિરપેક્ષ અખંડ આનંદ બક્ષે છે. આ વિચાર વિનિમયથી વૈજ્ઞાનિકોના ક્ષાણાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં ઊણપ ન રાખવી. વૈજ્ઞાનિકો માનવ જાતની પ્રગતી માટે જે અનેરો ભોગ આપી રહ્યા છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. તેઓ જે ઝંઝાવાત ઝીલે છે તેનો ખ્યાલ દેવ - અણુ (દેવાંશ) (god particle) ના સંશોધનની વ્યથા જાણવાથી આવશે:

પીટર હીગ્સે ૧૯૬૪ માં એવા પરમાણુ માટે આદિતત્વો રજૂ કર્યા કે જેના જ્ઞાનથી વિશ્વના ગૂઢ રહસ્યોનો મર્મ જાણી શકાય. આ ગુણને અનુલક્ષી અન્ય સંશોધકો આને દેવ-અણુ કહેવા લાગ્યા. પીટર વૈધર્મિક (atheist) હોવાથી આ નામથી નારાજ થયા હતા. લાંબી મંજીલ કાપ્યા બાદ ૨૦૧૩ માં તેના આદિતત્વોને માત્ર કામચલાઉ માન્યતા મળી ! આમ છતાં ય લેડરમન નામના પ્રખ્યાત પરમાણુ-શાસ્ત્રીએ માન્યતા આપી નથી અને વ્યંગાત્મક રીતે આ મુજબ મજાક ઉડાવે છે: (Ref. Search Google for 'God Particle') “આપણી જ્ઞાન પ્રાપ્તિની લાંબી સફરનું અવલોકન કરતાં બે પ્રસંગોમાં સામ્ય દેખાય છે: એક તો પીટરની "big bang theory" ઉપર પ્રારંભિક સમતારૂપ જે અસર પડી છે તે, તેમજ અણુઓ, તેઓના અરસપરસ પ્રવર્તતા પરિબળો અને તે કારણે ઉદ્ભવેલ બંધારણની આભાસ પૂરતી અરાજકતાથી આજના વિશ્વનું જે ઘડતર થયું છે તે, અને બાઈબલની

ઝંઝાવટભરી વાર્તાઓ, જે થકી એક જ ભાષા અનેક ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિઓમાં પરીણમી”.

હવે લેડરમન પોતાની મુંજવણ રજૂ કરી વધુ ઝાટકણી કાઢે છે: “આ આદિતત્વો, જે વિશ્વના ગૂઢ રહસ્યો શોધી રહ્યા છે, તેઓની મુંજવણમાં વધારો કરવા માગે છે કે ઉપર જણાવેલ હકિકતની જેમ ગુંચવણ ઊભી કરવા માગે છે કે આ પડકારને ઝીલી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી એમ કહેશે કે “આ વિશ્વ (ભગવાને) કેટલું રમણીય બનાવ્યું છે !”

આમ તો આ આદિતત્વોની સર્વપ્રથમ રજૂઆત શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝે કરી હતી. વૈજ્ઞાનિકોએ આ ઉપર ધ્યાન આપ્યું ન હતું પરંતુ આઈન્સ્ટાઈને આનાથી પ્રભાવિત થઈ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. શરૂઆતમાં આને “Higgs-Boson particle” નામ આપવામાં આવ્યું હતું; સમય જતાં “Boson” અદ્રશ્ય થઈ ગયું અને હવે આને “Higgs particle” કહેવાય છે.

આ હકિકતથી એ પણ ખ્યાલ આવે છે કે વૈજ્ઞાનિકો વૈદિક સૂક્ષ્મતા સમજવા ભૌતિક સાધનો અપનાવી કેટલી ધીરજતા પૂર્વક, જીવન પર્યંત ભગીરથ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે અને આવા તો અનેક સંશોધકો અજનવા અખતરા કરી રહ્યા છે! શું તમો પણ લેડરમનની જેમ આની સફળતા બાબત સંશયાત્મા છો? એક વસ્તુ તો ચોક્કસ છે કે જો વૈજ્ઞાનિકોને આમાં સફળતા મળે તો તેનું પરિણામ સર્વગ્રાહી હોવાથી આપણે બધા એક સાથે મોક્ષ મેળવી શકીએ!!! સ્પષ્ટ જણાય છે કે વૈજ્ઞાનિકો (કઠ૧.૨.૧૦) ને માન્યતા આપતા નથી: ન હ્યઘ્રૃવૈઃ પ્રાપ્યતે હિ ઘ્રૂવં તત્ – નશ્વર દ્વારા શાશ્વત અપ્રાપ્ય છે. પરંતુ આપણે વૈદિક માર્ગ જ અપનાવીશું અને વૈજ્ઞાનિકોને સફળતા મળે તેમ પ્રાર્થના કરતા રહીશું.

ઉપરની તત્પુરતી નાકામીયાબી જોઈ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. ઘન્ય છે આ વૈજ્ઞાનિકોને, જેઓએ સામાન્ય અવલોકનોમાંથી અગમ્ય સિદ્ધાંતો રચ્યા અને અનેક ઝળહળતી સફળતાઓ મેળવી છે. આજે ‘Transportation, internet, cell phones, home schools’. વિગેરેની જે સુવિધાઓ આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ તેમાંની કેટલી સુવિધાઓ આપણા વકિલોએ ભોગવી હતી?

ન્યુટનની સફરજન બાબત કુતૂહલતાના ફળરૂપે આગગાડી, મોટર, ટ્રક અને અનેક પ્રકારના ચંત્રોથી વિશ્વની રહેણી-કરણી બદલાઈ ગઈ. હવે ઘોડા અને ઊંટની મુસાફરી હાસ્યપાત્ર બને. આઈન્સ્ટાઈનની relativity and quantum theories થી મોટામાં મોટી (ખગોળના પદાર્થો) અને નાનામાં નાની (અણુ-પરમાણુ) વસ્તુઓનું જ્ઞાન અત્યંત ઉપકારક બન્યું છે. છતાંય આવા અનેરા સંશોધનો હિરણ્યગર્ભના ક્ષેત્રની બહાર નથી. બ્રહ્મ તો હિરણ્યગર્ભની મર્યાદાની બહાર છે (ટીપ પ.૩ તૈત ૨.૪). ત્યાં પહોંચવા માટે વેદાંતની જરૂર છે. વેદાંતના જે સિદ્ધાંતો વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં છે તે સર્વનું વિજ્ઞાન સમર્થન કરે છે; કેટલીય બાબતોમાં વેદાંતના સિદ્ધાંતો વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની બહાર છે. વૈજ્ઞાનિક ગ્રહન મનોમંથન બાદ, તેના ફળસ્વરૂપે ઈન્દ્રયગમ્ય પરિણામ મેળવે છે આની વિરૂદ્ધમાં વેદાંત-જ્ઞાનનું ફળ છે, બ્રહ્મ, જે અતીન્દ્રિય છે (ટીપ જ.પ કેન ૧.૩).

મહર્ષિઓ પોતાની અતીન્દ્રિય શક્તિથી વેદાંતમાં ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ બતાવે છે: તે સ્થૂળ સૃષ્ટિને સંપૂર્ણ રીતે આપરી લેતી સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ (ભૌતિક સૂક્ષ્મતા નહીં) અને સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિને સંપૂર્ણ રીતે આપરી લેતી કારણ (બીજ) સૃષ્ટિનું વર્ણન કરે છે; (ત્રણ વિભાગો એકબીજાથી અલગ ન સમજવા; જે તે વિભાગમાં તે તત્ત્વની પ્રચુરતા સમજવી). આ સર્વને આપરી લેતું અને તેથીય પર જે તત્ત્વ છે, તે એક જ અને અદ્વિતીય છે, તે બ્રહ્મ છે, વેદાંત આ પરમાત્માના દર્શન કરાવે છે. આ છે મહર્ષિઓની અંતરદ્રષ્ટિનું ચરમબિંદુ, જેની હરોળમાં અન્ય કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ નથી. આ તે અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર છે જે વ્યવહાર અને વિજ્ઞાનને ન્યાય આપી ઈન્દ્રિયાતીત સૃષ્ટિનું રસપાન કરાવે છે. આગામી પ્રકરણોમાં આ સંબંધી સવિસ્તર વિચાર કરીશું.

૧.૩ ઉલટો ક્રમ:

સૈદ્ધાંતિક વૈજ્ઞાનિકો ઊંડા અભ્યાસ અને તિક્ષ્ણ બુદ્ધિથી પ્રપંચના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું અવલોકન કરી આદિતત્ત્વો અને તેને આધારે અનુમાનિત પરિણામ સ્થાપિત કરવાના ચક્રો ચલાવે છે.

ઈટાલીયન ગણિતશાસ્ત્રી અને તત્ત્વવેત્તા, પીઆનો (PEANO 1858-1932) એ ઉલટી દિશા લીધી અને ગણિતશાસ્ત્રના (સંખ્યાશાસ્ત્ર)

મૂળો પ્રકાશમાં લાવ્યા. આમ તો આ શાસ્ત્ર ઘણું પુરાણું છે પરંતુ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પહેલા જ પીઆનોએ સાબિત કર્યું કે આ શાસ્ત્રનું બંધારણ ફક્ત પાંચ જ આદિતત્ત્વો ઉપર નિર્ભર છે. આ ગણિત શાસ્ત્રના મૂળોને PEANO'S axioms કહેવામાં આવે છે. આમાં રજૂ થયેલ ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાનને સન્માની કેટલાક મહાવિદ્યાલયોના તર્કશાસ્ત્ર વિભાગમાં આને એક વિષય તરીકે શીખવાડે છે. ગણિત શાસ્ત્રની ક્રમાનુસાર અને નિર્વિવાદ તર્ક શૈલી પ્રખર તત્ત્વવેત્તાઓને પણ આકર્ષે છે.

આપણે પણ આ જ પ્રમાણે ઉલટી દિશા લેવાની છે. ગૂઢ સિદ્ધાંતોથી સભર આ પુરાણા વેદાંત શાસ્ત્ર, મહાન વટવૃક્ષના મૂળિયા શોધવા છે. આપણું કામ એટલું કઠિન નથી; મહર્ષિ ઉદ્દાલકે (છાંદો-૬)માં મહત્ત્વની સાધન-સામગ્રી તૈયાર રાખી છે. આમાં છૂપાયેલા વેદાંતના આદિતત્ત્વો શોધી હિરાધસુ જેમ હિરાને ચમકાવે છે તેમ આપણે આ આદિતત્ત્વોને ચમકાવવાના છે. ખરેખર તો આપણે તેની સુમધુર અને પ્રેરણાત્મક પ્રસાદીને વિજ્ઞાનની કાનૂની અને કડક શૈલીમાં પરિવર્તન કરવાના છીએ! વિજ્ઞાનની Axiomatic theory ને માન્યતા આપનાર વેદાંતને કેમ નકારી શકે ? જે સર્વના કર્તા, ભર્તા અને હર્તા છે તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવા કેમ રાજી ન થાય ?

૧.૪ વેદાંતનાં મૂળોનું રહેઠાણ:

વેદાંતના ગૂઢતમ તત્ત્વોમાં જે મોખરે છે તેવા તત્ત્વોનું દર્શન એક ગર્વિષ્ઠ યુવાનને સન્માર્ગે દોરવા પિતાશ્રી જે દોરવણી આપે છે તેમાં થાય છે; આ વિદ્યા છાંદોગ્ય ઉપનિષદના પ્રકરણ-૬, જે સત્-વિદ્યાના નામથી પ્રચલિત છે, તેમાં રજૂ થયેલી છે; વેદાંતનાં મૂળો અત્રે ગૂઢતા પૂર્વક છૂપાયેલા છે; આ જ તેઓનું રહેઠાણ છે. વેદાંત ઘણું પુરાણું શાસ્ત્ર હોવાથી એમ કહી શકાય કે આદિતત્ત્વયુક્ત શાસ્ત્રની પહેલ વેદાંતથી જ થઈ હોવી જોઈએ.

મહર્ષિ અરૂણાના પુત્ર મહર્ષિ ઉદ્દાલક, જ્યારે તેઓના પુત્ર શ્વેતકેતુ, વેદાભ્યાસ કરી બાર વર્ષ બાદ ઘેર આવે છે ત્યારે પિતાશ્રીએ જોયું કે પુત્રમાં ચૌવનનો છાજે તેવી મગરૂબી સાથે વેદાભ્યાસના ગૌરવથી સભર ઉછાંછળાપણું આવી ગયું હતું. વેદાભ્યાસના અભિમાનને નાથવા અને ચૌવનના જોશને સન્માર્ગે દોરવા પિતાશ્રી પ્રશ્ન કરે છે: (છાંદો ૬.૧.૩)^૨

૨. (છાંદો ૬.૧.૩)

येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति

“બેટા, તને એવા તત્ત્વની જાણ તો હોવી જ જોઈએ કે જેને જાણવાથી ન સાંભળેલી બાબત સાંભળેલી હોય તેમ, ન વિચારેલી હકિકત વિચારેલી હોય તેમ અને ન જાણેલી બાબત જાણેલી હોય તેમ લાગે”. આ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ શ્વેતકેતુના ગૌરવની સપાટી નીચે આવી અને વિનંતી કરી કે આપ જ મને આ તત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવો.

મહર્ષિ ઉદ્દાલક ઉપદેશની શરૂઆત આ પ્રમાણે કરે છે: (ટીપ ૧.૬ છાંદો ૬.૨.૧) “શરૂઆતમાં આ સર્વ સત્ જ હતું, એક જ અને અદ્વિતીય”. વધુમાં કહે છે કે “કોઈ એમ કહે કે શરૂઆતમાં આ સર્વ અસત્ (શૂન્યાવકાશ) હતું, તેમાંથી સત્ પેદા થયું”; આ ઉપરાંત મહર્ષિ પ્રશ્ન કરે છે: “અસત્માંથી સત્ પેદા થાય એમ શા આધારે કહો છો?” મહર્ષિ પોતાના વક્તવ્યનું સમર્થન ન કરતાં અન્ય પાસે સમર્થન માગે છે! એમ તો નથી કહેતા કે આપ મહાશય સમર્થન નથી કરી શકતા માટે મારું કથન સત્ય છે? ખરેખર તો આ ઉંડાઉ જવાબ કે દૂરાગ્રહ નથી કારણ કે તેઓશ્રીના કથનને આદિતત્ત્વ જાહેર કરવામાં આવશે અને તે વેદાંતના ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાંતો તારવવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપશે.

ઊંડા, રહસ્યમય, તત્ત્વજ્ઞાનથી સભર કથનો પ્રગટ કરવાની પ્રાચીન કળા તો જુઓ; રમતીયાળ, ઊર્મિભરી અને ઉલ્લાસમય શૈલી જુઓ. વિજ્ઞાનનું કઠોર નિયંત્રણ ક્યાંય નથી. પરંતુ વિજ્ઞાનના નિયંત્રણમાં એક મોટો ફાયદો છે; તેના કથનો એકાર્થી હોય છે જેમાં વાદ-વિવાદને સ્થાન નથી. વેદાંતના કથનો પર્યાયાર્થી હોઈ શકે. તો શું વેદાંતે વિજ્ઞાનનું અનુકરણ કરવું જોઈએ? હરગિજ નહીં. વેદાંતનો વિષય જ અલગ છે. આપણે અગાઉ જોયું કે એ જરૂરી છે કે વેદાંત કુદરતની અનિયમિતતા અને મનની ચંચલતા સમાવી લે; માટે પર્યાયાર્થી કથનો બદલ ક્ષોભ કરવાની જરૂર નથી.

ઉત્કંઠા શમાવવા અત્રે પિતાશ્રીના પ્રશ્નનો જવાબ આપીશું: આ તત્ત્વ છે - સત્, એટલે કે બ્રહ્મ, બ્રહ્મને જાણવાથી ઉપરના ત્રણેય પ્રશ્નોનું સમાધાન થાય. આની સવિસ્તર માહિતી આગળ આપીશું. (અક્ષર) બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ સત્ ચિત્, આનંદ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના પ્રકરણ-૬ માં સત્ ગુણલક્ષી બ્રહ્મની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે માટે તે પ્રકરણને સત્ - વિદ્યા કહેવામાં આવે છે.

ભગવાન આવીને આપને કહે કે તારી કોઈ પણ એક ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરીશ. કહો, તમે શું માગશો? સર્વની અભિલાષા છે: ‘લેશ માત્ર દુઃખ વિનાનો અનંત નિરપેક્ષ આનંદ’. સત્ – વિદ્યાનું લક્ષ્ય એ જ છે. તે સાબિત કરે છે: (છાંદો ૬.૮.૭) “તત્ત્વમસિ”. આ જણાવે છે કે તમારો આત્મા બ્રહ્મ જ છે; આત્માને જાણવાથી તમારી મહેચ્છા પરિપૂર્ણ થશે. (ટીપ પ.૨ તૈત ૨.૧) પણ તેમ જ કહે છે: “બ્રહ્મજ્ઞાની સર્વોત્તમ પ્રાપ્ત કરે છે”. (ટીપ ૭.પ મુંડ ૩.૨.૯) સમર્થન કરે છે : “બ્રહ્મને જાણનાર જાતે જ બ્રહ્મ બની જાય છે; તેના દુઃખો અને પાપોનું નિવારણ થાય છે”.

૧.૫ પ્રારંભિક સાધન-સામગ્રી:

દરેક શાસ્ત્ર, જેમ કે વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર, અર્થ શાસ્ત્ર, કાયદા શાસ્ત્ર વિગેરેમાં પોતાની વિશિષ્ટ પરિભાષા હોય છે. વેદાંતની પ્રાથમિક પરિભાષા મારી અગાઉની પુસ્તિકા (વૈદિક ધર્મો – ઉત્ક્રાંતિ અને વૈવિધ્ય; સંપર્ક: શ્રી અગ્રવાલ-૯૮૨૫૩૩૪૪૬૭) માં આપી છે. આપણા વિષયને અનુલક્ષીને જે પરિભાષાનો ઉપયોગ અત્રે થયો છે તે જ અહીં પ્રસ્તુત કરીશું.

નિરીક્ષણ (observation): જે માહિતી વ્યવહારું જ્ઞાન, અનુભવ સિદ્ધ કે અન્ય પ્રમાણિત સાધનો જેમ કે વિજ્ઞાન, સ્વાસ્થ્ય શાસ્ત્ર, યંત્ર શાસ્ત્ર વિગેરેથી સિદ્ધ થયેલી હોય તેને નિરીક્ષણ કહે છે.

ન્યુટનના સફરજનના અને આઈન્સ્ટાઈનના આગગાડીઓની હિલચાલની સાપેક્ષતાના નિરીક્ષણોએ વિશ્વની રહેણી-કરણીમાં ઘરખમ પલટો કર્યો. આપણે (૨.૧) માં જોઈશું કે માટીના નિરીક્ષણથી બ્રહ્મના લક્ષણો નિતારવામાં આવ્યા છે; કર્મનો સિદ્ધાંત પણ સામાન્ય નિરીક્ષણ દ્વારા જ પ્રગટ થયો છે.

પૂર્વપ્રમેય: જે સિદ્ધાંત આદિતત્ત્વ કે નિરીક્ષણોથી સાબિત કરી શકાય તેને પૂર્વપ્રમેય કહે છે. પૂર્વ પ્રમેય, મુખ્ય પ્રમેયની પ્રારંભિક તૈયારી રૂપે હોય છે.

પ્રમેય (theorem): જે સિદ્ધાંત પૂર્વપ્રમેય, આદિતત્ત્વો કે નિરીક્ષણોથી સાબિત કરી શકાય તેને પ્રમેય કહેવાય. અગાઉ સાબિત થયેલ પ્રમેય કે ઉપપ્રમેયનો ઉપયોગ પ્રસ્તુત પ્રમેયની સાબિતીમાં કરી શકાય.

ઉપપ્રમેય (corollary): પ્રમેય કે પૂર્વપ્રમેયની ઉપજ તરીકે તારવણી કરી શકાય તે સિદ્ધાંતને ઉપપ્રમેય કહેવાય.

૧.૬ વેદાંતનાં મૂળોનું નિરૂપણ:

વેદાંતના મૂળો ચાર આદિતત્ત્વોથી સજ્જ થયેલ છે. અહીં પાંચ સહાયક નિરીક્ષણો પણ પ્રસ્તુત કર્યા છે. તેઓની ફક્ત રજૂઆત કરીશું. તેઓનું સવિસ્તર વિવેચન પ્રકરણ-૨ માં કરીશું.

નિરીક્ષણ-૧: સત્ય: (છાંદો ૬.૧.૪-૬)^૩ ઘડો (માટીનો), કુંડલ (સોનાનું) કે સળિયો (લોખંડનો) – આ અનુક્રમે પોતાના મૂળ તત્ત્વ માટી, સોનું કે લોખંડના વિકાર (રૂપાંતર) માત્ર છે. પોતાના કારણથી તેઓ અલગ નથી. પ્રત્યેક વિકારમાં તેના કારણના દરેક ગુણધર્મો વારસાગત મળેલા હોય છે જ. તદ્ઉપરાંત તેઓનો લય પણ પોતાના કારણમાં થાય છે. આમ વિકારોનો ઉદ્ભવ, સ્થિતિ અને લય પણ પોતપોતાના કારણમાં જ થાય છે. માટે કારણ જ સત્ય છે, વિકાર નહીં. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૧).

નિરીક્ષણ-૨: સૃષ્ટિ સર્જન: (છાંદો ૬.૩.૧)^૪ આ બધા પ્રાણીઓ ત્રણ પ્રકારના બીજમાંથી પેદા થાય છે: અંડજ, જીવજમ્ (જરાયુજ) અને ઉદભીજ. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૨).

નિરીક્ષણ-૩: શરીરના કારણરૂપ વિધાયકો: (ટીપ ૨.૨ છાંદો ૬.૫.૧-૩) જે અન્ન (માટી) ખાવામાં આવે છે તે ત્રણ રીતે વિભાજિત થાય છે: તેના સ્થૂળ વિભાગથી મળ, મધ્યમ વિભાગથી માંસ અને સૂક્ષ્મ વિભાગથી મન બને છે.

જે પાણી પીવામાં આવે છે તે ત્રણ રીતે વિભાજિત થાય છે: તેના સ્થૂળ વિભાગથી મૂત્ર, મધ્યમ વિભાગથી લોહી અને સૂક્ષ્મ વિભાગથી પ્રાણ બને છે.

૩. (છાંદો ૬.૧.૪)

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्

૪. (છાંદો ૬.૩.૧)

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अंडजं जीवजमुद्भिज्जमिति

જે અગ્નિ (તૈલી પદાર્થ) ખાવામાં આવે છે તે ત્રણ રીતે વિભાજીત થાય છે: તેના સ્થૂળ વિભાગથી હાડકાં, મધ્યમ વિભાગથી મજ્જા અને સૂક્ષ્મ વિભાગથી વાયા (ના અવયવો) બને છે. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૩).

નિરીક્ષણ-૪: સુષુપ્ત અવસ્થા: (છાંદો^૫ ૪.૩.૩; ટીપ ૨.૩ છાંદો ૬.૮.૧; ટીપ ૮.૧ બૃહ ૨.૧.૧૭) આ અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો મનમાં અને મન (ઈન્દ્રિયો સહિત) પ્રાણમાં લય પામે છે. એટલે કે પ્રાણ સૂક્ષ્મ શરીરનું નિવાસસ્થાન છે. આ સ્વપિતિ કહેવાય છે કારણ કે તે (જીવ) સત્ (હૃદયસ્થ આત્મા)માં લય પામે છે. તે સ્વ-સ્વરૂપને પામે છે. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૪).

નિરીક્ષણ-૫: કર્મનો સિદ્ધાંત: કોઈ પણ પ્રકારના કર્મ સાથે તેને અનુરૂપ ફળ ઉપલબ્ધ થાય છે. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૪અ)

આદિતત્ત્વ-૧: એકલો-અટલો:

અ. પૂર્વાવસ્થા: (છાંદો ૬.૨.૧)^૬ શરૂઆતમાં આ સર્વ ફક્ત સત્ હતું, એક જ અને અદ્વિતીય. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૫.૧).

બ. બ્રહ્મ: (સ્વરૂપ લક્ષણ): (તૈત્ ૨.૧) બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત છે. આ નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ્યારે સર્જનહારનું સ્વરૂપ લે છે ત્યારે આ જ ત્રિપુટી સચ્ચિદાનંદનું સ્વરૂપ લક્ષણ ધારણ કરે છે. આ સ્વરૂપ પણ અક્ષરબ્રહ્મ જ છે અને તે છ ગુણો ધારણ કરે છે: ઐશ્વર્ય, વીર્ય, કીર્તિ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય. આ ગુણોને ભગ કહે છે તેથી આ સ્વરૂપ ભગવાન કહેવાય છે. (આની આલોચના માટે જુઓ ૫.૨.૨).

ક. મૂર્ત તત્ત્વો: જેની શરૂઆત (જન્મ) થાય છે તેનો અંત (મૃત્યુ) નિશ્ચિત છે; જેનો અંત છે, તેની શરૂઆત થઈ જ હોવી જોઈએ. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૫.૩).

૫. (છાંદો ૪.૩.૩)

अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं

चक्षुः प्राणै श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क इति

૬. (છાંદો ૬.૨.૧)

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्

આદિતત્ત્વ-૨: અવ્યક્ત (સૂક્ષ્મ) સૃષ્ટિ: (છાંદો ૬.૨.૩-૪)^૭

સત્ કહે છે ‘હું અનેક બનીશ, હું જન્મ લઈશ.’ તેણે અગ્નિ પેદા કર્યો. અગ્નિએ કહ્યું ‘હું અનેક બનીશ, હું જન્મ લઈશ.’ તેણે પાણી પેદા કર્યું. પાણી કહે છે ‘અમે અનેક બનીશું, અમે જન્મ લઈશું.’ તેણે અન્ન પેદા કર્યું. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૬).

આદિતત્ત્વ-૩: વ્યક્ત (વ્યાકૃત) સૃષ્ટિ: (છાંદો ૬.૩.૨-૩)^૮

“હું આ દરેકને ત્રિવૃત્ત અને ત્રિવૃત્ત કરીશ. આ સત્ ત્રણેય દેવો (અગ્નિ, જળ, અન્ન)માં આત્મા સ્વરૂપે પ્રવેશ્યા અને નામ-રૂપ પ્રગટ કર્યા”. તે સત્ સાક્ષી માત્ર રહે છે અને પોતાના ચેતનનો પ્રાણ મારફતે મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયોમાં સંચાર કરે છે. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૭).

આદિતત્ત્વ-૪: ફળ પ્રાપ્તિ:

પરલોક ગમનની પૂર્વ તૈયારી: પૂર્વ તૈયારી જ્ઞાની અને અજ્ઞાની માટે એક સરખી જ છે.

પ્રાણ છૂટવાના સમયે (છાંદો ૬.૧૫.૨)^૯ “સૂક્ષ્મ શરીર પ્રાણમાં, પ્રાણ અગ્નિમાં અને અગ્નિ આત્મામાં લય પામે છે”. આ સુષુપ્ત અવસ્થા છે.

૭. (છાંદો ૬.૨.૩-૪)

તદૈક્ષતં બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ તત્તેજોઽસૃજત તત્તેજ એક્ષતં બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ તદપોઽસૃજત તસ્માદ્યત્ર ક્વ ચ શોચતિ સ્વેદતે વા પુરુષસ્તેજસ એવ તદધ્યાપો જાયન્તે ॥૩॥

તા આપ એક્ષન્તં બહ્વયઃ સ્યામ પ્રજાયેમહીતિ તા અન્નમસૃજન્ત તસ્માદ્યત્ર ક્વ ચ વર્ષતિ તદેવ ભૂયિષ્ઠમન્નં ભવત્યદ્ભ્ય એવ તદધ્યન્નાદ્યં જાયતે ॥૪॥

૮. (છાંદો ૬.૩.૨-૩)

સેયં દેવતૈક્ષતં હન્તાહમિમાસ્તિસ્ત્રો દેવતા અનેન જીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણીતિ ॥૨॥

તાસાં ત્રિવૃતં ત્રિવૃતમેકૈકાં કરવાણીતિ સેયં દેવતેમાસ્તિસ્ત્રો દેવતા અનેનૈવ જીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરોત્ ॥૩॥

૯. (છાંદો ૬.૧૫.૨)

અથ યદાસ્ય વાઙ્મનસિ સંપદ્યતે મનઃ પ્રાણેપ્રાણસ્તેજાંસિ તેજઃ પરસ્યાં દેવતાયામથ ન જાનાતિ ॥૨॥

અ. સિદ્ધ વ્યક્તિ: (બૃહ^{૧૦} ૪.૪.૬; ટીપ ૭.૫ મુંડ ૩.૨.૯; પ્રશ્ન ૬.૫) આ વ્યક્તિ ત્રણમાંથી એકપણ માર્ગ લેતી નથી. તે શોકરહિત અને શાશ્વત બને છે; તે બ્રહ્મ બને છે. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૮.૧).

બ. અજ્ઞાની: (છાંદો^{૧૧} ૫.૧૦.૧-૨; ટીપ ૭.૧ મુંડ ૩.૨.૨; બૃહ ૪.૪.૨; પ્રશ્ન ૩.૬.૧૦; ભગી ૮.૬, ૨૪, ૨૬): જેઓને આ જીવનમાં બ્રહ્મજ્ઞાન નથી પ્રાપ્ત થયું તેઓને માટે કર્માનુસાર ત્રણ માર્ગોમાંથી એક ઉબલબ્ધ છે. ૧. ઉત્તર માર્ગ, ૨. દક્ષિણ માર્ગ, ૩. જન્મ - મરણના ફેરા. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૮.૨).

ક. સિદ્ધિની પરિસીમા: (છાંદો ૩.૧૪.૧, બૃહ ૪.૪.૫, ભગી ૮.૬): બ્રહ્મના જે સ્વરૂપ (૨.૩.૨)ની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તેની મર્યાદામાં જ ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે (યથા ક્તુ ન્યાય) (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૮.૩).

ડ. પુનર્જન્મ: (છાંદો ૫.૧૦.૫-૮, બૃહ ૪.૪.૬) વર્તમાન લોકના પ્રારબ્ધ કર્મોના ભોગ પૂરા થયે અન્ય લોકમાં પુનર્જન્મ થાય છે. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૮.૪)

આમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે સત્-વિદ્યા વેદાંતના મૂળોનું માદરે પતન છે, આથી આપણે સત્-વિદ્યાને વેદાંત શિરોમણી કહીશું.

૧૦. (બૃહ ૪.૪.૬)

તદેવ સક્તઃ સહ કર્મણૈતિ લિંગં મનો યત્ર નિષક્તમસ્ય ।
પ્રાપ્યાન્તં કર્મણસ્તસ્ય યત્કિંચેહ કરોત્યયમ્ । તસ્માલ્લોકાત્પુનરૈત્યસ્મૈ
લોકાય કર્મણ ઇતિ નુ કામયમાનોઽથાકામયમાનો યોઽકામો નિષ્કામ
ક્રાપ્તકામ ક્રાત્મકામો ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ બ્રહ્મૈવ સન્બ્રહ્માપ્યેતિ ॥૬॥

૧૧. (છાંદો ૫.૧૦.૧-૨)

યે ચેમેઽરણ્યે શ્રદ્ધા તપ ઇત્યુપાસતે તેઽર્ચિષમભિસંભવન્ત્યર્ચિષોઽહરહ્ આપૂર્ય-
માણપક્ષમાપૂર્યમાણપક્ષાદ્યાન્ષડુદઙ્કેતિ માસાંસ્તાન્ ॥૧॥
માસેભ્યઃ સંવત્સરં સંવત્સરાદાદિત્યમાદિત્યાચ્ચન્દ્રમસં ચન્દ્રમસો વિદ્યુતં ત-
ત્પુરુષોઽમાનવઃ સ એનાન્બ્રહ્મ ગમયત્યેષ દેવયાનઃ પન્થા ઇતિ ॥૨॥

૧.૭ ઉપયોગી વ્યાખ્યાઓ:

૧. સત્ય: જે અવિનાશી છે તે જ સત્ય છે. તે ત્રિકાલ અબાધ્ય અને કૂટસ્થ છે.

૨. અસત્ય: જે વિનાશી છે તે અસત્ય છે.

૨અ. અસત્: જે અસંભવિત છે તે અસત્ છે (દા.ત. પંધ્યાપુત્ર, આકાશપુષ્પ). અસત્ નથી અસત્ય કે નથી મિથ્યા. જગત અસત્ નથી, તે મિથ્યા છે.

૩. મિથ્યા (વિવર્ત): જેના વિનાશ બાદ કોઈપણ પ્રકારનો અવશેષ રહેતો નથી તે મિથ્યા કહેવાય. મિથ્યા નથી સત્ય કે નથી અસત્ય. તેનું અસ્તિત્વ તેના અધિષ્ઠાન પર નિર્ભર છે; તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. (૨જજૂ-સર્પનો સર્પ મિથ્યા છે). અધિષ્ઠાન જ વિવિધ રૂપે દેખાય છે.

૪. જીવ: જીવ શરીરનું સૂક્ષ્મ અંગ છે; તે કર્તા, ભોક્તા અને આલોક-પરલોક ગમન કરનાર છે.

૫. આત્મા: આત્મા પરમેશ્વરનો અંશ છે. તે હૃદયકમળની ગુહામાં બિરાજી શરીરની સર્વ ઈન્દ્રિયોને કાર્યરત કરે છે; જાતે તો સાક્ષી માત્ર રહે છે (સૂર્યની જેમ).

વેદાંત કહે છે કે બ્રહ્મ જ ઉપાધિના સાંનિધ્યમાં અનેક સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે. સહેલાઈપૂર્વક સમજાવવા માટે તેને હૃદયસ્થ કહ્યો છે (ભગી ૧૫.૭). જીવ અને આત્માનો ભેદ સમજાવતાં (ઐત ૩.૧.૧) પૂછે છે “બે માંથી આત્મા કોણ?” (મુંડ ૩.૧.૧) હૃદયસ્થ બે પંખીનું ઉદ્બોધન કરે છે. આત્મા તો સર્વત્ર છે. (આની આલોચના માટે જુઓ ૨.૭.૬).

૧.૮ નિવેદન - આ પ્રસ્તુતિના સંદર્ભમાં:

વેદાંતને આદિતત્ત્વચુક્ત શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિથી અવલોકન કરવામાં તેમાં જ છૂપાયેલા તત્ત્વોને વેદાંતનાં મૂળો તરીકે પ્રકાશિત કરી રહ્યા છીએ; આ મૂળો વેદાંતની જ કારિકાઓ છે; તે કોઈ બહારથી ખેંચી લાવેલું અજનવું તત્ત્વ નથી. આપણે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ કે આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓની

અતુલ્ય અને ચથાર્થ તત્ત્વદર્શન કરવાની શક્તિ, જે અમૂર્તમાંથી ભવ્ય નવસર્જન કરે છે, તે આજના વૈજ્ઞાનિકોને દિગ્ભૂટ કરે તેવી છે. જે જાણવા અનેક આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો અથાક મહેનત કરી રહ્યા છે તે જ્ઞાનનો વારસો આપણને પુરાણા સમયથી મળેલો છે!

આપણે (૧.૩) માં જોયું કે વિજ્ઞાનના વિષયમાં ફક્ત ભૌતિક તત્ત્વોનો જ ખ્યાલ કરવાનો હોય છે જેમાં નથી તો અનિયમિતતા કે નથી ભાવનું ભારણ કે નથી તો જીવસૃષ્ટિની ચંચળતા. આથી વેદાંતિક અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓમાં એકરૂપતા ન હોઈ શકે, પરંતુ વેદાંતની પ્રૌઢતાને કારણે એમ માની શકાય કે વેદાંતની આદિતત્ત્વયુક્ત વિકાસ પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ માટે અનુકૂતિરૂપ કે આધારભૂત હોઈ શકે.

માનવ જાત આધિભૌતિક, આધિદૈવિક કે આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓની ઝંખના કરતી હોય છે. આ દ્યેય સિદ્ધિ માટે તેઓ સારા એવા પ્રયત્નો આદરે છે. આપણું આદિતત્ત્વ-૪ આ દ્યેયોના પરિણામો વર્ણવે છે. તેઓને આપણે પરિણામ નથી સમજતા. માનવ દ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે જે પ્રક્રિયાઓ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે તે જ આ આદિતત્ત્વયુક્ત શાસ્ત્રના પરિણામો છે. આપણે બતાવ્યું છે કે વેદાંતના સિદ્ધાંતો વેદાંતનાં મૂળોથી પ્રતિપાદિત છે અને સિદ્ધાંતોના પ્રયોજનથી દ્યેય પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ પ્રક્રિયાઓનું પ્રયોજન કરેલું છે જે આપણા પ્રકરણ ૪-૮ માં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રકરણ ૨

વેદાંતનાં મૂળોનું વિશ્લેષણ

૨.૦ પ્રાવેશિક:

આપણે (૧.૬) માં નિરીક્ષણો અને આદિતત્ત્વો પ્રસ્તુત કર્યા. આદિતત્ત્વોને વેદાંતનાં મૂળો તરીકે બિરદાવ્યા છે. હવે તેઓને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવીશું. વેદાંતના મૂળોને સમજી, બ્રહ્મના વ્યાપક અને અવ્યાકૃત સ્વરૂપને સમજાવવામાં મહર્ષિઓએ કેટલી તીક્ષ્ણ અને દૂરદર્શીસભર કલ્પનાશક્તિ વાપરી છે તેનો ખ્યાલ આવશે. સાથે જ જોઈશું કે રોજબરોજની સામાન્ય હકિકતોના નિરીક્ષણને કેટલી કલાત્મક રીતે વિકસાવી, તેમાંથી બ્રહ્મના અગમ અને અગોચર તત્ત્વોનું દર્શન કરી કેટલાક આદિતત્ત્વોની સ્થાપના કરી. પ્રસ્થાન-ત્રયીના સુવાક્યોના ઉલ્લેખો વસ્તુસ્થિતિને સમર્થન આપવા કે તે પર વધુ પ્રકાશ પાડવા પૂરતા જ છે. પ્રકરણ-૩માં વેદાંતનાં મૂળોને આધારે સત્-વિધાના સિદ્ધાંતો સાબિત કરીશું. ત્યારબાદના પ્રકરણો(૪-૮) માં જોઈશું કે વેદાંતનાં મૂળો દ્વારા વેદાંતનું શાશ્વત તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ કરી શકાય છે અને તેના સિદ્ધાંતો મુજબ ઐહિક અને અલૌકિક સમૃદ્ધિ તેમજ મોક્ષ મેળવવાની પ્રક્રિયાઓ રજૂ કરી છે. આ પ્રકરણમાં કોઈ પ્રકારની સાબિતી આપવામાં આવી નથી, મૂળોને સમજાવી તેની સંગીનતા રજૂ કરીશું.

૨.૧ સત્ય: નિરીક્ષણ-૧:

(ટીપ ૧.૩ છાંદો ૧.૪-૬) “ઘડો (માટીનો), કુંડલ (સોનાનું) કે સળિયો (લોખંડનો) – તેઓ પોતાના કારણ (માટી, સોનું, લોખંડ)થી અલગ નથી; માત્ર વિકારો (રૂપાંતર) જ છે. પ્રત્યેક વિકાર પોતાના મૂળ કારણના ગુણધર્મો જાળવી રાખે છે. વિકારો પોતાના કારણથી અલગ નથી. તેઓનો લય પણ મૂળ કારણમાં જ થાય છે. આમ વિકારોનો ઉદ્ભવ, સ્થિતિ અને લય પોતપોતાના કારણમાં જ થાય છે. માટે કારણ જ સત્ય છે, વિકારો નહીં”.

આ પ્રારંભિક અવલોકન સત્ (બ્રહ્મ)ના સ્વભાવજન્ય લાક્ષણિક ગુણોને કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત કરે છે તે જોઈએ. હવેની ચર્ચામાં ફક્ત માટીનો જ ઉલ્લેખ કરીશું. સુવર્ણ અને લોખંડ પણ તેટલા જ ઉચિત છે.

૨.૧.૧ એકમેવ અદ્વિતીયમ્ : કુંભાર ઘડો, કોડિયું વિગેરે બનાવવાની શરૂઆત કરે તે પહેલાં (તેના ઉપકરણોની સાપેક્ષમાં) માટી એક જ અને અદ્વિતીય હતી. આ અવલોકનનું અમૂર્ત સ્વરૂપ આદિતત્ત્વ-૧(અ)માં પરિણમ્યું : “શરૂઆતમાં આ સર્વ ફક્ત સત્ જ હતું, એક જ અને અદ્વિતીય”.

૨.૧.૨ માટી-ઘડાનું ઉપાદાન કારણ: માટીના વિકારો (ઘડો, કોડિયું, વિગેરે) માટીમાંથી જ પેદા થાય છે; તેમાં જ નિર્ભર છે અને તેમાં જ લય પામે છે. કુંભાર માટીનો ગોળો લઈ તેનો આકાર બદલી નવું રૂપ આપે છે, કોઈ નવું તત્ત્વ પેદા થતું નથી; માટે વાસ્તવમાં તો તે માટી જ છે. ઘડો તૂટે ત્યારે તેનો આકાર નષ્ટ પામે અને માટીમાં જ રૂપાંતર થાય. સત્ના સર્વ સ્વરૂપો અથણા પરિવર્તનો આજ ગુણધર્મ ધરાવે છે (૩.૩ પ્રમેય-૨; ૩.૨ પૂર્વપ્રમેય-૨).

૨.૧.૩ નામ-રૂપ જૂજવા: કુંભાર માટીના ગોળાને ઘડાનું સ્વરૂપ આપે છે, જે નવું રૂપ બનાવ્યું તેની ઓળખાણ માટે નામ આપ્યું “ઘડો”; આમ નવા નામ-રૂપ પેદા કરવા છતાંય તે માટી જ છે. માટે કારણના જ્ઞાનથી તેના પ્રત્યેક વિકારોનું જ્ઞાન થાય; “નામ-રૂપ જૂજવા, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે”. સત્માં પણ આ જ ગુણ આરોપાયેલ છે “સત્ને જાણવાથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે” મહર્ષિ ઉદ્દાલકે પૂછેલા પ્રશ્ન (૧.૫)નો જવાબ તેઓ જ આપે છે, જે ઉપર પ્રમાણે છે. તેની સાબિતી, આદિતત્ત્વોના આધારે, (૩.૩ પ્રમેય-૫)માં આપી છે. ઉપરાંત આ કારણ અને કાર્યની એકતા બતાવે છે; જગત બ્રહ્મથી અલગ નથી. સર્વેં ખલુ ઇદં બ્રહ્મ (છાંદો ૩.૧૪.૧)

૨.૧.૪ “જેની શરૂઆત થાય છે તેનો અંત પણ નિશ્ચિત છે. આથી ઉલટું વિનાશી વસ્તુનો પ્રારંભ પણ થયો જ હોવો જોઈએ. એટલે કે વિનાશી વસ્તુ અનાદિ ન જ હોઈ શકે”. આ આદિતત્ત્વ-૧ (ક) છે. આ હકિકત માટી અને તેના વિકારો માટે સત્ય છે; તેમજ બ્રહ્મ, તેનો વિકાર-જગત, માટે પણ સત્ય છે.

૨.૧.૫ સત્યઃ ઉપર (૨.૧.૪)માં દર્શાવેલ વિકારોની ક્ષણભંગુરતાને અનુલક્ષીને (૧.૭)માં સત્ય, અસત્ય અને મિથ્યાની વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવી છે. શ્રુતિ જણાવે છે કે જે વિનાશી છે તે અસત્ય છે અને જે અવિનાશી છે તે જ સત્ય છે; હવે આપણે એ પણ જોયું કે મૂળ કારણ – બ્રહ્મ જ અવિનાશી છે, સર્વ વિકારો-જગત, અસત્ય કહેવાય. વિકારોનું મૂળ વાચા છે; તે નામ માત્ર છે (ટીપ ૧.૩ છાંદો ૬.૧.૪); માટી જ સત્ય છે. દેવર્ષિ નારદ, સનતકુમારને મુંઝવણ જણાવે છે “હું અનેક વિદ્યાઓમાં પારંગત હોવા છતાં કેમ દુઃખથી ઘેરાયેલો રહું છું?” જવાબ મળે છે : “નામૈવૈત્ત્ – તે સર્વ નામ માત્ર છે” (ટીપ ૪.૧ છાંદો ૭.૧.૩). આ પ્રાપંચિક વિદ્યાઓ વિનાશી હોવાને કારણે દુઃખદાયી છે; અવિનાશી જ નિર્વિકાર આનંદ આપી શકે. સત્, મૂળ કારણ, જ અમર છે, તે જ સત્ય છે (૩.૨, પૂર્વપ્રમેય-૩).

માટી (સુવર્ણ કે લોખંડ)ના વિપર્યય દૃષ્ટાંતો પણ છે. જેમ કે દહીં દૂધનો વિકાર છે જેમાંથી દૂધ પરત ન મળે. આમ વિકારો તેના કારણના ગુણધર્મો જાળવે નહીં માટે કારણના જ્ઞાનથી તેના વિકારોનું જ્ઞાન ન મળે. શ્રુતિએ આપેલું ઉદાહરણ સત્ના લક્ષણોને અનુરૂપ હોય તેવી પસંદગી કરી છે.

૨.૧.૬ ઉર્ધ્વ રૂપાંતરઃ કોઈ પણ પ્રકારના સંશોધન કે જ્ઞાત વસ્તુના વિકાસ (research and development)માં નિરીક્ષણો મૂળભૂત પાયાનું કામ કરે છે. સામાન્ય નિરીક્ષણોના સામાન્યીકરણ અને વિસ્તૃતીકરણ (generalization and modification)ના આધારે નવા સૂત્રો રચી સંશોધન કામ આગળ ઘપાવવામાં આવે છે. આદિતત્ત્વ અને નિરીક્ષણોની પ્રતિકૃતિમાં ક્રાંતિકારી લક્ષણો ઉમેરવામાં આવે છે. માટીની પ્રતિકૃતિ સત્માં પણ કેટલાક લક્ષણો ઉમેરવામાં આવ્યા છે.

૧. ઘડો, માટીનો પ્રથમ અને અંતિમ વિકાર છે કારણ કે ઘડામાંથી અન્ય ઉપકરણો ઉપાર્જિત નથી. સત્ના વિકારોની અનેક પરંપરા હોય છે તેમજ વિકારોના મિશ્રણ અને સંયોજનથી નવા નવા ઉપકરણો ઉપલબ્ધ છે. આ બધાં સત્ જ છે કારણ કે તે એકમેવાદ્વિતીય છે.

૨. માટીમાં ચેતન નથી; તેના વિકારો પેદા કરવા કુંભારની જરૂર પડે છે; આમ તે ફક્ત ઉપાદાન કારણ છે. સત્ ઉપાદાન તેમજ નિમિત્ત કારણ છે. “તેને જાતે જ પોતાનું સર્જન કર્યું” (તૈત ૨.૭.૧).

૩. આપણા ઉદાહરણમાં કારણ માટી, ઈન્દ્રિયગમ્ય છે જ્યારે તેના પ્રતિરૂપ બ્રહ્મ, અતીન્દ્રિય છે, પરંતુ કાર્ય સ્પષ્ટ છે.

૪. આપણા નમૂના (model)નું સત્ અનાદિ અક્ષય, અખંડ અને અતીન્દ્રિય છે પરંતુ તેનું કાર્ય, જગત, તેમ નથી માટે કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ જગતને મિથ્યા કહે છે જ્યારે કેટલાક જગતને પરિણામ સ્વરૂપે સમજાવે છે (૨.૭.૫).

૨.૨ સૃષ્ટિ સર્જન: નિરીક્ષણ-૨:

(ટીપ ૧.૪ છાંદો ૬.૩.૧) “આ બધા પ્રાણીઓ ત્રણ પ્રકારના બીજમાંથી પેદા થાય છે : અંડજ, જરાયુજમ્ અને ઉદ્ભીજ”.

અહિં ચેતન તત્ત્વોને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચ્યા છે. અંડજ એટલે જેઓનો જન્મ ઇંડામાંથી થાય છે; પંખીઓ આ વર્ગમાં આવે. જીવજમ્ એટલે જે માતા થકી જન્મે; માણસો અને પશુઓ આ વર્ગમાં છે. ઉદ્ભીજ એટલે જે જમીન કે ભેજને કારણે જન્મે છે; વનસ્પતિ કે સૂક્ષ્મ જંતુઓ આ વર્ગમાં આવે. આમાં જ સ્વેદજમ્-મચ્છર, માખી વિગેરેનો પણ સમાવેશ થયેલો છે.

શ્રુતિ અત્રે ઇંડું કે મરઘીનો કોયડો રજૂ કરી નિર્ણય કરે છે કે મરઘી જ પ્રથમ છે; કારણ કે ઢગલાબંધ ઇંડામાંથી મરઘી તો જન્મે પરંતુ ઇંડા સાતત્ય ન જાળવી શકે; તે માટે મરઘી જ સમર્થ છે જેથી વંશવેલો જળવાય.

૨.૩ શરીરના કારણરૂપ ઘટકો: નિરીક્ષણ-૩:

(છાંદો ૬.૫.૧-૩)^૧ “જે ખોરાક (જમીન) ખાવામાં આવે છે તે ત્રણ રીતે વિભાજિત થાય છે. તેના સ્થૂળ વિભાગથી મળ, મધ્યમ વિભાગથી માંસ અને સૂક્ષ્મ વિભાગથી મન બને છે”.

૧. (છાંદો ૬.૫.૧-૩)

અન્નમશિતં ત્રેથા વિધીયતે તસ્ય ચઃ સ્થવિષ્ઠો ધાતુસ્તત્પુરીષં
ભવતિ ચો મધ્યમસ્તન્માંસં ચોઽણિષ્ઠસ્તન્મનઃ ॥૧॥

આપઃ પીતાસ્ત્રધા વિધીયન્તે તાસાં ચઃ સ્થવિષ્ઠો ધાતુસ્તન્મૂત્રં
ભવતિ ચો મધ્યમસ્તલ્લોહિતં ચોઽણિષ્ઠઃ સ પ્રાણઃ ॥૨॥

તેજોઽશિતં ત્રેથા વિધીયતે તસ્ય ચઃ સ્થવિષ્ઠો ધાતુસ્તદસ્થિ
ભવતિ ચો મધ્યમઃ સ મજ્જા ચોઽણિષ્ઠઃ સા વાક્ ॥૩॥

“જે પાણી પીવામાં આવે છે તે ત્રણ રીતે વિભાજિત થાય છે; તેના સ્થૂળ વિભાગથી મૂત્ર, મધ્યમ વિભાગથી લોહી અને સૂક્ષ્મ વિભાગથી પ્રાણ બને છે”.

“જે અગ્નિ (તૈલી પદાર્થ) ખાવામાં આવે છે તે ત્રણ રીતે વિભાજિત થાય છે : તેના સ્થૂળ વિભાગથી હાડકાં, મધ્યમ વિભાગથી મજ્જા અને સૂક્ષ્મ વિભાગથી વાચા (ના અવયવો) બને છે”.

ટૂંકમાં જે અન્ન, પાણી અને અગ્નિમય પદાર્થો ખાવામાં આવે છે તેઓના સ્થૂળ વિભાગથી ઉચ્છિષ્ટ પદાર્થો જેમ કે મલ, મૂત્ર અને હાડકાં, મધ્યમ વિભાગથી સ્થૂળ શરીર, જેમકે માંસ, લોહી, મજ્જા (ચર્મ, વીર્ય વિગેરે) અને સૂક્ષ્મ વિભાગથી સૂક્ષ્મ શરીરના અવયવો, જેમકે મન, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોનું પોષણ થાય છે. સુંદર નવી કારની ચાવી તમોને આપી છે, પરંતુ તેમાં પેટ્રોલ નથી, ચલાવો તો !

અત્રે સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે પ્રાણ, મન-બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયો ખરેખર અન્ન, જળ, અગ્નિથી બનેલા નથી, તેઓ સૂક્ષ્મ શરીરનું પોષણ માત્ર જ છે. અંતઃકરણ, પ્રાણ, મન-બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયો પાંચ અપંચિકૃત (૨.૭) મહાભૂતો (આકાશ વિ.) ના બનેલા છે. આની સમીક્ષા મહર્ષિ ઉદાલક આ પ્રમાણે કરે છે (છાંદો ૬.૬.૨-૪). જેમ દહીંને વલોવવાથી, તેના સૂક્ષ્મ વિભાગમાંથી માખણ નીકળે છે તે પ્રમાણે અન્ન, પાણી અને અગ્નિના સૂક્ષ્મ વિભાગોમાંથી જે તત્ત્વ નીકળે છે તે અનુક્રમે મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોનું પોષણ કરે છે. શ્વેતકેતુને હજુ પણ શંકા રહે છે કે અન્નથી મનની પુષ્ટિ કેવી રીતે થાય? પિતાશ્રી હવે તેનો કસ કાઢે છે (છાંદો ૬.૭.૧-૬). : “બેટા, ૧૫ દિવસ ઉપવાસ કર, પણ પાણી પીતો રહેજે, પાણી વિના પ્રાણ ચાલ્યો જશે, કારણ કે પાણી જ પ્રાણનું ઇંધન છે”. પંદર દિવસ બાદ પિતાશ્રી કહે છે કે તૈં વેદાભ્યાસ કર્યો છે માટે તેમાંનું કોઈ પણ સૂત્ર મને સંભળાવ. પુત્રને એક પણ સૂત્ર યાદ ન આવ્યું. હવે તેને અન્ન લેવાની સલાહ આપવામાં આવે છે. તેને ખ્યાલ આવ્યો કે હવે બધા જ સૂત્રો

૨. (છાંદો ૬.૬.૨-૪)

एकमेव खलु सोम्यान्नस्याश्वमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥२॥

अपौं सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति ॥३॥

तेजसः सोम्याश्वमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवति ॥४॥

યાદ આવ્યા છે. આમ પિતાશ્રી સાબિત કરે છે કે અન્નથી જ મન-બુદ્ધિ કાર્યદક્ષ રહે. હવે ફક્ત પંદર દિવસ જ કેમ ઉપવાસ કરવો? પંદર દિવસના ઉપવાસથી સાધારણ શક્તિ જાળવી શકાય છે જેથી પૂર્ણ શક્તિ ઉદ્દીપન કરવામાં સરળતા પડે; જેમ અગ્નિના એક જ તણખાથી ઘાસની ગંજ સમસ્ત રીતે પ્રજ્વલિત થાય તે પ્રમાણે.

આથી સાબિત થાય છે કે ભૌતિક અને સૂક્ષ્મ શરીર ત્રણ દેવો – અન્ન, જળ અને અગ્નિ, જડ તત્વોનું બનેલું છે. મૂળ કારણ તો સત્ જ છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે “હું” જડ કે સૂક્ષ્મ શરીર નથી (જીઓ ૩.૩.૧).

અપંચીકૃત (૨.૭.૨) પંચ મહાભૂતો:

આકાશ	વાયુ	અગ્નિ	જળ	સ્થળ	
તન્માત્રા	શબ્દ	સ્પર્શ	રૂપ	રસ	ગંધ
જ્ઞાનેન્દ્રિય	શ્રોત્ર	ત્પચા	ચક્ષુ	ગ્રહા	નાસિકા
કાર્ય	બોલપું	ક્રિયા કરવી	ચાલપું	મલોત્સર્ગ	આનંદ
કર્મેન્દ્રિય	ગ્રહા	હાથ	પગ	ગુદા	ઉપસ્થ

પાંચ પ્રાણ અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતોના રજસ તત્વથી ઉત્પન્ન થયા છે:

પ્રાણ	આવાસ	ક્રિયાશક્તિ
પ્રાણ	નાસિકા	શ્વાસોચ્છવાસ
અપાન	ગુદા/ઉપસ્થ	મલોત્સર્ગ
વ્યાન	સમસ્ત શરીર	લોહનું ભ્રમણ
સમાન	જઠર	પાચનક્રિયા
ઉદાન	ગળું	મૃત્યુ સમયે જીવને યોગ્ય માર્ગે દોરવું

અંતઃકરણઃ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતોના સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ભૌતિક સ્થૂળ તત્વો અને પ્રાણીઓના શરીર: પંચીકરણ બાદ પેદા થયેલા તત્વોના તમસ ગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ચક્ષુથી અન્નનો રસાસ્વાદ કેમ ન ભોગવી શકાય? જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાની તન્માત્રાના જ વિષયો ભોગવી શકે. ચક્ષુની તન્માત્રા રૂપ-રંગ હોઈ પ્રત્યેક આકાર જોઈ શકે; ફક્ત જીહ્વા જ અન્નનો રસાસ્વાદ માણી શકે.

૨.૪ સુષુપ્ત અવસ્થા, નિરીક્ષણ-૪:

(ટીપ ૧.૫ છાંદો ૪.૩.૩, છાંદો^૩ ૬.૮.૧; ટીપ ૮.૧ બૃહ ૨.૧.૧૭) સુષુપ્ત અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો મનમાં, મન (ઈન્દ્રિયો સહિત) પ્રાણમાં લય પામે છે (પ્રાણ ઈન્દ્રિયોનું આશ્રયસ્થાન છે). તે (જીવ)ને સ્વપિતિ કહે છે કારણ કે તે સત્માં લય પામે છે; તે આત્માને પામે છે.

પ્રશ્ન થાય કે લય કોનો થાય ? લય ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિ અને કાર્યશીલતાનો થાય છે, નહીં કે ભૌતિક અંગોનો.

નિદ્રાની બે અવસ્થા છે : સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત. સ્વપ્નાવસ્થામાં મન, જે ઈન્દ્રિયોનું નિયામક અને સંચાલક છે, તે ઈન્દ્રિયોની સંજ્ઞા સ્પિકારતું નથી તેમજ મન તેઓને કાર્યશીલ પણ કરતું નથી – આને જ “ઈન્દ્રિયો મનમાં લય પામે છે” તેમ કહેવાય કારણ કે પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયો નિષ્ક્રિય છે; પરંતુ મન, જાતે તો સક્રિય રહે છે, તે ચિત્તમાં સંગ્રહાયેલા પૂર્વ અનુભવો અને વાસનાઓને સજાગ કરી જાતે જ તેમાં રાચે છે. આ અવસ્થા ક્રિયા અને વાસના સાથે સંકળાયેલ છે. આ અવસ્થાનું આબેહૂબ ચિત્ર જોઈએ : (૮.૫.૩.૧૦, બૃહ ૪.૩.૧૦) “ત્યાં રથ, ઘોડા કે રસ્તા નથી; પરંતુ મનની કલ્પનાઓ જ છે. ત્યાં સ્નાનાગૃહો, સરોવરો કે નદીઓ નથી; પરંતુ મન જ તે પેદા કરે છે”. આ સાબિત કરે છે કે ઈન્દ્રિયો નિષ્ક્રિય જ છે; પરંતુ ચિત્રપટ પર સિનેમા ચાલતો હોય તેમ મનના ચિત્રપટ ઉપર રંગીલા સ્વપ્ન સર્ચા કરે છે. જાગૃત થતાં જ વિના અવશેષે, આ સુનહરા (કે વ્યથાથી સભર) સ્વપ્નો અદશ્ય થાય છે; સત્ય આભાસિત થતાં આ સ્વપ્નાઓ હવે મિથ્યા (૧.૭ વ્યાખ્યા-૩) જણાય છે.

૩. (છાંદો ૬.૮.૧)

उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति य-
त्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति
तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति ॥१॥

મન ક્યારેય પણ રજા પર ઊતરે છે? હા, તેને સુષુપ્ત – સ્વપ્નરહિત અવસ્થા કહેવાય. શ્રુતિ આ અવસ્થા સમજાવવા દૃષ્ટાંત આપે છે : (છાંદો ૬.૮.૨; બૃહ ૪.૩.૧૯) “જેમ દોરથી બાંધેલું પંખી, દરેક દિશામાં ધૂમીને, અન્ય આશરો ન મળતાં, મૂળ સ્થાને પાછું ફરે છે, તેમ મન ચોફેર ફરીને, અન્ય આશરો ન મળતાં, પ્રાણમાં જ વિશ્રામ લે છે”. આમ ભૌતિક કડાફૂટોથી કંટાળેલ મન, બાળક જેમ માની ગોદમાં નિશ્ચિંત થઈને આરામ કરે છે, તેમ જાગૃત તેમજ સ્વપ્નસૃષ્ટિને વિસરી, મન પ્રાણમાં વિશ્રાંતિ લે છે. હવે ફક્ત પ્રાણ જ કર્તવ્યશીલ રહે છે (આપણને ખબર છે કે પ્રાણ વિશ્રામ લે તો શું થાય !) આને જ કહે છે કે પ્રાણમાં મન (ઈન્દ્રિયો) લય પામે છે અને પ્રાણ મનનું આશ્રય સ્થાન છે, અથવા પ્રાણ મનનું બંધન છે. આ અવસ્થામાં જાગૃત કે સ્વપ્નાવસ્થાની વાસના કે ક્રિયાશીલતા, જે મનની ઉપાધીઓ છે, તે રહેતી નથી, માટે નિર્મળ અને પ્રશાંત શાંતિ અનુભવાય છે.

ઉપરની હકિકતને આગે ઘપાવી (બૃહ ૪.૩.૨૧-૨૨) સત્ની સંલગ્નતા દર્શાવીએ : “આ અવસ્થા વાસના અને કાર્યરતતાથી પર હોઈ જીવ સૃષ્ટિથી નિર્લિપ્ત રહે છે; તે નિર્ભય અને દુઃખરહિત રહે છે; તે પવિત્ર તેમજ અપવિત્ર કર્મોથી પર છે; તેનો જીવ આત્મા સાથે આલિંગીત છે”. આ જ અનોખા આનંદનું કારણ છે, (છાંદો ૬.૮.૧) આ જ વસ્તુ અલગ શબ્દોમાં રજૂ કરે છે: “આ અવસ્થામાં જીવ સત્માં લય પામે છે. આ જ સ્વપિતિ છે”. આથી ખાત્રી થાય છે કે સત્નું અસ્તિત્વ છે.

હવે પ્રશ્ન થાય કે આ ઘાંધલિયા જીવનમાંથી સુષુપ્તિની શાંતિમાં કોણ લઈ જાય છે અને તેમાંથી પાછું આવવાનું કેમ થાય છે? (પ્રશ્ન ૩.૬) “હૃદયમાંથી ૧૦૧ નાડીઓ નીકળે છે; તે દરેક ૧૦૦ શાખાઓમાં ફેલાય છે. આને હિતા નાડીઓ કહેવાય છે. દરેક શાખા ૭૨૦૦૦ ઉપશાખાઓમાં ફેલાય છે. (ટીપ ૮.૨, ૮.૩ બૃહ ૪.૩.૧૯-૨૦) કહે છે કે આ નાડીઓ સૂક્ષ્મ શરીરનું અધિષ્ઠાન છે અને તેમાં જ વૃત્તિ કે અનુભવોનો સંગ્રહ થયેલો હોય છે – તે જ ચિત્ત છે. જ્યારે મન સાથે આ નાડીઓનું અનુસંધાન રહેતું નથી ત્યારે નિદ્રા સુષુપ્ત અવસ્થામાં પરિણમે છે. અને જાગૃત કે સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું જોડાણ તૂટી જાય છે. જ્યારે આ જોડાણ ફરી થાય છે ત્યારે સુષુપ્ત અવસ્થાની બહાર આવી ભૌતિક અનુભવોનું ચક્ર ફરી ચાલું થાય છે.

૪. (છાંદો ૬.૮.૨)

સ યથા શકુનિઃ સૂત્રેણ પ્રબદ્ધો દિશં દિશં પતિત્વાન્યત્રાયતનમલબ્ધ્વા બ-
ન્ધનમેવોપશ્રયત એવમેવ ખલુ સોમ્ય તન્મનો દિશં દિશં પતિત્વાન્યત્રાયતન-
મલબ્ધ્વા પ્રાણમેવોપશ્રયતે પ્રાણબન્ધનં હિ સોમ્ય મન ઇતિ ॥૨॥

જ્યારે વ્યક્તિ સુષુપ્ત અવસ્થામાંથી બહાર આવે છે ત્યારે તેને એટલી જ ખબર હોય છે કે તે અત્યંત શાંતિ અનુભવતો હતો; અન્ય કંઈ જ યાદ નથી. આમ તો સુષુપ્તિ દ્વારા ભૌતિક ખળભળાટથી વિરક્ત થવા છતાંય અજ્ઞાન અવસ્થા તો પ્રવર્તે જ છે – એટલે કે કામચલાઉ જ્ઞાની સ્થિતિનું અસ્તિત્વ જ નથી. પ્રશ્ન થાય છે કે તે આત્મા સાથે સંલગ્ન થયો હતો તેમ ન જાણી શકવાનું કારણ શું? (છાંદો ૬.૮.૧-૩)^૫ “મધમાખીઓ અનેક ફૂલોનો રસ એકઠો કરે છે અને તેને ખ્યાલ નથી કે હું ક્યા ફૂલનું મધ છું. તે જ પ્રમાણે જીવો પણ સમજી શકતા નથી કે તેઓ ક્યાંથી આવ્યા છે. (સુષુપ્તિમાંથી) પાછા વળતાં તેઓ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, સિંહ, વાઘ કે અન્ય, મૂળ સ્વરૂપ”.

આ ત્રણ અવસ્થામાં અન્યય-વ્યતિરેક દૃષ્ટિપાત્ર થાય છે. જાગૃત અવસ્થામાં ચેતનનો અન્યય અને સ્વપ્નમાં તેનો વ્યતિરેક છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્વપ્નનો અન્યય અને ચેતનનો વ્યતિરેક છે; જ્યારે સુષુપ્ત અવસ્થામાં ચેતન તેમજ સ્વપ્ન – આ બંનેનો વ્યતિરેક છે. પરંતુ ત્રણેય અવસ્થામાં અસંગ અને અચલ આત્મા હાજર છે; આ જ સત્તા અસ્તિત્વનો પૂરાવો છે.

૨.૪ (અ) કર્મનો સિદ્ધાંત: નિરીક્ષણ-૫:

કોઈપણ પ્રકારના કર્મ સાથે તેને અનુરૂપ ફળ ઉપલબ્ધ થાય છે જ.

આપણા યોગીઓએ આ સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ પુરાતન સમયથી કર્યું છે જેના અલ્પ સ્વરૂપે ભૌતિક શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કહે છે: “આઘાત અને પ્રત્યાઘાત સરખા અને સામસામાં હોય છે.” આઘાત એટલે કર્મ અને પ્રત્યાઘાત કર્મફળ છે, ફળની ધનિષ્ઠતા કર્મની તીવ્રતા કે સઘનતાના પ્રમાણમાં જ હોય છે.

૫. (છાંદો ૬.૮.૧-૩)

યથા સોમ્ય મધુ મધુકૃતો નિસ્તિષ્ઠન્તિ નાનાત્યયાનાં

વૃક્ષાણાં રસાન્સમવહારમેકતાં રસં ગમયન્તિ ॥૧॥

તે યથા તત્ર ન વિવેકં લભન્તેઽમુષ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મ્યમુષ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મીત્યેવમેવ

ખલુ સોમ્યેમા: સર્વા: પ્રજા: સતિ સંપદ્ય ન વિદુ: સતિ સંપદ્યામહ ઇતિ ॥૨॥

ત ઇહ વ્યાગ્રો વા સિંહો વા વૃકો વા વરાહો વા કીટો વા પતંગ્નો વા દંશો

વા મશકો વા યદ્યદ્ભવન્તિ તદાભવન્તિ ॥૩॥

આ નિરીક્ષણ કહે છે કે કોઈપણ સંજોગોમાં કર્મફળનો, તે ભોગવ્યા વિના નાશ થતો નથી. કર્મફળ ભોગવવા માટે તેને અનુકૂળ સંજોગો પણ હોવા જરૂરી છે. આ માટે સંચિત કર્મનો સિદ્ધાંત રજૂ થયો. અધ્યાત્મમાં અનન્ય સફળતા મેળવનારને માટે સ્વર્ગો અને તેઓના પૂણ્ય-કર્મો પૂરા થયે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા: શ્રેષ્ઠતમ જીવ માટે મોક્ષ અને પાપી માટે જન્મ-મરણનું સતત ચક્ર ચલાયમાન રહે છે તેમ જણાવ્યું.

માટી માત્ર ઉપાદાન કારણ જ છે, પરંતુ આ સૃષ્ટિના કારણ (બ્રહ્મ)ને સમરસ (homogeneous) ચૈતન્ય અર્પી તેને જ ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણની માન્યતા આપી. આ વિચારસરણીને આગળ ઘપાવી સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મના સિદ્ધાંતો સ્થાપ્યા. માયાના પડદા હેઠળ લોકો (ક્ષાહિમત), દેવ-દેવીઓ અને ચેતન તેમજ અચેતન સૃષ્ટિ સર્જી. શાસ્ત્રો જણાવે છે કે સર્જાયેલી કોઈ પણ સ્થિતિ સાધકો માટે ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ તે માટે યોગ્યતા કેળવવી જોઈએ; સગુણ બ્રહ્મની સ્થિતિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ વિવિધ સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત કરવા માટેની પ્રક્રિયાઓ પણ બતાવી છે (પ્રકરણ ૪-૮).

આમાં વાસ્તવિકતા સમાયેલી છે કારણ કે પુરાતન તેમજ અર્વાચીન મહર્ષિઓએ પોતાના અંતરના અનુભવોથી આ સિદ્ધાંતોને એક મતે માન્યતા આપી છે. આ સાથે “(૨.૮) કર્મનો સિદ્ધાંત” પણ જુઓ.

૨.૫ એકલો-અટૂલો : આદિતત્ત્વ-૧:

૨.૫.૧ બ્રહ્મ. આદિતત્ત્વ-૧ (અ):

પૂર્વાવસ્થા: (ટીપ ૧.૬ છાંદો ૬.૨.૧) શરૂઆતમાં આ સર્વ ફક્ત સત્ હતું; એક જ અને અદ્વિતીય.

આ બ્રહ્મનું અનોખું લક્ષણ છે, જે માટીના સામાન્યીકરણ રૂપે (૨.૧.૧) માં રજૂ કર્યું છે. “શરૂઆત” એટલે પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં બ્રહ્મની સ્થિતિ. સૃષ્ટિની હયાતિ પહેલાં પણ સત્નું અસ્તિત્વ હતું, તેથી આ આદિતત્ત્વ જણાવે છે કે સત્ની શરૂઆત ન હતી, તેની ઉત્પત્તિ નથી. “ફક્ત સત્ હતું” – આમાં ભૂતકાળ છે, તે એમ નથી જણાવતું કે હવે તેનું અસ્તિત્વ નથી; કારણ કે તે “એક જ અને અદ્વિતીય” છે; અન્ય કોઈ પણ વસ્તુનો નિષેધ હોવાથી એમ જ માનવું પડશે કે સૃષ્ટિ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ

છે, સર્વ ચ્છલુ ઇદં બ્રહ્મ (છાંદો ૩.૧૪.૧). સૃષ્ટિનો આ આભાસ, સત્ની ઉપાધીઓના કારણે જ છે. આમ તો સત્ સજાતીય, વિજાતીય કે સ્વગત ભેદ રહિત છે, અને તેનું રૂપાંતર થતું નથી. આથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે સૃષ્ટિ સત્ની અભિવ્યક્તિ છે કે સર્જન છે? (વધુ માટે ૨.૭.૫ જુઓ).

૨.૫.૨ બ્રહ્મના લક્ષણો: આદિતત્ત્વ-૧ (બ) : બ્રહ્મ (સત્) : બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ (ટીપ ૫.૨ તૈત ૨.૧.૧) સત્યં, જ્ઞાનં અનંતમ્ છે. આ નિર્વિકાર બ્રહ્મ સર્જન દરમ્યાન સચ્ચિદાનંદ (સત્+ચિત્+આનંદ)નું સ્વરૂપ લક્ષણ ધારણ કરે છે. આ સ્વરૂપ પણ અક્ષર બ્રહ્મ છે અને તે છ ગુણો ઐશ્વર્ય, વીર્ય, કીર્તિ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ધારણ કરે છે – આને ભગ કહેવાય છે. બ્રહ્મના આ અક્ષર સ્વરૂપને જ ભગવાન કહે છે.

(ટીપ ૫.૩ તૈત ૨.૪) બ્રહ્મને ઈન્દ્રિયાતીત અને કલ્પનાતીત કહે છે; તેથી (બૃહ ૨.૩.૬) બ્રહ્મની વ્યાખ્યા નિષેધ રૂપે કરે છે, “નેતિ નેતિ” આ વ્યાખ્યાથી પ્રગતિ થવી મુશ્કેલ છે. વસ્તુની સજાતીય વિશિષ્ટતા દર્શાવવા વિશેષણો અને વિજાતીય વિશિષ્ટતા માટે લક્ષણોનો ઉપયોગ કરી શકાય; પરંતુ આમાં સાધારણ મુશ્કેલી છે. આપણે નીચે જણાવીશું કે શ્રુતિ, બ્રહ્મને જ્ઞાતા, જ્ઞેય કે જ્ઞાનથી પર સમજાવે છે. જો બ્રહ્મ વિશેષણ કે લક્ષણથી જાણી શકાય તો બ્રહ્મ જ્ઞેય કહેવાય; આમ શ્રુતિનો વિરોધ થાય. છતાં ચ શ્રુતિ અરૂંધતી-ન્યાય મુજબ આપણને બ્રહ્મની નિકટ લઈ જાય છે : ભાવવાહક વિશેષણો (છાંદો ૩.૧૪.૨)^૬ “મનોમય, પ્રાણશરીર, ભારૂપ, સત્યસંકલ્પ”, નિષેધરૂપે વિશેષણો (૮.૪.૧.૮×૮, બૃહ ૩.૮.૮) અસ્થૂળ, અન્-અણુ અદીર્ઘ, ટૂંકું, વિગેરે. બ્રહ્મને વિશિષ્ટતા અર્પે છે. (બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ): “લઙ્કૃ સળર્ણો અર્ણોટ્પ” આપણે આ ત્રિપુટી ઉપર વધુ ચર્ચા કરીશું કારણ કે બ્રહ્મને સર્જનહાર તરીકે નવાજવામાં આ લક્ષણો ઉપયોગી છે. સત્ય હોવાને કારણે બ્રહ્મ અસત્ નથી, જ્ઞાન હોવાથી બ્રહ્મ જડ નથી અને અનંત હોવાથી, તે સીમિત નથી. માટે જે અસત્ નથી, જે જડ નથી અને જે સીમિત નથી તેના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે.

૬. (છાંદો ૩.૧૪.૨)

મનોમયઃ પ્રાણશરીરો ભારૂપઃ સત્યસંકલ્પ આકાશાત્મા સર્વકર્મા સર્વકામઃ

સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમભ્યાત્તોઽવાક્યનાદરઃ ॥૨॥

આધુનિક વિજ્ઞાન જણાવે છે કે સૃષ્ટિનું સર્જન, સ્થિતિ અને વિસર્જન ઊર્જા (Energy) થકી છે. આમ તે ઉપાદાન કારણ ખરૂં, પરંતુ નિમિત્ત કારણ નથી. આને સાંખ્યવાદની “પ્રકૃતિ” કહી શકાય. વૈજ્ઞાનિકો સ્થૂળતાનો અભ્યાસ કરી બ્રહ્મની અલૌકિકતાનો પાર પામવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે (૧.૨ પીટર હીગ્સ), જ્યારે આપણા પૌરાણિક મહર્ષિઓને બ્રહ્મની અલૌકિકતાનો ખ્યાલ હોવાથી તેના સૂક્ષ્મ તત્વોનો ઊંડો અભ્યાસ કરી નિર્ગુણ બ્રહ્મને પ્રમાણિત કર્યા; તેને એક જ અને અદ્વિતીય જણાવ્યા છતાંય તેને જ ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણરૂપ જાહેર કરી સર્જનહાર તરીકે આલોક્યા અને તેમાં સત્, ચિત્, આનંદ ના લક્ષણોનું દર્શન કર્યું; તેમજ અખંડ અને અવિભાજ્ય બ્રહ્મને સર્વે સર્વોદ્ધારક બ્રહ્મ જાહેર કર્યું ! આ વિરોધાભાસ બ્રહ્મની ઉપાધી માયાથી સમજાવવામાં આવે છે.

૨.૫.૨.૧ સત્ય જ્ઞાન અનંતમ્બ્રહ્મ આ બ્રહ્મના સ્વરૂપ લક્ષણો હોવાથી કોઈપણ એક લક્ષણ અન્ય બે લક્ષણોની પ્રતિતી કરાવે છે. આ અવસ્થામાં જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એકરૂપ છે. (૮.૫.૩ બૃહ ૪.૩.૨૩-૨૪) થી આનું સમર્થન મળે છે. “તે (બ્રહ્મ) આ સ્થિતિમાં જોતું (સુંઘતું, સ્વાદ અનુભવતું, બોલતું, સાંભળતું, વિચારતું, સ્પર્શ કરતું કે જાણતું) નથી; જોવા (સુંઘવા... વિગેરે) છતાંય તે જોતું (સુંઘતું-વિ) નથી, કારણ કે આ સાક્ષી સ્વરૂપ બ્રહ્માની દૃષ્ટિ (સુંઘ-વિગેરે) કદિ લોપાયમાન થતી નથી; તે અમર છે. પરંતુ તેનાથી અલગ અન્ય કંઈનું અસ્તિત્વ જ નથી કે જેને તે જોઈ (સુંઘી,... વિગેરે) શકે.” આ સૂત્રના છેલ્લા વાક્યમાં તો “એક અને અદ્વિતીય” (આદિતત્ત્વ-૧ અ)નું પુનઃઉચ્ચારણ જ છે, એક જ હોવાથી કોને જુએ, કે કોની સાથે વાત કરે? અગાઉનું વાક્ય સ્પષ્ટ કરે છે કે બ્રહ્મમાં બધી જ શક્તિઓ છે અને આ શક્તિઓ અવિનાશી છે. પરંતુ બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વનો અભાવ હોવાથી આ સ્થિતિને કર્તા, કર્મ અને કાર્ય રહિત કહેવાય. કર્તા એટલે જ્ઞાતા; કર્મ એટલે જ્ઞેય; અને જે ઉપાર્જિત થાય તે જ્ઞાન કહેવાય. માટે બ્રહ્મમાં જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાનની એકરૂપતા છે – એટલે કે ભિન્નતા નથી. આ સમષ્ટિ તુરીય અવસ્થા છે. આને વધુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવવા વિદ્યુત (Electricity)નું ઉદાહરણ તપાસીએ: તેમાં પ્રકાશ, ગરમી, ઠંડી અને ગતિ પેદા કરવાની શક્તિ છે પણ તે જાતે કાર્યશીલ બની શકે નહીં, ઉપરની ક્રિયા પેદા કરવા, ક્રિયાને અનુરૂપ ઉપકરણો જ કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે.

ઉપરના સૂત્ર મુજબ કહી શકાય કે વિદ્યુતમાં પ્રકાશની શક્તિ હોવા છતાં તે પ્રકાશતું નથી, વિગેરે. આ ચર્ચાનો ભાવાર્થ એ છે કે બ્રહ્મના ચેતનથી જ સર્વ ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ ક્રિયાશીલ બને છે, બ્રહ્મ જાતે સાક્ષી માત્ર છે. સૂર્યના આગમનથી પૃથ્વી પરનો ખળભળાટ શરૂ થાય અને તેના આથમવાથી તે શમી જાય; સૂર્ય તો નિર્લિપ્ત છે, સાક્ષી માત્ર છે.

સત્યમ્ જેનું અંતર્ગત સ્વરૂપ અવિચલ અને અવિનાશી છે તે જ સત્ય છે (ટીપ ૧.૩ છાંદો ૬.૧.૪-૬) (જુઓ ૧.૭ વ્યાખ્યા-૧).

મૂળ કારણ રૂપ માટી, સોનું કે લોખંડના વિકારથી પેદા થયેલ ઘડો, હારમાળા કે હથોડીના સંદર્ભમાં મૂળ સ્વરૂપ જ સત્ય છે, પ્રત્યેક વિકાર અસત્ય છે. (છાંદો ૬.૪.૧-૪) પણ તે જ પ્રમાણે જણાવે છે : “લાલ, સફેદ અને કાળા રંગો જે જ્યોત, સૂર્ય, ચંદ્ર અને વિજળીમાં દેખાય છે તે અનુક્રમે તેઓના કારણરૂપ અગ્નિ, જળ અને જમીનના છે. માટે આ કારણરૂપ પદાર્થોના રંગો, લાલ, સફેદ અને કાળો - જ સત્ય છે”. માટે જ ઉપસંહારમાં જણાવવાનું કે પ્રત્યેક વિકારો માત્ર નામ જ છે; મૂળ કારણ જ સત્ય છે. કેમ? તો જણાવે છે કે વિકારો અવિચલ અને અવિનાશી નથી; વિકારોની સાપેક્ષતાથી તેના મૂળ કારણો અવિચલ અને અવિનાશી છે. વ્યવહારમાં જે કાંઈ છે તે માત્ર ઈન્દ્રિયોના વિષયો જ છે અને મર્ત્ય છે માટે આ સર્વ અસત્ય છે. પરંતુ જરૂર, જમીન અને જોરૂં - જે પ્રત્યક્ષ છે તેને અસત્ય કેમ કહીશું ? તો આપણે સમાધાન કરી જણાવીશું કે આ સર્વને સાપેક્ષ સત્ય કહીશું, નિરપેક્ષ રીતે તો અસત્ય જ છે ! આ લક્ષણ બ્રહ્મને અસત્થી અલગ કરે છે.

જ્ઞાનમ્ - બ્રહ્મના સત્ય લક્ષણ થી સત્ત્વનું અનુષ્ઠાન થયું જેમાં જડતાનો આભાસ થાય છે કારણ કે બ્રહ્મને આ સર્વનું ઉપાદાન કારણ કહ્યું છે ; તો એમ ન માનવું કે બ્રહ્મ જડ છે ; તેથી બીજા લક્ષણથી જ્ઞાનને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ જણાવ્યું. બુદ્ધિથી એકઠી કરેલી માહિતીને સામાન્યતઃ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આ પ્રકારનું જ્ઞાન વિચલિત છે અને તે સંશયાત્મક પણ હોઈ શકે. આમ જ્ઞાનના અનેક પ્રકાર છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન જ કેવલ (નિરપેક્ષ) જ્ઞાન છે; જે અવિચલ અને અવિનાશી છે. માટે વ્યવહારૂં જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન થી સદંતર વિરૂદ્ધ છે. કેવલજ્ઞાનથી જ સર્વ વિષયો પ્રકાશીત થાય

(કેન ૧.૫૯). (ટીપ ૧.૨ છાંદો ૬.૧.૩) મહર્ષિ ઉદ્દાલક, પોતાના પૂત્રને પૂછે છે કે તને એક એવા તત્ત્વની જાણ છે કે જે જાણવાથી બધાજ અજાણ્યા તત્ત્વો જાણીતા હોય તેમ માલુમ પડે? આનો જવાબ છે “બ્રહ્મ”, તેનું કારણભૂત જ્ઞાન અન્ય સર્વ વ્યવહારિક જ્ઞાનને પ્રકાશિત કરે છે. આ લક્ષણ બ્રહ્મને જડ પદાર્થોથી અલગ દર્શાવે છે.

અનંતમ્: (ટીપ ૪.૩ છાંદો ૭.૨૪.૧) વિધિપૂર્વક વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે : “અનંત એ છે કે જ્યાં અન્ય કંઈ જોવાય, સંભળાય કે સમજી શકાય નહીં. સીમિત એ છે કે જ્યાં કોઈ અન્યને જોઈ, સંભળી કે સમજી શકે. જે સીમિત છે તે મર્ત્ય છે, જે અનંત છે તે શાશ્વત છે”. આ સ્પષ્ટ કરે છે કે બ્રહ્મ શાશ્વત છે અને પ્રપંચમાં સર્વ કંઈ મર્ત્ય છે. આ વ્યાખ્યા પણ ગેરસમજ ઊભી કરે કે બ્રહ્મ મૂર્ત છે; પણ તેમ નથી, ઉપર જોયું તે પ્રમાણે બ્રહ્મમાં જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એકરૂપ છે. આ બ્રહ્મ સ્થળ, સમય અને સંજોગોથી અનંત છે.

૨.૫.૨.૨ સચ્ચિદાનંદ (સત્, ચિત્, આનંદ): બ્રહ્મ, જે નિર્ગુણ અવસ્થામાં “સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત” સ્વરૂપ લક્ષણથી નવાજવામાં આવ્યા છે તે હવે સર્જનહારનું સ્વરૂપ-લક્ષણ ધારણ કરે છે : (૬.૨.૧-૧ ઐત ૧.૧.૧)” ત્યાં કોઈ ચકલું પણ ફરકતું ન હતું. તેણે વિચાર્યું, “હું સૃષ્ટિનું સર્જન કરું”, (ટીપ ૧.૭ છાંદો ૬.૨.૩; ટીપ ૫.૪ તૈત્ ૨.૬) હું અનેક થઈશ; હું જન્મ લઈશ. આ ઉપરાંત (ટીપ ૫.૪ તૈત્ ૨.૬) ઉમેરે છે : “સત્ય જ આ સર્વ બન્યા” એટલે કે સત્ય જ્ઞાન અનંતમ્ નું “સત્ય” સત્ સ્વરૂપમાં પરિવર્તન પામ્યું. આ પ્રમાણે “જ્ઞાન”થી ચિત્નું સ્વરૂપ અને “અનંત”થી આનંદનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

બ્રહ્મના સગુણ સ્વરૂપને (૮.૪.૧.૯ x ૨૮.૭, બૃહ ૩.૯.૨૮.૭) ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ’ એટલે કે ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપે ઓળખાવે છે; (ઐત ૩.૧.૩) ‘‘પ્રજ્ઞાનમ્ બ્રહ્મ’’ એટલે કે બ્રહ્મને ચિત્ સ્વરૂપે ઓળખાવે છે. આમ નિર્વિકાર બ્રહ્મની સત્ય જ્ઞાન અનંતમ્ ની ત્રિપુટી, સગુણ બ્રહ્મની સચ્ચિદાનંદ ત્રિપુટીમાં પરિવર્તે છે.

આ આયોજન તબક્કો છે; સર્જન ક્રિયાને અમલમાં મૂકવાની તૈયારી થઈ ગઈ છે. આ ત્રિપુટી “સચ્ચિદાનંદ” બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ જ છે માટે બ્રહ્મને સીમિત, અજ્ઞાન કે દુઃખી અને મર્ત્ય સમજવાની ભૂલ ન કરવી. દૈવી પ્રેરણાથી પ્રગટેલ અંતરના ઊડાણની જ્યોતથી મહર્ષિઓએ પ્રકાશીત કર્યું કે આકાશના દષ્ટિબિંદુથી બ્રહ્મ (સત્) અનંત છે; સમયની સાપેક્ષતામાં ચિત્ સ્વરૂપે, તે અપિનાશી છે અને પરિસ્થિતિ (વસ્તુ)ની સાપેક્ષતામાં આનંદ સ્વરૂપે, તે સ્વાધીન છે.

સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં બ્રહ્મની આ અવસ્થા સમષ્ટિ પ્રાજ્ઞ અવસ્થા રજૂ કરે છે. બીજ સ્વરૂપે આ અવ્યાકૃત સૃષ્ટિ છે, આ પ્રાજ્ઞ-સૃષ્ટિ, સૂક્ષ્મ-સૃષ્ટિમાં ઓતપ્રોત છે અને તેને ચોફેરથી આવરી લે છે; તેમજ સૂક્ષ્મ-સૃષ્ટિ સ્થૂલ-સૃષ્ટિમાં ઓતપ્રોત છે અને તેને ચોફેરથી આવરી લે છે. આ ત્રણેય સૃષ્ટિ અને અન્ય જે કાંઈ હોય તે સર્વનો સમુદાય, તે જ આ અક્ષર બ્રહ્મ-વિષ્ણુ છે.

સત્: જ્યારે સૃષ્ટિ-સર્જનનું આયોજન અમલમાં આવે છે ત્યારે બીજ-સ્વરૂપ સૃષ્ટિમાંથી સૂક્ષ્મ-સ્વરૂપ સૃષ્ટિ (૧.૬, આદિતત્ત્વ-૨), જે અવ્યક્ત છે (૨.૬), તેમાંથી પંચીકરણના પરિણામે સ્થૂલ સૃષ્ટિ પેદા થાય છે જે વ્યાકૃત છે (૨.૭). અસત્ સ્થૂલ-સૃષ્ટિ સ્વરૂપે વ્યવહારિક દષ્ટિથી વાસ્તવિક હોય તેમ લાગે છે.

ચિત્: બ્રહ્મની આ પ્રાજ્ઞ અવસ્થામાં પણ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય અભિન્ન છે; આ કારણે આનું ચેતનત્વ પોતાનું જ છે, પોતાથી જ પ્રગટે છે અને ફક્ત પોતાને માટે જ છે; તદ્ઉપરાંત, બ્રહ્મ અખંડ અને અવિભાજ્ય હોવાથી તેના એક વિભાગના ચેતનથી અન્ય વિભાગનું જ્ઞાન થાય કે સમસ્તના ચેતનથી તેના વિભાગોનું જ્ઞાન થાય, તે શક્ય નથી. આમ બ્રહ્મમાં ચેતનત્વ, સર્વત્ર સમપ્રમાણમાં પ્રસરેલ છે. હવે પ્રશ્ન થાય કે આ ચેતનત્વનું મહત્ત્વ ખરૂં? પ્રાકૃતિક જગતમાં તેની પ્રતિક્રિયા સમજવાથી આનું મહત્ત્વ સમજાશે. (ટીપ ૧.૮ છાંદો ૬.૩.૨; ટીપ ૫.૪ તૈત ૨.૬, ૬.૨.૩ ઐત ૧.૩.૧૧-૧૨; ૮.૨.૧×૭ બૃહ ૧.૪.૭) આ સર્વ જાહેર કરે છે કે બ્રહ્મે જે કાંઈ સર્જન કર્યું તે સર્વમાં જાતે જ પ્રવેશ કર્યો. તેમજ (બૃહ ૪.૩.૩૦)

૭. (બૃહ ૪.૩.૩૦)

યદ્વે તન્ન વિજાનાતિ વિજાનન્વૈ તન્ન વિજાનાતિ ન હિ વિજ્ઞાતુર્વિજ્ઞાતેવિપરિલોપો
વિદ્યતેઽવિનાશિત્વાન્ન તુ તદ્દ્વિતીયમસ્તિ તતોઽન્યદ્વિભક્તં ચદ્વિજાનીયાત્ ॥૩૦॥

જણાવે છે કે “જ્ઞાતાનું ચેતનત્વ કદિ ઓસરતું નથી”. આમ બ્રહ્મનું આ અલૌકિક ચેતનત્વ સર્વ જીવોમાં અવિરત વહે છે અને તે વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરી પ્રત્યેક જીવોમાં તેઓની વિશિષ્ટતા પ્રમાણે અનેક પ્રકારનું ચેતન પ્રગટાવે છે : (ક.૪ ઐત ૩.૧.૨) “તે હૃદય (બુદ્ધિ) અને મન છે; તે જ સંજ્ઞાન, અજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન, મેઘા, દષ્ટિ, ધૃતિ, મતિ, મનીષા, જૂતિ, સ્મૃતિ, સંકલ્પ, વિકલ્પ, કામ, મોહ વિગેરે છે. આ બધા (બ્રહ્મના) ચેતનત્વના જ નામ છે”. (કેન ૧.૧.૫-૯) સ્પષ્ટતા કરે છે કે માનવજાતના વિવિધ અંગોનું ચેતન પણ આ જ છે : “તે કાનના કાન છે; મનનું મન છે; વાયાની વાયા છે; પ્રાણના પ્રાણ છે અને આંખની આંખ છે”.

આપણે ઉપર પ્રશ્ન કર્યો કે બ્રહ્મના ચેતનનો ઉપયોગ શું? હવે ખ્યાલ આવશે કે તેના જ ચેતનથી સૃષ્ટિની સર્વ ક્રિયાઓનું સંચાલન થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે વિદ્યુત જાતે પ્રકાશીત નહીં થાય, પરંતુ તેની પ્રકાશત્વની શક્તિ વિદ્યુત-ગોળા થકી જણાશે; અલૌકિક ચેતનની ચેતના મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો વિગેરેથી પ્રગટ થાય છે.

આનંદ: (૮.૪.૧×૨૮.૭ બૃહ ૩.૯.૨૮.૭) “વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ” બ્રહ્માનંદ પ્રત્યેક જીવોમાં સુખ અને જીવવાની આકાંક્ષાના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે; આ જ ચેતનાત્મક અસ્તિત્વ (ચિત્+સત્) ની ઉત્કંઠા પ્રગટ કરે છે. ઉલ્કાપાતભર્યા સંકટમાં પણ રાઈના દાણા જેટલી સુખની આશા જીવવા માટે પ્રેરણાદાયક બને છે, આમ જીવન અને આનંદનો પ્રવાહ એકતાલ હોય છે. સુખની આશાની દોરી તૂટી જાય ત્યારે જીવન ભારરૂપ બને અને આત્મહત્યા તરફ વલણ થાય. આ દુન્યયી આનંદ અનેક ઉપકરણો ઉપર આધારિત છે. જેમ જીવન આસપાસની પરિસ્થિતિ અને વિષયોના અવલંબનથી દૂર થતું જાય તેમ આ આનંદ, અલૌકિક અને નિર્વિષય આનંદની સમીપ પહોંચે. ભૌતિક સુખમાં વિશુદ્ધ આનંદની માત્રા વધતી જાય. અનુઅવલંબનના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચવું એટલે સ્થળ, સમય અને સંજોગોથી સ્વતંત્રતા મેળવવી – આથી શુદ્ધ બ્રહ્માનંદ સિદ્ધ થાય.

૨.૫.૩ મૂર્ત તત્ત્વ: આદિતત્ત્વ-૧ ક: જેની શરૂઆત (જન્મ) થાય છે, તેનો અંત (મૃત્યુ) પણ નિશ્ચિત છે; આથી ઉલટું, જેનો અંત છે તેની શરૂઆત થઈ હોવી જ જોઈએ.

સર્જનક્રિયામાં સૌ પ્રથમ હિરણ્યગર્ભની ઉત્પત્તિ થઈ (૨.૬), માટે તેનો અંત પણ નિશ્ચિત છે. જગતમાં જે કંઈ છે તેનો ઉદ્ભવ આમાંથી જ થયેલો છે, માટે જગત નાશવંત છે. (૧.૭, વ્યાખ્યા-૧) પ્રમાણે બ્રહ્મ જ સત્ય છે. આ ઉપસંહાર આપણે માટીના ઉદાહરણથી કર્યો હતો (૨.૧.૪); આ માટીના નિરીક્ષણ-૧ મુજબ, તેનું સામાન્યીકરણ છે.

૨.૬ અવ્યાકૃત(અવ્યક્ત, સૂક્ષ્મ)સૃષ્ટિ, હિરણ્યગર્ભ આદિતત્ત્વ-૨:

(ટીપ ૧.૭ છાંદો ૬.૨.૩-૪) “સતે જોયું ‘હું અનેક થઈશ; હું જન્મ લઈશ’; તેણે અગ્નિ પેદા કર્યો. અગ્નિએ જોયું ‘હું અનેક થઈશ, હું જન્મ લઈશ’, તેણે પાણી પેદા કર્યું. પાણીએ જોયું, ‘હું અનેક થઈશ, હું જન્મ લઈશ’; તેણે અન્ન (જમીન) પેદા કર્યું”.

૨.૬.૧ : સ્પષ્ટીકરણ: અત્રે આકાશ અને વાયુની ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી; પરંતુ (ટીપ ૫.૪ તૈત ૨.૬) જણાવે છે કે આકાશ અને વાયુની ઉત્પત્તિ પછી અગ્નિ, પાણી અને અન્ન પેદા થયા હતા. છાંદોગ્યના આ પ્રકરણનો વિષય મૂર્ત તત્ત્વો હોવાથી એમ માની શકાય કે અત્રે અમૂર્ત તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય. (બ્રસૂ ૨.૩.૧-૧૦ વિયત પાદ) ન્યાય કરે છે કે સૌ પ્રથમ આકાશ ઉદ્ભવ્યું હતું અને આદેશ આપે છે કે આકાશમાંથી વાયુ અને વાયુમાંથી અગ્નિ પેદા થયા વિગેરે. વિયતપાદનું નિવેદન છે કે અવ્યક્ત સર્જન ક્રિયા (ટીપ ૫.૨ તૈત ૨.૧.૧) માં ક્રમાનુસાર અને સંપૂર્ણરીતે બતાવી છે, આ સાથે જ શંકર ભાષ્ય (ટીપ ૧.૭ છાંદો ૬.૨.૩) આકાશ અને વાયુનો ઉલ્લેખ ન હોવાનો બચાવ કરે છે.

આપણે (૨.૫.૨.૨)માં જણાવ્યું કે સૃષ્ટિ-સર્જન કરવામાં બ્રહ્મે પોતાની માયા શક્તિ જગાવી. આ માયા આ સમયે તે બ્રહ્મની ઉપાધિરૂપ બની (ભગી ૭.૧૪) “માયા, જે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ ગુણોથી સજ્જ છે, તેને જીતવું અત્યંત મુશ્કેલ છે, પરંતુ જેને મારામાં (ઈશ્વરમાં) શરણ મળી ગયું છે તે વિજેતા છે (અને સર્વ બંધનોથી મુક્ત બને છે)” ; કારણ કે માયા ઈશ્વરને સંપૂર્ણતયા આધિન છે. સાડ પ્રપંચ આ ઉપાધિઓથી ઘેરાયલું છે. તેમાંથી બહાર આવવા માટે ઈશ્વરનું શરણ એક માત્ર ઉપાય છે.

હવે આદિતત્ત્વ ઉપર ધ્યાન દોરીએ. અહીં અક્ષર બ્રહ્મ જાતે જ આવિષ્કૃત થાય છે : “હું અનેક થઈશ”. આ ઈચ્છા ગૌણ અર્થમાં નથી, જેમ કે “મને ભદ્રસેન જ સમજો”. આમાં અન્ય વ્યક્તિ ભદ્રસેનની જેમ ગુણવાન છે તેવો દાવો કરે છે પરંતુ તે ભદ્રસેન નથી. અહીં જેમ માટી જાતે જ ઘડો બને છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મ જાતે જ અનેકરૂપ ધારણ કરે છે. આ ઉપરાંત બ્રહ્મમાં ચેતન છે તે પણ સ્પષ્ટ બને છે. તેમજ તેનું ચેતનત્વ અગ્નિ, જળ અને સ્થળમાં પણ પ્રવર્તે છે. (બ્રસૂ ૧.૧.૫ ઈક્ષત પાદ) જણાવે છે કે જડ વસ્તુ ઈચ્છા ન કરી શકે. આથી સાબિત થાય છે કે બ્રહ્મ ઉપાદાન તેમજ નિમિત્ત કારણ પણ છે. આપણે (૨.૧.૬-૨)માં જોયું કે માટી નિમિત્ત કારણ નથી. પ્રાણ આ અપંચીકૃત તત્ત્વોના રજસ ગુણથી બનેલ છે (૨.૩), જેમાં માનસિક, બૌદ્ધિક અને ક્રિયા શક્તિનો સંચાર થયેલો છે માટે આને સમષ્ટિ-સ્વપ્ન અવસ્થા કહેવામાં આવે છે, આ જ હિરણ્યગર્ભ છે અને આ જ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ તત્ત્વ છે. આમ હિરણ્યગર્ભ ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી આદિતત્ત્વ-૧ ક મુજબ તે નાશવંત છે.

૨.૬.૨ બ્રહ્મના સ્વરૂપો: દરેકની અંતરેચ્છા મુક્તિ મેળવવાની છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ મુક્તિ મળે. પરંતુ તે (બ્રહ્મ) મન કે ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યની બહાર છે (ટીપ ૪.૫ કેન ૧.૩; ૭.૫.૧#૮ મુંડ ૩.૧.૮; ટીપ ૫.૩ તૈત ૨.૪.૧). આ અગમ્યતાને કારણે જ (૮.૩.૧.૨#૬ બૃહ ૨.૩.૬) તેને “નેતિ નેતિ”ની વ્યાખ્યા આપે છે. સાથે એ પણ જોયું કે પ્રાકૃતિક જગતની દરેક ચીજ-વસ્તુ બ્રહ્મ જ છે. તો સ્થૂળ ચીજોના સહારે સૂક્ષ્મ, વધુ સૂક્ષ્મ અને અંતે નિર્ગુણ તત્ત્વ સુધી કેમ ન પહોંચાય? (ભગી ૧૫.૧) કહે છે કે “આ પ્રપંચ-વૃક્ષ ઊંઘું લટકાયેલું છે, જેના મૂળ રૂપે (નિર્ગુણ) બ્રહ્મ ઉપર છે અને શાખાઓ સ્વરૂપે સાડું પ્રપંચ નીચે છે” (અગ્રપૃષ્ઠ ઉપરનું ચિત્ર). આપણે મૂળ સુધી પહોંચવાનું છે.

ઉદ્યર્થગતિ કરવામાં ગેરરસ્તે દોરવાઈ ન જવાય માટે (કેન ૨.૧) ચેતવણી આપે છે : “એમ માની લો કે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો છે તો કદાચ બ્રહ્મનું જે સ્વરૂપ માનવોમાં છે, અથવા તેનું (ઉત્કૃષ્ટ) સ્વરૂપ દેવોમાં

૮. (કેન ૨.૧)

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम्

यदस्य त्वं यदस्य च देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥૧॥

છે તેનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તેમ પણ બને”. શ્રુતિ જણાવે છે કે નાના તણખલાથી માંડી હિરણ્યગર્ભ સુધી બ્રહ્મની શક્તિ અને ભવ્યતા વિવિધ પ્રમાણમાં સંપન્ન છે; આ ઈન્દ્રિયગમ્ય હોવાથી ઊર્ધ્વ ગતિ થઈ શકે. શ્રુતિ જણાવે છે કે પ્રાપંચિક અવસ્થામાં બ્રહ્મના એક એકથી ચઢિયાતા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે અને તેથીય આગળ બ્રહ્મની જ્યોતિના સાંનિધ્યમાં પહોંચી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે સનતકુમારે દેવર્ષિ નારદને બ્રહ્મના એકએકથી ચઢિયાતા ૨૩ સ્વરૂપોની ઝાંખી કરાવી અંતે બ્રહ્મજ્ઞાન અપાવ્યું (૪.૨ છાંદો ૭). કદાચ આજીવન દરમિયાન આ સર્વોચ્ચ કક્ષાએ ન પહોંચી શકાય તો પણ તેટલું ફળ તો મળવાનું જ છે (આદિતત્ત્વ ૪); ઉપરાંત (ભગી ૬.૪૦) “ન હિ કલ્યાણકૃત્ત કશ્ચિત્ત-દુર્ગતિં તાત્ત ગચ્છતિ ।”. ઉપરાંત (ભગી ૬.૪૧-૪૪) જણાવે છે કે આ કલ્યાણકૃત્તને પ્રગતિ કરવા માટે અનુકૂળ સંજોગો મળે છે.

૨.૭ વ્યાકૃત (વ્યક્ત) સૃષ્ટિ: આદિતત્ત્વ ૩:

(ટીપ ૧.૮ છાંદો ૬.૩.૩) “હું આ દરેકને (અવ્યાકૃત મહાભૂતોને) ત્રિવૃત્ત અને ત્રિવૃત્ત કરીશ. આ દેવ (સત્) આ ત્રણેય દેવો (અગ્નિ, જળ, જમીન)માં આત્મા સ્વરૂપે પ્રવેશ્યા અને તેઓને નામ-રૂપે પ્રગટ કર્યા”. તેઓએ પોતાનું ચેતન પ્રાણ દ્વારા મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયોને અર્પીત કર્યું; જાતે ફક્ત દષ્ટા રહ્યા.

૨.૭.૧ ત્રિવૃત્તીકરણ: ત્રિવૃત્તીકરણની ક્રિયાથી આદિતત્ત્વ-૨ માં પેદા થયેલ અવ્યાકૃત ત્રણ મહાભૂતો એકબીજામાં સંમિશ્રિત થયા અને નામ-રૂપવાળું વ્યાકૃત જગત અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આપણા આદિતત્ત્વમાં બતાવેલ ત્રિવૃત્તીકરણ આ પ્રમાણે છે: પ્રત્યેક તત્ત્વમાં અન્ય બે તત્ત્વોના ૧/૯ ભાગ ઉમેરવામાં આવ્યા; જેથી પ્રત્યેક તત્ત્વમાં ૨/૩+૧/૯ જાતે રહ્યા. આથી અગ્નિ, જળ અને સ્થળવાળી દષ્ટિગમ્ય સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ થયો. તેઓના એકીકરણ, સંયોજન અને વિવિધ પ્રમાણમાં થયેલા સંમિશ્રણને કારણે જગત અનેક પરિમાણ અને આકારમાં પ્રગટ થયું; જેઓને અલગ-અલગ નામો આપવામાં આવ્યા - આમ નામ-રૂપાત્મક સૃષ્ટિ સર્જાઈ. આ સમષ્ટિ-જાગૃત અવસ્થા છે. (ટીપ ૮.૩ બૃહ ૨.૧.૨૦; ૭.૨.૨ મુંડ ૧.૧.૭) જેમ કરોળિયાની જાળમાં બાહ્ય તત્ત્વ નથી અને જાતે જ કર્તા છે, તેમ બ્રહ્મે જાતે જ પોતાનામાંથી પોતાનું સર્જન કર્યું.

૨.૭.૨ પંચીકરણ: આપણે (૨.૩ અને ૨.૫)માં આનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો; હવે વિગતવાર માહિતી મેળવીએ.

આપણે (૨.૬.૧) માં જણાવ્યું છે કે (ટીપ પ.૨ તૈત ૨.૧) અવ્યાકૃત પંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરે છે, (પ.૨.૨ તૈત ૨.૨-૨.૫) તેમાં પંચકોષોનો ઉલ્લેખ છે અને (ટીપ પ.૪ તૈત ૨.૬) જણાવે છે કે બ્રહ્મમાંથી જ સત્ અને ત્યત્, નિરૂક્ત અને અનિરૂક્ત, જડ અને ચેતન, વિગેરે ઉત્પન્ન થયા. આમાં પ્રત્યક્ષ અને પરિચ્છિન્ન જગત કેવી રીતે બન્યું તેનો ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે (ટીપ ૧.૮ છાંદો ૬.૩) જણાવે છે કે આ પ્રત્યક્ષ અને પરિચ્છિન્ન જગત ત્રિવૃત્તીકરણથી બન્યું; આનો વિષય મૂર્ત તત્ત્વોનો હોઈ અમૂર્ત તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ નથી. આના સમાધાનમાં શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે “પંચીકરણ” (પંચીકરણમ્, શ્રી શંકરાચાર્ય, અદ્વૈત આશ્રમ, ૫ નવી દિલ્હી રોડ, કલકત્તા-૭૦૦-૦૧૪ (૧૯૯૭)) નામનો નાનકડો પ્રકરણ ગ્રંથ લખ્યો છે જેના પ્રથમ મંત્રમાં વિરાટની વ્યાખ્યા કરે છે : “પાંચ મહાભૂતોના પંચીકરણથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પદાર્થો અને તેઓના (સંયોજનના) પરિણામોના સમૂહને વિરાટ કહેવાય”; બીજા મંત્રમાં તેઓશ્રી હિરણ્યગર્ભની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવે છે કે તે પંચીકરણ પહેલાના પાંચ તન્માત્રામાંથી આવિષ્કૃત છે. તેઓના શિષ્ય શ્રીમદ્ સુરેશ્વરાચાર્યનું વાર્તિક આ જ પુસ્તિકામાં પ્રગટ થયું છે. આમાં પંચીકરણની ક્રિયા આ પ્રમાણે સમજાવી છે : “પ્રત્યેક મહાભૂતના બે સરખા ભાગ કરો; તેમાંના એક ભાગને ચાર સરખા વિભાગમાં વહેંચો. હવે આ ચાર ભાગો અન્ય ચાર મહાભૂતોના વિભાગથી સજ્જ કરો. આમ પ્રત્યેક મહાભૂતમાં ૫૦% પોતેજ છે અને ૧૨.૫%માં બાકીના મહાભૂતો સમાયેલા છે. આમ તો ત્રિવૃત્તીકરણને પંચીકરણનું ઉપલક્ષણ કહી શકાય.

બ્રહ્મસૂત્ર (બ્રસૂ ૨.૪.૨૦-૨૨)માં શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે આ વિષયની ચર્ચા કરી છે જેમાં ફક્ત ત્રિવૃત્તીકરણનો જ ઉલ્લેખ છે. આ જ સૂત્રોની શ્રીમદ્ આનંદગીરીની ટીકામાં પણ આ પ્રમાણે જ ઉલ્લેખ છે.

૨.૭.૩ સૃષ્ટિનું સર્જન (છાંદો ૬.૪): ત્રિવૃત્તીકરણ દ્વારા સર્જાયેલ નામ-રૂપાત્મક પરિચ્છિન્ન સૃષ્ટિનું વર્ણન (૨.૫.૨.૧ છાંદો ૬.૪.૧-૪): આદિદૈવિક તત્ત્વો અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વિજળી વિગેરેમાં જે લાલ રંગ દેખાય

છે તે સૂક્ષ્મ (ત્રિવૃત્તીકરણ પહેલાના) અગ્નિનો છે; સફેદ રંગ સૂક્ષ્મ જળનો અને કાળો રંગ સૂક્ષ્મ જમીનનો છે”. આ જ પ્રમાણે આ નામ-રૂપ પેદા કરવાની ક્રિયામાં જ આધિભૌતિક સ્વરૂપો જેમ કે વૃક્ષો, નદીઓ, પર્વતો, પત્થરો અને હિરા-માણિક તેમ જ અધ્યાત્મિક સંદર્ભમાં દરેક પ્રકારના ચેતન તત્ત્વો પેદા થયા. હવે આ બાબતનો ઉપસંહાર (છાંદો ૬.૪.૬-૭) (પરિચ્છિન્ન પદાર્થોમાં): “જે લાલ રંગ દેખાય છે, તે સૂક્ષ્મ અગ્નિનો છે; જે સફેદ રંગ દેખાય છે, તે પાણીનો અને જે કાળો રંગ છે તે અન્ન (જમીન)નો છે. તેમજ જે અજ્ઞાત પદાર્થો છે તે પણ આ ત્રણ મૂળભૂત તત્ત્વોમાંથી જ ઉદ્ભવેલા છે”. આ દૈવી, જડ અને ચેતન તત્ત્વોના સમૂહને વિરાટ કહે છે અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના સમૂહને હિરણ્યગર્ભ કહે છે, જે વિરાટનું સૂક્ષ્મ શરીર છે.

આ નામ-રૂપાત્મક પ્રાકૃતિક જગતમાં દ્વૈત વાસ્તવિક આભાસિત થાય છે. (ટીપ ૮.૫ બૃહ ૨.૪.૧૪) જ્યાં એકબીજાને જોઈ, સાંભળી કે સમજી ન શકે તેવા અવ્યાકૃત જગતમાં જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન અભિન્ન છે (૨.૫.૨); તેની વિરુદ્ધમાં આ દ્વૈત જગતમાં જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાનની વિભિન્નતા સ્પષ્ટ છે.

૨.૭.૪ સમય-કાળનું પ્રાગટ્ય: ત્રિવૃત્ત (પંચીકૃત) ક્રિયા પહેલાં સમયનું અસ્તિત્વ જ ન હતું. સમયનો આધાર આ ક્રિયાના ઉપલક્ષણ તરીકે થયો. આ ક્રિયાથી દૈવી તત્ત્વો, જેમકે સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી તારા અને નિહારીકાઓ ગોળાકાર કે લંબગોળાકાર (અંડાકાર)માં પરિણમ્યા અને પોતાના વૃંદમાં નાની આવૃત્તિ મોટી આવૃત્તિનું પરિક્રમણ કરવા લાગી, તેમજ દરેક આવૃત્તિ પોતાની ઘરી ઉપર પરિક્રમણ કરવા લાગી. (૫.૨.૫ તૈત ૨.૮) “તેના (બ્રહ્મના) ડરથી પપન કુંકાય છે, સૂર્ય ઉગે છે, અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને યમ મર્યાદિત રહે છે”; (કઠ ૨.૩.૨-૩) “આમ સર્જાયેલ સર્વ સૃષ્ટિઓ, બ્રહ્મને વિદ્યુત સમાન ભયંકર વિનાશક આયુધોથી સજ્જ હોય તેમ સમજે છે, અને તેના ડરથી તેઓ (નિયમિત) ભ્રમણ કરે છે; તેના ડરથી

૯. (છાંદો ૬.૪.૬-૭)

यदि यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्यपाँ
रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदांचक्रुः ॥६॥

यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानाँ समास इति तद्विदांचक्रुर्यथा न

खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥७॥

અગ્નિ પ્રગટે છે; સૂર્ય પ્રકાશે છે; ઈન્દ્ર, વાયુ અને પંચમ સ્થાને ચમરાજા કર્તવ્યશીલ રહે છે”. આમ દૈવી આવૃત્તિઓનું પરિભ્રમણ અને પરિક્રમણ નિયંત્રાને કારણે જ અત્યંત નિયમિત છે, આ અચૂક નિયમિતતાથી દિવસ-રાત, મહિના અને વર્ષની ગણતરી થવા માંડી, જે આપણને વૃદ્ધ બનાવી મૃત્યુના મુખમાં ધકેલે છે. આ કાળનો કરાલ પંજો પ્રત્યેક સર્જાયેલ પદાર્થો પર પડે છે. હિરણ્યગર્ભ અને વિરાટ પણ સર્જાયેલ તત્ત્વો હોવાથી તેઓ પણ આ કરાલી કાળની ચૂડમાં ફસાયેલા છે – તેઓનો પણ અંત અનિવાર્ય છે. માટે જ આદિતત્ત્વ-૧ ક કહે છે “જે આદિ છે તેનો અંત પણ છે...” (૨.૫.૩).

બ્રહ્મ અનાદિ હોવાથી કાળના ક્ષેત્રની બહાર છે (૨.૫.૧), તે જ શાશ્વત છે. અન્ય સર્વ આવૃત્તિઓ સર્જાયેલી છે, અને તેઓ કાળના ક્ષેત્રમાં છે (ભગી ૧૫.૬). “ત્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા કે વિજળી ચમકતા નથી; તેના (બ્રહ્મના) જ પ્રકાશથી આ સર્વ ઝળહળે છે”. બ્રહ્મ દેશ, કાળ અને નિમિત્તથી સ્વતંત્ર હોવાથી શાશ્વત છે, માટે તે જ (નિરપેક્ષ) સત્ય છે (૧.૭, વ્યાખ્યા-૧); અન્ય સર્વ અસત્ય છે. બ્રહ્મ સત્ય, જગત મિથ્યા !

૨.૭.૫ વિવર્ત કે પરિણામ: કેટલાક વિદ્વાન મહંતો સર્જનને રજજુ-સર્પ સમાન ભ્રમણા (વિવર્ત) એટલે કે દેખાવ પૂરતી બ્રહ્મની અભિવ્યક્તિ માને છે જ્યારે અન્ય વિદ્વાન મહંતો સર્જનને વાસ્તવિક માને છે અને તેને બ્રહ્મની અદ્ભુત સર્જનશક્તિ કહી નવાજે છે; આને પરિણામવાદ કહે છે.

વિવર્તવાદ: બ્રહ્મના લક્ષણો, જેમ કે એક અને અદ્વિતીય, અવિભાજ્ય, અચલ વિગેરેનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં વારંવાર થયેલો છે. જો આમ જ હોય તો, બ્રહ્માંડના અનેક દૈવી, પ્રચંડ વિભૂતીઓ જેમ કે સૂર્ય, ચંદ્ર, નિહારીકાઓ અન્યોન્યથી કેટલા દૂર છે અને નિયમિત પરિભ્રમણ અને પરિક્રમણ અવિરત રીતે કર્યા જ કરે છે ! આ પરથી સહજ ખ્યાલ આવે કે આ સારી સૃષ્ટિ સ્વપ્ન સમાન વિવર્ત જ હશે. રજજુ-સર્પના ઉદાહરણથી વિવર્તવાદની સ્પષ્ટતા થાય છે.

આ વાદને વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજવા સિનેમાના ચિત્રપટનું ઉદાહરણ લઈએ : ચિત્રપટ હિમકણો સમાન શ્વેત અને ડાઘ વિનાનો હોય છે. તે ઉપર જ્યારે ભયંકર યુદ્ધ રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે ચિત્રપટ અત્યંત મલિન અને

લોહીના ડાઘોથી આચ્છાદિત જણાય છે; ઘાયલ અને મૃત દેહો જોઈને કોમળ-હૃદયી વ્યક્તિ ડરી જાય અને રડવા પણ લાગે ! સિનેમાના અંતે ચિત્રપટ અગાઉની જેમ હિમકણ સમાન શ્વેત રંગી અને ડાઘ વિનાનો દેખાય છે ! મજબૂત હૃદયી વ્યક્તિને ખબર છે કે ચિત્રપટના અધિષ્ઠાન પર કલ્પિત યુદ્ધ ખેલાઈ રહ્યું છે, આ વાસ્તવિક નથી; જ્યારે કોમલ-હૃદયી વ્યક્તિ તત્ક્ષણ માટે અધિષ્ઠાનને ભૂલી, ચિત્રપટના દૃશ્યો વાસ્તવિક સમજી બેસે છે ! આપણી પણ આ જ સ્થિતિ છે : બ્રહ્મના અધિષ્ઠાન ઉપર સૃષ્ટિનો ખળભળાટ મચી રહ્યો છે; બ્રહ્મજ્ઞાની આ સારી રીતે જાણે છે; આપણા જેવા અર્ધજ્ઞાની કે અજ્ઞાની સૃષ્ટિના ઝંઝાવાતને વાસ્તવિક માની સુખ-દુઃખના ઝોલા ખાય છે ! ભૂલી જાય છે કે આ તો બ્રહ્મના ચિત્રપટ ઉપર સિનેમા ચાલી રહ્યો છે. જીવનમુક્તો (૨.૮.૧) આવી ભૂલ કરતા નથી. કારણ કે સાપેક્ષ જગતના ખળભળાટમાં તેને બ્રહ્મના અધિષ્ઠાનનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે, તેઓ નિરપેક્ષ બ્રહ્મને જ વાસ્તવિક માને છે.

પરિણામવાદ: કેટલાક અદ્વૈતવાદીઓ સર્જનને બ્રહ્મનો ખરેખર વિકાર માને છે; જેઓ સર્જનને પરિણામ સ્વરૂપ સમજે છે; તેઓનું દષ્ટિબિંદુ સમજીએ. એક તો આપણા આદિતત્ત્વો ૨, ૩ અને ૪ સર્જન વાસ્તવિક હોય તેમ આભાસ કરાવે છે. (ટીપ ૧.૭ છાંદો ૬.૨.૩; ટીપ ૫.૪ તૈત ૨.૬; ૭.૩.૧ મુંડ ૨.૧.૩-૧૦) વિવિધ રીતે સૃષ્ટિ સર્જન સમજાવે છે.

તેઓ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનું આલેખન કરે છે : સર્જન માટે, પરમ પુરુષોત્તમે પોતાની માયાશક્તિ અને સર્જનશક્તિ જગાવી; આના સંયોગથી વિક્ષેપ કે વિકૃતિ થઈ અને અશુદ્ધિ, દુષણો વિગેરે પ્રગટ થયા. વળી તેઓ (બૃહ ૫.૧.૧)નો ઉલ્લેખ કરે છે “પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદચ્ચતે”; તેઓ સમજાવે છે બ્રહ્મની અનંતતામાં અગણિત અનંતતાઓ ગૂંથાયેલી છે, અને તે જરૂરી છે તેમજ સનાતન છે (કઠ ૨.૨.૧૩). “તે અનિત્યોમાં નિત્ય અને ચેતનપંતોનું ચેતન છે”. બ્રહ્મે પોતાની લીલા કરવા આ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું, તે મિથ્યા કે વિપર્ત કેમ કહેવાય ?

તેઓ એકતામાં વિવિધતા અને હલચલ સમજાવવા એક વિશાળ મહાલયનું ઉદાહરણ આપે છે: મહાલય તો એક જ અને અચલ (સાપેક્ષ રીતે) છે; પરંતુ તેમાં વિભાગો કરી શકાય અને જરૂરીયાત પ્રમાણે ફેરફાર કરી

શકાય; બ્રહ્મ આ પ્રમાણે જ છે, તેમાં અદ્વિતીયતાની હાની નથી. તેની સ્પષ્ટતા કરવા માટે બીજા ઉદાહરણમાં તેઓ મહાસાગરનું રૂપક આપે છે : તેના મોજાં, તરંગો, પરપોટા તથા ફીણ એકબીજાની સાપેક્ષતામાં પોતાની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખે છે. આ સર્વ મહાસાગરના જ વિકારો છે અને તેઓ મહાસાગરથી અલગ નથી. આ વિકારોમાં દેખાતા સૂક્ષ્મ વમળો, ખરેખર પાણીનું હલનચલન નથી; માટે મહાસાગરની અખંડતા, અવિચલતા કે અદ્વૈતતાને બાધ નથી આવતો. હવે તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં આભાસી વિશાળ નિહારીકાઓ અને તેમાંના સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો વિગેરે બ્રહ્મના વિકારો જ છે અને તે મહાસાગરના મોજાં, તરંગો, પરપોટા કે ફીણ સમાન જ છે; માટે બ્રહ્મની અખંડતા, અવિચલતા કે અદ્વૈતતામાં બાધ નથી.

આલોચન: ઉપરના બે વિરોધાભાષી વિધાનોથી એમ કહેવામાં આવે કે કોઈની ભૂલ તો છે જ. પણ આમ નથી. આ તો મનની સ્થિતિ જ છે. શ્રુતિ પણ ખરેખર સર્જન વાસ્તવિક છે તે રીતે જ રજૂ કરે છે અને તેને વિવર્ત કે અસત્ સમજવું મુશ્કેલ છે; આનું કારણ એ છે કે ચિત્રપટ તરીકે રજૂ થયેલ બ્રહ્મ, જે સૃષ્ટિનું અધિષ્ઠાન છે, તે અજ્ઞાત રહે છે. મનની સ્થિતિને કારણે કોઈ વિરલાને જ આ અધિષ્ઠાનની પ્રતીતિ થાય; જીવનમુક્તને આ અજ્ઞાત બ્રહ્મરૂપી અધિષ્ઠાનના દર્શન થયેલ છે. તેને માટે સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી ! જેમ અંધારામાં આભાસિત સર્પનું અસ્તિત્વ પરોઢિયે રહેતું નથી; પરોઢિયે માત્ર દોરડું જ દેખાય; આભાસિત સર્પનો અવશેષ પણ ન દેખાય ! આ જીવનમુક્તની દૃષ્ટિથી જગત મિથ્યા છે (૧.૭ વ્યાખ્યા-૩; ૨.૮.૧). શ્રુતિ પરિણામવાદ દ્વારા આપણને સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ અને અતિ-સૂક્ષ્મ તત્ત્વની ઝાંખી કરાવવા માગે છે. ઉદાહરણ તરીકે (પ.૩ તૈત ૩) માં મહર્ષિ વરૂણ, પોતાના પુત્ર, ભૃગુને અન્નમય કોષથી શરૂ કરી, છેવટે ઉચ્ચત્તમ કોષ, આનંદમય કોષનું જ્ઞાન કરાવે છે; (૪.૪ છાંદો ૮.૭)માં પ્રજાપતિ, ઈન્દ્રને જાગૃત અવસ્થાનું જ્ઞાન આપી સુષુપ્ત અવસ્થા અને તેની પાર તુરીય અવસ્થાનું જ્ઞાન આપી અદ્વૈતનું જ્ઞાન કરાવે છે, આમ ઈન્દ્ર અને વરૂણ બંને પરિણામવાદથી ઉપર ઊઠી, વિવર્ત સુધી પહોંચે છે. (૪.૨ છાંદો ૭) દેવર્ષિ નારદ પણ આ રીતે જ પ્રગતિ કરે છે.

કોઈ કહે કે “સ્વપ્ન અવાસ્તવિક છે”; આ તો ખરેખર અજ્ઞાન છે ! જાગૃત અવસ્થામાં જ તે અવાસ્તવિક જણાય; સ્વપ્ન અવસ્થામાં તે

વાસ્તવિક જ છે; જ્યારે ભયંકર સ્વપ્ન આવે ત્યારે અનાયાસે ચીસ પડી જાય અને રમણીય સ્વપ્ન જોતાં મુખારવિંદ કેવું મલકાય છે ! તો આને અવાસ્તવિક કેમ કહેવાય ? હવે બીજા ઉદાહરણમાં એક અત્યંત ધનવાન વ્યક્તિ અને તે અત્યંત ધર્મિષ્ઠ પણ છે – તે જોઈએ : તેની પાસે ઠેરઠેર પ્રચુર વૈભવવાળી મહેલાતો, અનેક આદાનપ્રદાન આપતી કારો અને હેલીકોપ્ટર પણ છે: જ્યારે આ વ્યક્તિ પ્રાણ છોડે ત્યારે સ્વર્ગવાસ તો નિશ્ચિત જ છે. હવે આ સ્વર્ગવાસી, પોતાના પૃથ્વી પરના જીવન વિષે શું કહેશે ? – એક સુરીલું સ્વપ્ન !!

હવે આ ચર્ચા-વિચારણાનું તારતમ્ય કાઢીએ. વર્તમાન અવસ્થા જ સત્ય માનવામાં આવે છે (અજ્ઞાની માટે). અવસ્થા બદલાય ત્યારે નવું સત્ય ઉપસ્થિત થાય અને જૂનું સત્ય સ્વપ્ન સમાન લાગે ! આમ આપણી દૃષ્ટિ સાપેક્ષ સત્ય જ અનુભવી શકે છે. આપણે (૧.૭, વ્યાખ્યા-૧)માં સત્યને અવિચલ જણાવ્યું છે; અને વિચલીત હકિકતને અસત્ય કહ્યું છે. નિરપેક્ષ સત્ય જ અવિચલ, અખંડ અને શાશ્વત છે. આગળ જણાવ્યું તે મુજબ અધિષ્ઠાનનો ખ્યાલ ન હોવાથી આ પ્રકારની ભૂલો થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીને અધિષ્ઠાન રૂપ-બ્રહ્મ છે તેની ખાત્રી હોવાથી તેને માટે જગત મિથ્યા છે. સાથે એ પણ જણાવ્યું કે શ્રુતિ આપણને અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી આગળ દોરી જ્ઞાનનો પ્રકાશ અર્પી ત્યાં સુધી લઈ જાય છે કે જ્યાં અન્ય કાંઈ જોઈ, સાંભળી કે સમજી શકાતું નથી (ટીપ ૪.૩, છાંદો ૭.૨૪.૧) તો પ્રાર્થના કરીએ : (૮.૨#૨૮ બૃહ ૧.૩.૨૮):

અસતો મા સદ્ગમય, તમસો મા જ્યોતિર્ગમય, મૃત્યોર્મામૃતં ગમય ।

૨.૭.૬ શરીરમાં બ્રહ્મનો પ્રવેશ: આ આદિતત્ત્વ જણાવે છે કે બ્રહ્મે ત્રણેય દેવ (અગ્નિ વિગેરે)માં પ્રવેશ કર્યો (છાંદો ૬.૩.૨). બ્રહ્મનો પ્રવેશ તત્-પુરતો મર્યાદિત ન હતો; પંચીકરણથી જે કાંઈ પેદા થયું તે સર્વમાં બ્રહ્મનો પ્રવેશ થયેલો છે. (ટીપ ૫.૪ તૈત ૨.૬) આને સ્પષ્ટતાપૂર્વક જણાવે છે : “જે કાંઈ છે તેનું સર્જન તેઓએ ચિંતનથી કર્યું; પ્રત્યેક સર્જલ તત્ત્વોમાં જાતે જ મૂર્ત અને અમૂર્ત, સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ, જડ અને ચેતન વિગેરે બન્યા”. (૬.૨.૩×૧૨ ઐત ૧.૩.૧૨) માનવોમાં બ્રહ્મનો પ્રવેશ સુસ્પષ્ટ કરે છે: “તે આત્માસ્વરૂપે વિદ્રુતિ (સહસ્રાર ચક્ર) દ્વારા (શરીરમાં) પ્રવેશ્યા”.

આત્મા કર્તા નથી: આની ખાત્રી આપે છે : (ટીપ ૩.૩ બૃહ ૪.૩.૭)
 “આત્મા, હૃદયની જ્યોતિને જ બુદ્ધિ માનવામાં આવે છે. બુદ્ધિ સમાન સમજાયેલ આત્મા જ બે જગત (આલોક-પરલોક) માં અવાગમન કરતો મનાય છે. તે જ (મનની જેમ) વિચાર કરતો જણાય છે, તે જ (શરીરની જેમ) કંપન કરતો જણાય છે”. આમ જે કાંઈ સૂક્ષ્મ શરીરના કાર્યો છે તે સર્વનો પ્રકાશ આત્મા જ છે. સૂક્ષ્મ શરીરના આ કર્તવ્યરત અંગોના સમૂહને જીવ (૧.૭×૪) કહીશું. આમ આત્મા અને જીવની ભિન્નતા સ્પષ્ટ થઈ. જેમ વિદ્યુતના સંચારથી વિદ્યુત-ગોળો પ્રકાશીત થાય છે તેમ આત્માના ચેતનથી જ જીવમાં ચેતન સ્ફુરે છે. (૭.૫.૧ મુંડ ૩.૧.૧; કઠ ૧.૩.૧) આને બે (હૃદયસ્થ) પંખી કહે છે. (૬.૪.૧×૧ ઐત ૩.૧.૧) પ્રશ્ન કરે છે : “આ (બે પંખીમાંથી) જેની આત્મા તરીકે ઉપાસના કરીએ છીએ તે કોણ ? તે એ છે કે જેનાથી સાંભળી, જોઈ, બોલી કે સ્વાદ માણી શકાય?” આનો જવાબ હકારમાં છે; જે (૨.૬.૨ કેન ૧.૨) થી સ્પષ્ટ થશે “જે શ્રોત્રનો શ્રોતા છે; જે મનનો મંછા છે; જે વાચામાં વાક્ છે; જે આંખોને દષ્ટિ આપે છે, તેનો જાણનાર શાશ્વત-અમૃત પામે છે”. આત્માના ચેતનથી પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં ચેતનનો સંચાર થાય છે. વિદ્યુતની શક્તિથી પ્રકાશ, ગરમી, ઠંડી વિગેરે તેના સાધનોથી પેદા થાય; સાધનો વિના વિદ્યુત કાર્યશીલ ન બને ! તેમજ સાધનો ખોરવાઈ જાય તેમાં વિદ્યુત-પ્રવાહનો દોષ નથી. આ પ્રમાણે આત્મા ફક્ત ઉદ્દીપક (Catalyst) છે, જાતે કાર્યશીલ નથી તેમજ જીવના દૂષણો તેને લાગું પડતા નથી. પૃથ્વી પરની પ્રત્યેક હિલચાલનું કારણ સૂર્ય છે, પરંતુ સૂર્યને પૃથ્વીના દોષિત કાર્યોનો પરિતાપ નથી.

૨.૮ ફળપ્રાપ્તિ: આદિતત્ત્વ-૪:

પ્રારંભિક માહિતી: (ટીપ ૭.૨ મુંડ ૩.૨.૪) પ્રમાણે પ્રભુનો મારગ છે શૂરાનો, નહીં કાયરનું કામ રે. અર્જુનની જેમ આપણને પણ પ્રશ્ન થાય (ભગી ૬.૩૭) કે બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં પહેલાં જ શરીર છૂટી જાય તો શું ગતિ થાય? આ પ્રશ્ન કર્મના સિદ્ધાંતનું મૂળ છે.

કર્મનો સિદ્ધાંત: અહિં નિરીક્ષણ-૫ (૨.૪ અ) નો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નિશ્ચયાત્મક વિધાન કરે છે (ભગી ૬.૪૦-૪૫)

“યોગબ્રહ્મની કદાપિ દુર્ગતિ થતી નથી. તે કાં તો પવિત્ર અને ધનવાન કુટુંબમાં જન્મ લે, અથવા પુણ્યલોક (સ્વર્ગ... સત્યલોક)માં ફળ ભોગવી નવા કર્મો માટે જન્મ લે; ઈન્દ્રિયોની ચૂડમાં ફસાયેલ વ્યક્તિ તેને અનુરૂપ લોકમાં ફળ ભોગવે”. આ જણાવે છે કે પુણ્ય કે પાપ કર્મો ભોગવવા જ પડે. જે આ જીવનમાં ન ભોગવ્યા હોય તે સંચિત કર્મ બને અને ભોગવવાને યોગ્ય પરિસ્થિતિ પેદા થાય ત્યારે તે લોકમાં પ્રારબ્ધ બની, ભોગ્ય થાય. આપણે જોઈએ છીએ કે કેટલાક બાળકો નાની વયે જ વિજ્ઞાન, શાસ્ત્ર, સંગીત કે કલામાં વિચક્ષણ બુદ્ધિ ધરાવે છે જ્યારે કેટલાક જન્મથી જ વિકલાંગી કે મંદ બુદ્ધિવાળા હોય છે; કેટલાક પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ જેવી મજા માણે છે જ્યારે કેટલાકને ખાવા-પીવા કે રહેઠાણની મુસીબત છે – આ વિષમતામાં પ્રારબ્ધ કર્મ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

બ્રહ્મજ્ઞાની (જીવનમુક્ત)ને કર્મનો સિદ્ધાંત લાગું પડતો નથી કારણ કે જ્ઞાનીના બધા જ કર્મો ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે (ભગી ૪.૩૭). (ટીપ ૭.૪ મુંડ ૩.૨.૯) “બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મ બને છે; તેનો પુનર્જન્મ નથી”.

પરલોક ગમનની પૂર્વ-તૈયારી: પૂર્વ-તૈયારી જ્ઞાની અને અજ્ઞાની માટે એક સરખી જ છે: (ટીપ ૧.૯ છાંદો ૬.૧૫.૨) વાચા (દશ ઈન્દ્રિયોની કાર્યશક્તિ) મનમાં, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ અગ્નિમાં અને અગ્નિ આત્મામાં લય પામે છે. આ સુષુપ્ત અવસ્થા છે. હવે શું? – આની વિગતવાર માહિતી જોઈએ :

૨.૮.૧ બ્રહ્મજ્ઞાની: આદિતત્ત્વ ૪ અ: (પ્રશ્ન ૬.૫ ટીપ ૧.૧૦ બૃહ ૪.૪.૬; ટીપ ૭.૪ મુંડ ૩.૨.૭-૯) જીવનમુક્ત કોઈપણ માર્ગ અનુસરતો નથી. તે શોકરહિત બને છે અને મૃત્યુ બાદ અમર બને છે.

આથી તારવી શકાય કે જીવનમુક્તના સર્વ કર્મો ભસ્મીભૂત થાય છે; તેમ ન થાય તો સંચિત કર્મોના કારણે ફરી જન્મ લેવો પડે. સૂક્ષ્મ શરીર જ જીવની સર્વ ક્રિયાઓનું કારણ છે; જો તેનો લય ન થાય તો ક્રિયાશીલતા પરીણમે – તે નવા જન્મનું કારણ બને – તો અમરત્વ કેમ કહેવાય ? “તેની પંદર ઈન્દ્રિયો પોતપોના કારણરૂપ દેવમાં લય પામે છે” (ટીપ ૭.૩ મુંડ ૩.૨.૭). અને તેનો આત્મા પરમાત્મામાં લીન થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાની જાતે જ બ્રહ્મ બને છે; તે શોકરહિત અને શાશ્વત બને છે.

જીવનમુક્તની સ્થિતિ: બ્રહ્મજ્ઞાન થયા બાદ પણ જીવંત રહી ભૌતિક વ્યથા કેમ ભોગવવી? (છાંદો ૬.૧૪.૨) “તેને માટે એટલી જ વાર છે કે તે (શરીરથી) સ્વતંત્ર બને”. આમ તો તેના બધા જ સંચિત કર્મોનો નાશ થયો છે પરંતુ પ્રારબ્ધ કર્મ તો ભોગવે જ છૂટકો. જેમ બંદૂકમાંથી છૂટેલી ગોળી પાછી ખેંચાતી નથી તેમ પ્રારબ્ધ કર્મો સંકેલી શકાતા નથી. તો કુતૂહલ થાય કે આ જીવનમુક્ત કેવી સ્થિતિમાં બાકીનું જીવન ગુજારે છે? પ્રથમ તો સુષુપ્ત અવસ્થાની (૨.૪) સ્થિતિની નોંધ લઈએ.

સુષુપ્ત અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો તેમજ મન પણ નિવૃત્ત બને છે; હવે સ્વપ્નો પણ નથી આવતા, જેથી ઐહિક વૃત્તિ સદંતર વિરામમાં જ છે; આ સ્થિતિને “જીવ આત્મામાં વિરામ લે છે” તેમ કહેવાય છે. આ ઐક્ય ક્ષણજીવી છે કારણ કે સુષુપ્ત અવસ્થાની નિવૃત્તિ થતાં જ ઐહિક વ્યવહાર વળગી પડે છે; તે કહે છે “હું શુદ્ધ આનંદ અનુભવી રહ્યો હતો; દુનિયાની કાંઈ જ ખબર ન હતી”. પરંતુ તેને ખબર નથી કે પોતે આત્મ ઐક્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી; આ કાંઈ બ્રહ્મજ્ઞાન નથી; તે આપું ક્ષણિક ન હોય !

આથી ઉલટું, બ્રહ્મજ્ઞાની જાગૃત અવસ્થામાં પણ આત્મ-ઐક્યતામાં જ સ્થિત છે. આનું કારણ જોઈએ : (ટીપ ૩.૧ કઠ ૨.૧.૧) “પરમેશ્વરે ઈન્દ્રિયોને એવી રીતે ઘાયલ કરી છે કે તે અંતરાત્માને જોવાને બદલે ફક્ત બહિર્મુખી જ રહે છે. કોઈ વેધક વિવેક બુદ્ધિવાળો વિરલો જ અંતરાત્માને દષ્ટિમાં રાખે છે”. આ બ્રહ્મજ્ઞાની વેધક વિવેકબુદ્ધિશાળી વિરલો છે માટે તે જ અવિરતરીતે અંતરાત્મા સાથે સંલગ્ન રહે છે; દુન્યથી વ્યવહાર કરવા છતાંય તેની અંતર દષ્ટિ તૂટતી નથી. તે જાગૃત અવસ્થામાં પણ સુષુપ્તિ ભોગવે છે.

૨.૮.૨ અજ્ઞાની વ્યક્તિ: આદિતત્ત્વ-૪ બ: (ટીપ ૧.૧૧ છાંદો ૫.૧૦.૧-૨; ૮.૫.૪ બૃહ ૪.૪.૨; ભગી ૮.૬, ૨૪, ૨૫; ટીપ ૭.૧ મુંડ ૩.૨.૨; પ્રશ્ન ૩.૬, ૭, ૧૦)

અજ્ઞાની કર્માનુસાર નીચેના ત્રણમાંથી એક ગતિ પામે છે. ૧. ઉત્તર માર્ગ (દેવયાન); ૨. દક્ષિણ માર્ગ; ૩. જન્મ-મરણના ફેરા.

આ (૧.૬ નિરીક્ષણ-૫)ની સ્પષ્ટતા કરે છે.

અજ્ઞાનીનો દેહ ત્યાગ: આપણે (૨.૮)માં દેહ-ત્યાગ માટે પૂર્વ-તૈયારીનું વર્ણન કર્યું; આ જીવ ત્રણમાંથી એક માર્ગ લેશે, (ભગી ૮.૬; પ્રશ્ન ૩.૧૦) જીવ, મૃત્યુ સમયના વિચારો સહિત પ્રાણમાં પ્રવેશે છે. ઉદાન જીવને વાંછિત લોક તરફ લઈ જાય છે. (કઠ ૨.૩.૧૬) જણાવે છે કે જો જીવ વિકૃતિ દ્વારા પ્રયાણ કરે તો તે (સાપેક્ષ) અમરતા મેળવે, તેને ક્ષમ-મુક્તિથી મોક્ષ મેળવવાની શક્યતા છે; અન્ય દ્વારથી (કુલ નવ દ્વાર) નિકળનાર માટે પુનર્જન્મ નિશ્ચિત છે. જીવ નિશ્ચિત સ્થાને પહોંચતાં પહેલાં અનેક લોકોમાંથી પસાર થાય છે; પ્રત્યેક લોકના અતિવાહિક દેવતા જીવનું વહન કરે છે. સંપૂર્ણ માર્ગ નીચે પ્રમાણે છે. જીવ પોતાના નિર્મિત સ્થાન પર પહોંચે ત્યારે તેનું વહન બંધ થાય છે:

૧. ઉત્તર માર્ગ (દેવચાન): (ટીપ ૧.૧૧ છાંદો પ.૧૦.૧-૨; ૮.૬.૫) ભક્તિ (ઉપાસના) અથવા ભક્તિ સહિત કર્મો કરનારને આ માર્ગ ઉપલબ્ધ છે. જીવ પ્રથમ અર્ચિ (જવાલા)ના દેવતા દ્વારા દિવસના દેવતા અને ત્યાંથી શુક્લ પક્ષના દેવતા પછી જે છ મહિનાનો દેવતા ઉત્તરાયણ તરફ જાય છે તેને સુપ્રત કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ વર્ષ (સંવત્સર), દેવલોક, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને વિદ્યુતના દેવતા પ્રયાણ કરાવે છે. ત્યાંથી અમાનવી-પુરુષ, અધિકારી જીવને હિરણ્યગર્ભના લોકમાં લઈ જાય છે, આ પહેલાં તે વરૂણ, ઈન્દ્ર અને પ્રજાપતિના લોકમાંથી પસાર થાય છે. જીવ મનની ગતિ જેટલી ઝડપથી પોતાના મુકરર સ્થાને પહોંચે છે. આ માર્ગમાં મહઃ, જન, તપ લોક આવેલ છે અને હિરણ્યગર્ભનો લોક તે જ સત્ય લોક (બ્રહ્મલોક) છે. આ માર્ગે જનારને ક્રમિક મુક્તિ મળવાની શક્યતા છે; આમ થાય તો પુનર્જન્મથી બચી જવાય. જેઓ પુનર્જન્મને પાત્ર બને છે તેઓ માટે પ્રસ્થાનત્રય પાછા આવવાનો માર્ગ બતાવતા નથી.

અત્રે દર્શાવેલ માર્ગ (છાંદો પ.૧૦.૧-૨; ૮.૬.૫ બૃહ પ.૧૦.૧, ૬.૨.૧૫; કૌષી ૧.૩) ના સમન્વયથી લેવામાં આવ્યો છે :

મહર્લોક, જનલોક અને તપોલોક આ પ્રમાણે બનેલા છે: મહર્લોક, દેવલોક અને વાયુલોકનો સમાવેશ કરે છે. જનલોક આદિત્યલોક, ચંદ્રલોક અને વિદ્યુતલોકનો સમાવેશ કરે છે. તપોલોક વરૂણલોક, ઈન્દ્રલોક અને પ્રજાપતિલોકનો સમાવેશ કરે છે.

નોંધ: વિદ્યુતલોકથી આગળ જનાર માટે ત્યાં એક અલૌકિક પુરૂષ જીવનું વહન કરી તેના ભોગ્ય લોક સુધી લઈ જાય છે. આ માર્ગ સંબંધી સવિસ્તર ચર્ચા (બ્રહ્મ ૪.૩.૧-૬)માં કરવામાં આવી છે.

૨. દક્ષિણ માર્ગ: (છાંદો ૫.૧૦.૩-૫, બૃહ ૬.૨.૧૬) : જેઓ વૈદિક કર્મો (યજ્ઞ-યાગ), ઈષ્ટ, પૂર્ત કે દત્ત સકામ કર્મો કરે તે ધૂમ્રના દેવતા મારક્તે રાત્રિના દેવતા, ત્યાંથી કૃષ્ણપક્ષના દેવતા, ત્યાંથી દક્ષિણાયાન કરતા છ મહિનાના દેવતા પાસે પહોંચે છે. અહિંથી પિતૃ લોક, આકાશ (ભુવઃ), ચંદ્ર લોક (સ્વહઃ) ના દેવતાને આધિન થાય છે. પોતાના નિયત સ્થાને રહી તેઓ ઉચ્ચકક્ષાના દેવોની સેવા-ચાકરી કરવાનો લાભ મેળવે છે. તેઓના પુણ્ય કર્મો પૂરા થતાં સંચિત કર્મોમાંથી જે કર્મો પ્રારબ્ધમાં પરિણમે તે મુજબ પુનર્જન્મ લે છે (આ માર્ગ ૨.૮.૪ માં વર્ણવેલ છે).

૩. જન્મ-મરણના ઝોલામાં (છાંદો ૫.૧૦.૮): પાપી, દુરાત્મા જન્મ-મરણના વિષમચક્રમાં લાંબો સમય જકડાયેલો રહે છે. ઉપરના બે માંથી એકપણ માર્ગ આ જીવો માટે નથી. તેઓ વારંવાર જીવ-જંતુ, પ્રાણી, પક્ષી કે લીલોતરી જેવા હલકી કક્ષાના જન્મો લઈ પીડાય છે.

૨.૮.૩ સિદ્ધિની પરિસીમા - આદિતત્ત્વ ૪ કઃ (ટીપ ૪.૨ છાંદો ૭.૧.૫, બૃહ ૪.૪.૫; ભગી ૮.૬) બ્રહ્મના જે સ્વરૂપની (૨.૬.૨) ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે સ્વરૂપની મર્યાદામાં જ ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેની મર્યાદાથી વધુ ફળ ન જ મળે. (આ આપણા નિરીક્ષણ-૫ નું વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે.)

દેવર્ષિ નારદ સનતકુમારને વિનંતી કરે છે કે તેઓને બ્રહ્મ વિષે માહિતી આપે કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાની શોકરહિત બને છે. ગુરૂ કહે છે “તમે જે કાંઈ જાણો છો તે કહો; હું આગળ દોરવણી આપીશ”. તેઓએ ઘણા બધાં દુઃસ્વપ્ની વિજ્ઞાનો, જેમાં પોતે પારંગત હતા, તે જણાવ્યા. ગુરૂ કહે છે : “નામ એવંત - આ ફક્ત નામ જ છે !” આ નામની જ ઉપાસના છે, તેથી શું

મળે ? (ટીપ ૪.૨ છાંદો ૭.૧.૫) “જે નામ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેને નામની પરિસીમાની અંદર સર્વત્ર વિચરણ કરવાની સ્વતંત્રતા મળે છે”. નારદને આ સંકુચિત સીમા વિસ્તારવી છે. ગુરૂએ એક બીજાથી ચઢીયાતા ૨૧ તત્વો બતાવ્યા (૪.૨ છાંદો-૭). આનું જ સમર્થન (બૃહ ૪.૪.૫) કરે છે “માણસ મનોકામના પ્રમાણે સંકલ્પ કરે છે : સંકલ્પ પ્રમાણે કામ કરે છે; કામ પ્રમાણે ફળ મળે છે”: (છાંદો ૩.૧૪.૧) “આ લોકમાં જે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે તે મુજબ પરલોક સિધાવે છે” (ભગી ૮.૬). “જે મનોકામના સહિત આ શરીર ત્યાગે છે તે જ પ્રમાણેનો પરલોક પ્રાપ્ત થાય છે”.

૨.૮.૪ પુનર્જન્મનો માર્ગ - આદિતત્ત્વ-૪ ૬: (છાંદો ૫.૧૦.૫-૮ પંચાગ્નિ વિદ્યા; બૃહ ૪.૪.૬) : વર્તમાન લોકમાં પ્રારબ્ધ કર્મોના ભોગ પૂરા થયે તે આ લોકમાં પુનર્જન્મ લે છે.

દક્ષિણાયનના ભોગની સમાપ્તિ થતાં વળતા પાણીના પ્રવાહમાં આલોક આવવાનો એક જ ઘોરી માર્ગ છે, તે જોઈએ : (છાંદો ૫.૧૦.૫-૮) “કર્મ-ફળ માણ્યા પછી તે જ રસ્તે પાછો સિધાવે છે. તે અંતરિક્ષ દ્વારા વાયુ લોક થઈને ધૂમ્ર લોક પહોંચે છે અને સફેદ વાદળમાં સ્થગિત થાય છે. ત્યાર બાદ ઘનઘોર વાદળમાં જઈ વર્ષા દ્વારા અધોગતિ પામે છે. આ જીવનો પ્રવેશ ધાન્યમાં (ડાંગર, જવ વિગેરે) થાય છે. તેનું ભક્ષણ કરનારના વીર્ય સ્વરૂપે પ્રવેશી નવજન્મ પામે છે. સદ્ગુણી અને અધિકારી જીવ ઉચ્ચ કુટુંબમાં જન્મ લે છે જ્યારે દુષ્ટ કર્મોના ભોગરૂપે ચંડાલ, કૂતરા કે ડુક્કરનો જન્મ લે છે. પાપી અને દુરાચારી લોકો તો તરત જ નાના જંતુઓ રૂપે નવો જન્મ લે છે અને વારંવાર જન્મ-મરણના ચક્રમાં ઘૂમ્યા કરે છે”.

નવો જન્મ લેવાનું ચક્ર કેટલું વિષમ અને ભયંકર દુઃખદાયી છે તેનો ખ્યાલ કરીએ : જીવ વરસાદ મારફતે ધાન્યમાં જ પ્રવેશ કરશે તે કેમ મનાય ? વરસાદ સમુદ્રમાં, પહાડ પર કે ગંદી નાળોમાં પણ પડે છે; સારા સંજોગોમાં જીવનો પ્રવેશ ધાન્યમાં થાય તો ખેડૂત કે વેપારી તેને કચરા-ફૂડામાં ફેંકી દે અથવા તો અનાજ સડી જાય અને જીવ-જંતુનો ભોગ બને. દૈવયોગે કોઈ વ્યક્તિના ભાણામાં આવે તો વૃદ્ધ, પાપી કે ભ્રષ્ટ વ્યક્તિનો ભોગ બને. અત્યંત સદ્ભાગી જીવ સદ્ગુણી યુવાનનો ભોગ બની વીર્યમાં પ્રવેશે અને

કેમ જાણ્યું કે તે સુંદર બાળકના સ્વરૂપે પ્રગટ થશે? સૌમ્ય અને સંસ્કારી કુટુંબમાં જન્મ લેતાં અગણિત અનપેક્ષિત પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે! ખરેખર, માનવ જન્મ તો પરમ પરમેશ્વરની અદ્ભુત કૃપા વિના અશક્ય છે, તેને વેડફી નાખવાનું જોખમ હવે સમજાયું હશે, માટે જ (કેન ૨.૫) ચેતવણી આપે છે “આ જન્મમાં જ બ્રહ્મજ્ઞાની થવું – તે જ સત્ય છે; અન્યથા ભયંકર હાનિ છે”.

વેદાંત - સૈદ્ધાંતિક દષ્ટિ

૩.૧ પ્રાવેશિક:

વેદાંતની રજૂઆત મસ્તીભર્યા, ઊંડા હૃદયસ્પર્શી ભાવો સાથે ઉત્કૃષ્ટ અને અફર તત્ત્વજ્ઞાનના સંયોજનથી સુશોભિત છે.

વેદાંતની વૈજ્ઞાનિક રજૂઆત નીલ ગગનમાં સ્વૈરવિહાર કરતા પંખીને પિંજરામાં પૂરવા સમાન છે. આ પિંજરૂં નિરીક્ષણો અને આદિતત્ત્વોથી બનેલું છે. પ્રકરણ-૨માં આને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવેલ છે, તે પિંજરાની મજબૂતીની ચકાસણીરૂપ છે. આ પંખીને પ્રમેય અને ઉપપ્રમેયના ખોરાકથી પુષ્ટી આપીશું.

આ પિંજરાનું પંખી ગાશે ખરું? આ પ્રાકૃતિક જગત, જે ચલાચલીના મેલા છે, જે સતત પરિવર્તનમય અને ગતિશીલ છે, ત્યાં અસ્તિત્વ જાળવવા માટે પરિસ્થિતિને સાનુકુળ થયે જ છૂટકો. હા, તે ગાશે, પરંતુ રાગ બદલાઈ જશે. કાંઈ મેળવવા માટે કાંઈ ગુમાવવું પડે. દુશ્મનોની ઝપટથી બચી જવાય (વૈજ્ઞાનિક રજૂઆતમાં વિવાદને સ્થાન નથી); ખોરાક માટે ભટકવાનું નથી (પ્રમેય, ઉપપ્રમેય ખોરાક છે). સૈદ્ધાંતિક પદ્ધતિ મૂળોથી શરૂ કરી કોઈપણ ઉણપ રાખ્યા વિના પોતાની શાખાઓ ફેલાવે છે અને દૃઢતાપૂર્વક પ્રમાણિત પરિણામોના મધૂર ફળોનો આસ્વાદ કરાવે છે.

વેદાંતના મૂળોની રજૂઆતમાં સત્-વિદ્યા અગ્ર સ્થાને છે; તેના બાકી રહેલા સિદ્ધાંતોને (પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ) આ પ્રકરણમાં પ્રમેય કે ઉપપ્રમેય તરીકે મૂળોના આધારે સાબિત કરીશું. આ સમુદાય અને મૂળોની મદદથી વેદાંતના અન્ય સિદ્ધાંતો સાબિત કરીશું (પ્રકરણ ૪-૮). આપણે છાંદોગ્ય (અધ્યાય ૭ અને ૮), તૈત્તિરીય, ઐતરેય, મુંડક અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદોની પરા-વિધાના સિદ્ધાંતો તપાસીશું. આ સિદ્ધાંતોના પ્રયોજન સ્વરૂપે, તેના આધારે વિદ્યાઓ રજૂ કરી છે જે આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક ફળો ઉપરાંત મોક્ષ મેળવવાના માર્ગો બતાવે છે. આ વિદ્યાઓ આપણી સૈદ્ધાંતિક રજૂઆતના ફળરૂપે મानीએ છીએ.

સાબિતી માટે તો ફક્ત આપણા મૂળો, પ્રમેયો, ઉપપ્રમેયો અને અગાઉ સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધાંતોનો જ ઉપયોગ કરી શકાય. પ્રસ્થાન-ત્રયના વિધાનો આપણી દલીલના સમર્થનમાં પ્રસ્તુત કર્યા છે.

૩.૨ વ્યક્ત (સ્થૂળ) તત્ત્વો:

હવે સ્થૂળ સૃષ્ટિ, જે વેદાંતના વૃક્ષની પ્રમુખ શાખાઓ રૂપ છે તેને લાગું પડતા વેદાંતના સિદ્ધાંતો વેદાંતના મૂળો દ્વારા તપાસીએ. આ વૃક્ષની ઉપશાખાઓ રૂપે ચેતન તત્ત્વોનો અભ્યાસ (૩.૩)માં કરીશું.

પૂર્વપ્રમેય-૧: દરેક વિકારો તેના કારણમાં અવ્યક્ત રીતે અસ્તિત્વમાં હોય છે અથવા આવા વિકારોના સંમિશ્રણથી પેદા થયેલા હોય છે. (આનો ભાવાર્થ એ છે કે ખરેખર કોઈ પણ ચીજનું નવસર્જન થતું નથી; બીજ સ્વરૂપે તેઓ અદૃશ્ય હતા, તે હવે ઈન્દ્રિયોના વિષયો (ઈન્દ્રિયગમ્ય) બને છે).

જો માટીમાં ઘડાનું અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં તેમાંથી ઘડો બનાવી શકાય, તો પાણી કે હવામાંથી કેમ ઘડો પેદા ન કરી શકાય? થોરના છોડ પર ગુલાબ કે મોગરો કેમ નથી ખીલતો? આથી સાબિત થાય છે કે વિકારો તેના કારણમાં ગભાવિસ્થામાં મોજૂદ હતા. અન્ય પદાર્થો આ પ્રમાણે પેદા થયેલા પદાર્થોના અનેક પ્રકારના અને અનેક પ્રમાણમાં થયેલા સંયોજનથી પેદા થાય છે.

પૂર્વપ્રમેય-૨: પ્રત્યેક સ્થૂળ પદાર્થ સત્માંથી પેદા થાય છે; તેમાં જ સ્થિત છે અને તેમાં જ લય પામે છે. પ્રત્યેક પેદા થયેલા પદાર્થો સત્ જ છે.

સત્ જાતે જ મહાભૂતોમાં પરિવર્તન પામ્યા (આદિતત્ત્વ-૨, ૩), જેમ માટી જ ઘડાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન પામે છે.

આ પરિચિન્ન પદાર્થો સત્ જ છે કારણ કે (આદિતત્ત્વ-૧ અ) મુજબ અન્ય કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી; આમ તેઓ સત્માં જ સ્થિત છે; અને આ જ કારણથી તેઓનો વિનાશ પણ સત્માં જ થાય છે. આમ સર્જન બાદ પણ આ બધું જ સત્ છે (સર્વં ખલુ ઇદં બ્રહ્મ, તજ્જલાનિતિ, છાંદો ૩.૧૪.૧)

વ્યાખ્યા: પ્રપંચ: પેદા થયેલા પ્રત્યેક પદાર્થોના સમૂહને પ્રપંચ કહેવામાં આવે છે (આમ પ્રપંચમાં સત્ સિવાય બધા જ પદાર્થો સમાયેલા છે).

પૂર્વપ્રમેય-૩: ફક્ત સત્ જ અમર અને અજર છે.

સત્ શિવાય અન્ય સર્વ પદાર્થોની શરૂઆત થયેલી છે (આદિતત્ત્વ-૧ અ). (આદિતત્ત્વ-૧ ક) પ્રમાણે તેઓનો અંત નિશ્ચિત છે.

પૂર્વપ્રમેય-૪: સત્ જ સત્ય છે; પ્રપંચની સર્વ ચીજો અસત્ય છે.

જો સત્ સત્ય ન હોય તો સમય જતાં તેનો વિનાશ થાય. તેમ થતાં, કાં તો શૂન્ય પરિણામે અથવા સત્ સિવાયની અન્ય ચીજ ઉદ્ભવે. શૂન્ય તો ન જ થઈ શકે કારણ કે શૂન્યમાંથી નવસર્જન ન થાય; આનું કારણ એ છે કે તેમાં બીજ સ્વરૂપે કાંઈ નથી, પૂર્વપ્રમેય-૧ મુજબ નવસર્જન અશક્ય છે. તેમજ (આદિતત્ત્વ-૧ અ) મુજબ સત્ સિવાય અન્ય કોઈ ચીજનું અસ્તિત્વ નથી.

ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે પ્રપંચની દરેક ચીજો પેદા થયેલી છે, માટે તેનો અંત નિશ્ચિત છે (આદિતત્ત્વ-૧ ક); તેથી પ્રપંચની સર્વ ચીજો અસત્ય છે (વ્યાખ્યા-૨; ૧.૭).

પૂર્વપ્રમેય-૫: બ્રહ્મ સત્ય, જગત્ મિથ્યા ।

બ્રહ્મ સત્ય છે (પૂર્વપ્રમેય-૪). મહાપ્રલય સમયે પ્રપંચના સર્વ પદાર્થો સત્માં લીન થાય છે અને તેઓનો અવશેષ રહેતો નથી, માટે જગત્ (પ્રપંચ) મિથ્યા છે (વ્યાખ્યા-૩; ૧.૭).

તત્ત્વદર્શી વ્યક્તિ માટીના ઢગલાનું ઘડા, કોડિયાં વિગેરેમાં પરિવર્તન થયા બાદ પણ તે સર્વને માટી જ માને છે. તેને સાપેક્ષ સત્ય જરૂર કહેશે, પરંતુ નિરપેક્ષ સત્ય તો માટી જ છે (ટીપ ૧.૩; છાંદો ૬.૧.૪): “વિકારો નામ માત્ર છે; માટી જ સત્ય છે”. શ્રુતિ પ્રસ્થાપિત કરે છે કે પરમસત્ય તો આદિ (મૂળ) કારણ જ છે. જીવનમુક્ત ભલે જગતના વ્યવહારોમાં ગ્રસ્ત થયેલો જણાય; મનથી તે અંતર્મુખી જ છે (કઠ^૧ ૨.૧.૧) પ્રમાણે આ ધીરવ્યક્તિ ફક્ત અંતરાત્માને જ જુએ છે.

પૂર્વપ્રમેય-૬: સત્ના જ્ઞાનથી અન્ય સર્વ જ્ઞાત બને છે.

પ્રત્યેક પદાર્થ સત્ જ છે (પૂર્વપ્રમેય-૨). માટે સત્ના જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞ બની શકાય.

માટે જ જીવનમુક્ત સર્વજ્ઞ હોય છે.

૧. (કઠ ૨.૧.૧)

પરાઞ્ચિ ખાનિ વ્યતૃણત્સ્વયંભૂસ્તસ્માત્પરાઙ્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મન્
કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષદાવૃત્તચક્ષુરમૃતત્ત્વમિચ્છન્ ॥૧॥

પૂર્વપ્રમેય-૭: સર્જન બાદ પણ સર્વેં ધ્રુવેં બ્રહ્મ । એકમેવાદ્વિતીયં ।
(છાંદો ૩.૧૪.૧, ૬.૨.૧)

પેદા થયેલા પદાર્થોનામ-રૂપને કારણે અલગ હોય તેમ આભાસ થાય છે; આમ તો આ બધું જ સત્ છે (પૂર્વપ્રમેય-૨); (આદિતત્ત્વ-૧ અ) મુજબ તે એક જ અને અદ્વિતીય છે; તેથી પેદા થયેલી વસ્તુઓ અન્ય ચીજમાં બદલાઈ શકતી નથી.

પ્રમેય-૧: સત્ સર્વ સ્થૂળ પદાર્થોનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે.

(પૂર્વપ્રમેય-૨) મુજબ સત્ ઉપાદાન (સમવાયી) કારણ છે. (આદિતત્ત્વ-૩) મુજબ ત્રિવૃત્તીકરણની ક્રિયા આદરનાર સત્ જ છે; જેથી જગત (પ્રપંચ)નું સર્જન થયું, આમ સત્ જાતે જ નિમિત્ત કારણ છે.

(ટીપ ૮.૩, બૃહ ૨.૧.૨૦) કરોળિયાનું ઉદાહરણ આપી બ્રહ્મના નિમિત્ત કારણનું સમર્થન કરે છે.

૩.૩ ચેતનતત્ત્વો :

સ્થૂળ દ્રવ્યો બાબત (૩.૨)માં ચર્ચા કરી, હવે ચેતનતત્ત્વો વિષે ચર્ચા કરીએ.

પૂર્વપ્રમેય-૮: સત્ ચેતનાત્મક છે અને તે સર્વત્ર સમરસ (Homogeneous) છે. પેદા થયેલા પ્રત્યેક પદાર્થોમાં તેનું જ ચેતન સમરસ રહે છે.

આદિતત્ત્વ-૨ કહે છે “સતે નિર્ણય કર્યો...” આથી સાબિત થાય છે કે સત્ ચેતનાત્મક છે.

(આદિતત્ત્વ-૧ અ) મુજબ તે “એક જ અને અદ્વિતીય” હોવાથી અવિભાજ્ય છે જેથી તેના એક વિભાગના ચેતનથી અન્ય વિભાગ ચેતનશીલ બને તેમ શક્ય નથી. સત્ના ચેતનથી તેના વિભાગોમાં ચેતન આવે તેમ પણ શક્ય નથી, માટે તેનું ચેતનતત્ત્વ જેમ પાણીમાં મીઠું એકરસ હોય છે તેમ સત્માં ચેતન એકરસ થઈ પ્રસરેલ છે તેમ (ટીપ ૮.૪, બૃહ ૨.૪.૧૨) જણાવે છે; વધુમાં (છાંદો ૬.૧૩.૧-૨) પણ તેમજ જણાવે છે.

આદિતત્ત્વ-૨ પ્રમાણે સત્ જાતે જ અગ્નિ સ્વરૂપ બને છે અને જણાવે છે: “તે અગ્નિએ કહ્યું, હું અનેક થઈશ, હું જન્મ લઈશ”. આમ સત્નું ચેતનત્ત્વ તેના પ્રત્યેક પદાર્થોમાં આવે છે, કારણ કે તે બધાજ અગ્નિ, જળ અને સ્થળના ત્રિવૃત્તીકરણથી બન્યા છે. જો આ પદાર્થોમાં એકજ પ્રમાણમાં ચેતન ન હોય તો સત્ની સમરસતામાં ખામી આવે કારણ કે સર્વે યજ્ઞો ભૂતં બ્રહ્મ । (ઉપપ્રમેય-૨).

પ્રમેય-૨: પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય સત્માં જ છે.

શરીરની ઉત્પત્તિ: (નિરીક્ષણ-૩) અનુસાર જે અન્ન, જળ અને અગ્નિ (તૈલીપદાર્થો) ખાવામાં આવે છે તે અન્નરસ બની લોહી, મજ્જા, ચરબી, હાડકાં તેમજ વીર્ય બને છે. વીર્ય સંચયથી માતાના ઉદરમાં નવા શરીરનો ફાળો ફૂટે છે; નવજાતનું શરીર માતાના ખોરાકથી વિકાસ પામે છે. આમ શરીર મહાભૂતોનું બને છે; જેનું મૂળ કારણ સત્ છે, જેથી શરીરની ઉત્પત્તિ સત્માંથી જ થાય છે.

શરીરની સ્થિતિ: અન્ન, જળ અને અગ્નિરૂપ જે ખોરાક લેવામાં આવે છે, તેના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોથી સૂક્ષ્મ શરીર (પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, વિગેરે)નું પોષણ થાય છે, અન્નના મધ્યમ તત્ત્વોથી સ્થૂળ શરીર (માંસ, મજ્જા-સ્નાયુઓ, લોહી વિગેરે) બને છે અને તેના સ્થૂળ તત્ત્વોથી ચર્મ, હાડકાં (મલ-મૂત્ર) વિગેરે બને છે. આ હકિકત નિરીક્ષણ-૩ પૂરી પાડે છે. આમ શરીરનું સાતત્ય સત્થી જ જળવાય છે.

શરીરનો લય: પ્રાણના છૂટવાથી ભૌતિક શરીર તો માટીમાં મળી જાય છે; યાહે તો અગ્નિદાહ કરો કે દફન કરો.

હવે સૂક્ષ્મ શરીર, જે મૃત્યુ સમયે પ્રાણમાં સંકેલાઈ જાય છે તે બાબત (૨.૮ આદિતત્ત્વ-૪)માં વિગતવાર ચર્ચવામાં આવી છે. અત્રે સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કરી છે. તે અનેક જન્મ-મરણના ફેરામાં ભટકે છે, જ્યારે તેને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મૃત્યુ બાદ, સૂક્ષ્મ શરીરના અવયવો, તેના દેવતામાં લય પામે છે અને આત્મા પરમાત્મા સાથે સંલગ્ન થાય છે; તે બ્રહ્મ બની જાય છે!

પ્રમેય-૩: સત્ જ ચેતન તત્વોનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે.

સત્ ઉપાદાન કારણ છે (પ્રમેય-૨).

આદિતત્વ-૨ અને ૩ જણાવે છે કે આ સર્વનો સર્જનહાર સત્ જ છે; માટે તે જ નિમિત્ત કારણ છે.

પ્રમેય-૪: આ સર્વ બ્રહ્મ છે. (૩.૨ છાંદો ૩.૧૪.૧; છાંદો ૭.૨૫.૧; ૮.૩.૨#૬ બૃહ ૨.૪.૬; ૭.૪.૧ મુંડ ૨.૨.૧૧)

પ્રમેય-૧ અને પ્રમેય-૨ થી આ સાબિત થાય છે.

પ્રમેય-૫: સત્ના જ્ઞાનથી આ સર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આ જગતની કોઈપણ ચીજ-જડ કે ચેતન, સત્ જ છે (પૂર્વપ્રમેય-૨ અને પ્રમેય-૨). માટે આ સર્વમાં સત્ના ગુણો છે જેમ ઘડામાં તેના કારણ માટીના બધા જ ગુણો છે. માટે જ સત્ના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય.

આ પ્રમેય મહર્ષિ ઉદ્દાલકે પૂછેલ પ્રશ્ન (૧.૬)નો જવાબ આપે છે.

પ્રમેય-૬: બ્રહ્મ અપ્રાકૃત (Transcendent) છે. (જે મન અને ઇન્દ્રિઓથી પર = અલૌકિક = સર્વાતીત છે).

જે કાંઈ સર્જાયેલ છે તે સર્વ કાળ (સમય)ના સકંજામાં છે (૨.૭.૪). બ્રહ્મ અનાદિ હોવાથી તે કાળથી પર છે અને તે જ કારણે તે સ્થળ અને વસ્તુથી પણ સ્વતંત્ર છે. આમ હોવાથી તે અવર્ણનીય અને અકલ્પિત છે.

૩.૩.૧ “હું” કોણ હું?: આ પ્રશ્ન વિચિત્ર લાગે, હું પોતાને ન જાણું? આપણે ફક્ત સૂચિત રીતે જ અર્થ કર્યો હોય છે, ઊંડો વિચાર કરી તેનો મર્મ જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોતો નથી. સૂચિત અર્થમાં “હું” એટલે શરીર, જેમકે હું બિમાર છું, હું ઘવાયેલો છું વિગેરે. આ બધામાં શરીરનો જ ઉલ્લેખ થયો છે. હવે સાધારણ ગહનતાથી વિચારીએ: શરીર તો જડ છે કારણ કે તે પંચ મહાભૂતોનું બનેલું છે, બાહ્યાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થા પર પહોંચતાં શરીરના આકાર અને કદમાં ઘણા ફેરફારો થાય છે અને વધુમાં તે અનિવાર્ય રીતે નાશપંત છે; જીવન દરમિયાન દુઃખોની ઉણપ નથી. આંતરિક રીતે આપણે જે ઈચ્છીએ છીએ તેનાથી આ અત્યંત વિરૂદ્ધ છે. આપણે શું

ઈચ્છીએ છીએ? આપણે દુઃખરહિત આનંદ અને અમરતાના અભિલાષી છીએ; અને તે માગીએ છીએ. પરંતુ “હું” એટલે શરીર – આ યોગ્ય સમજ નથી કારણ કે શરીર અમર નથી (આદિતત્ત્વ-૧ ક). આપણે “હું”ની શોધ કરવી રહી. તો જે શોધી રહ્યા છીએ તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે કારણ કે શું શોધવું છે તે જાણ્યા વિના જ કાંઈક શોધી રહ્યા છીએ એમ કહેવું ગાંડપણ કહેવાય. તો “હું”ની વ્યાખ્યા આપીએ:

વ્યાખ્યા: “હું” તેને કહેવાય કે જે અમર છે અને તે લેશ માત્ર દુઃખ વિહિન અનંત આનંદમાં નિરંતર રાચે છે.

મહર્ષિ ઉદ્દાલક, પોતાના પુત્રને ઉપદેશ આપે છે: (છાંદો ૬.૮.૭) “તત્ત્વમસિ” એટલે કે તું બ્રહ્મ છે; પુત્ર હવે સમજે છે કે હું બ્રહ્મ જ છું. આથી પણ ગુંચવણ દૂર નથી થઈ; કારણ કે “હું” માટે ત્રણ શક્યતાઓ છે: શરીર (ભૌતિક), જીવ (સૂક્ષ્મ શરીર) અને આત્મા. આપણે જોયું કે શરીર “હું” નથી, હવે બે જ વિકલ્પો રહે છે; જીવ (વ્યાખ્યા-૪ ૧.૭) કે આત્મા વ્યાખ્યા-૫ ૧.૭).

પરંતુ નિરીશ્વરવાદી તો શરીરને જ “હું” માને છે. તેઓ માને છે કે ચેતનવંત યુગ્મના સહયોગથી કોઈ પ્રકારના રસાયણિક સંયોજનની સંભાવના પ્રગટે છે અને ક્વચિત્ નવજાતનું નિર્માણ થાય છે, તથા જન્મોત્તર સર્વ ક્રિયાઓમાં રસાયણિક સંયોજનની સંભાવના (Probabilistic events) જ કારણભૂત છે. આ મહાનુભાવો માટે અમરત્વ તો તરંગીના તુક્કા જ છે. તેઓ આપણી “હું” ની વ્યાખ્યાને માન્ય કરતા નથી. તેઓને માટે “હું” એટલે ભૌતિક શરીર. પરંતુ, અનેક સંસ્કૃતિ અને સમાજમાં અગમ-અગોચર તત્ત્વ, જેને ઈશ્વર કહીશું, તેનું સ્થાન છે, અને સ્વર્ગ-નર્કના ઉલ્લેખો ગર્ભિત કે સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થયેલા હોય છે. આ આસ્તિકોને પૂછો કે સ્વર્ગમાં કોણ જાય છે? શરીર તો નહીં જ. હાલ પૂરતું માની લો કે જે પરલોક ગમન કરે છે તે “હું” છું. સ્વર્ગની કલ્પના અનેકવિધ હોય છે; પરંતુ તેમાં એક સર્વ-માન્ય તત્ત્વ છે: સ્વર્ગમાં આલોકની અપરિપૂર્ણ અભિલાષાઓ પરિપૂર્ણ થાય અને લેશ માત્ર દુઃખ વિનાનો અનંત આનંદ

પ્રાપ્ત થાય. હવે પ્રશ્ન પૂછીએ કે જે કોઈ વ્યક્તિ દેહ છોડે તે બધા જ સ્વર્ગમાં જાય? જો નર્કની માન્યતા હોય તો કોઈને તો ત્યાં મોકલવા જોઈએ ને? અહિં કર્મનો સિદ્ધાંત લાગુ પડે (૨.૮) અને પુનર્જન્મની માન્યતાને પણ અવકાશ ખરો! કારણ કે નર્કમાં વધુ સમય રહેવાની ઈચ્છા કોણ રાખે? આ માન્યતા ધરાવતો “હું” કર્તા, ભોક્તા અને આલોક-પરલોકમાં પરિભ્રમણ કરનાર છે; આ તો આપણી વ્યાખ્યા-૪ (૧.૭) પ્રમાણેનો જીવ છે. કમનસીબે કોઈ જીવ નર્કમાં જાય તો અત્યંત દુઃખ સહેવું પડે, માટે આ જીવ આપણી વ્યાખ્યા પ્રમાણેનો “હું” નથી. તેથી એક જ વિકલ્પ રહ્યો છે; “હું” આત્મા (વ્યાખ્યા-૫; ૧.૭) જ હોવો જોઈએ.

પ્રમેય-૭: સૂક્ષ્મ શરીર જ જીવ છે અને “હું”=આત્મા.

પ્રાણીઓના કાર્યોનું મૂળ સૂક્ષ્મ શરીર છે; અલબત્ત, તેઓની ક્રિયાશક્તિ આત્માથી જ સ્ફૂરે છે; આત્મા જાતે દષ્ટા માત્ર જ હોય છે (૨.૭.૬); આ ઉપરાંત, (આદિતત્ત્વ-૪ બ) પ્રમાણે સૂક્ષ્મ શરીર જ આલોક-પરલોક પરિભ્રમણ કરે છે. આમ સૂક્ષ્મ શરીર જ (વ્યાખ્યા-૪; ૧.૭) પ્રમાણે જીવ છે.

પરંતુ જીવ “હું”ની વ્યાખ્યાને અનુરૂપ નથી કારણ કે (૨.૩) મુજબ સૂક્ષ્મ શરીર પંચ મહાભૂતોનું બનેલું છે અને દરેક ઉપાર્જિત વસ્તુઓનો અંત નિશ્ચિત છે (આદિતત્ત્વ-૧ ક). આમ જીવ અમર નથી, તદ્ઉપરાંત, પરિભ્રમણ અને પુનર્જન્મ દુઃખદાયી હોય છે; દુઃખ વિનાનો અનંત આનંદ તો અસંભવિત છે. આના વિરોધમાં આત્મા “હું”ની વ્યાખ્યાને અનુરૂપ છે : આત્મા (બ્રહ્મ) દષ્ટા માત્ર હોવાથી તે દુઃખ-દર્દીથી અલિપ્ત રહે છે અને બ્રહ્મનું કોઈ સ્વરૂપ નહીં, પરંતુ બ્રહ્મ જાતે જ પ્રત્યેક શરીરમાં પ્રવેશે છે (૨.૭.૬) માટે આત્મા શાશ્વત અને અનંત છે.

ઉપપ્રમેય-૧ (ટીપ ૩.૨; છાંદો ૬.૮.૭) તત્ત્વમસિ ।

આ ઉપરના પ્રમેય-૭ થી સિદ્ધ થાય છે. તેમજ (બૃહ ૧.૪.૧૦) “અહમ્ બ્રહ્માસ્મિ” પણ સાબિત થાય છે.

સમાલોચના: આત્મા અને જીવ: અજ્ઞાની જ આત્માને કર્તા સમજી જીવની હલકી કક્ષામાં બિરદાવે છે: “આત્મા ખરેખર બ્રહ્મ જ છે; અજ્ઞાની તેને બુદ્ધિ કે મન સમજે છે”; (બૃહ^૩ ૪.૩.૭) સમર્થન કરે છે: “તે (આત્મા) મનની જેમ વિચારે છે અને શરીરની જેમ હલન-ચલન કરે છે”.

ઉપરની હકિકત સમજવા, આપણે વ્યવહારું ઉદાહરણ લઈએ. વિદ્યુત એક સરખી રીતે જ વિદ્યમાન છે પરંતુ ગોળાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રકાશ ઓછો-વધતો થાય છે. ખરેખર, વિદ્યુતની ગેરહાજરીમાં તે પ્રકાશ આપી શકે નહીં. માટે વિદ્યુત-ગોળાને ઉત્તેજન આપનાર છે, પોતે કાર્ય ન કરે પરંતુ અન્યને ક્રિયાશીલ બનાવે છે. આત્મા આ પ્રમાણે જ, પોતે નિષ્ક્રિય રહી, પ્રાણીઓના અંગ-ઉપાંગોને કાર્યશીલ બનાવે છે, માટે આત્મા ફક્ત દષ્ટા છે; જીવ કર્તા છે.

આપણે એ પણ જોયું કે જીવ અમર નથી; તો તેનો વિલય ક્યારે થાય? બ્રહ્મજ્ઞાન ઉપલબ્ધ થતાં જ તેના સર્વ કર્મો ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે (છાંદો ૬.૧૪.૨) કહે છે: “(બ્રહ્મજ્ઞાનીને) દેહ છૂટે તેટલી જ વાર છે; તે મુક્ત આત્મા થઈ બ્રહ્મમાં લય પામે છે”; તેમજ આ બ્રહ્મજ્ઞાનીનું સૂક્ષ્મ શરીર તેના અવયવોના દેવોમાં લય પામે છે. (ટીપ ૭.૩; મુંડ ૩.૨.૭; પ્રશ્ન ૬.૫).

હવે જેમાં વેદાંતનું રહસ્ય સમાયેલું છે તેનું પરિચ્છેદન કરીએ: (ટીપ ૩.૨; છાંદો ૬.૮.૭) સ ચ ણ્ષોણિમૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ। તે જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે, તે આ સર્વમાં આત્મા રૂપે છે “તે” જ સત્ય છે, “તે” આત્મા છે, તું “તે” જ છે.

અહિં બ્રહ્મ=સત્ ને “તે” કહ્યું છે. સત્ને સૂક્ષ્મ તત્ત્વ કહે છે અને તે સર્વમાં સ્થિત છે. “તે” એટલે કે સત્ જ આત્મા છે, “તે” એટલે સત્ જ સત્ય છે. ફરી કહે છે કે સત્ જ આત્મા છે; છેવટે કહે છે કે તું સત્ જ છે.

આ ચાર અક્ષરી મહા-વાક્ય અદ્વૈત વાહક છે.

૩. (બૃહ ૪.૩.૭)

કતમ આત્મેતિયોઽયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદયન્તર્જ્યોતિઃ પુરુષઃ સ સમાનઃ
સન્નુભૌ લોકાવનુસંચરતિ ધ્યાયતીવ લોલાયતીવ ॥૭॥

૩.૪ સત્-વિદ્યાની તારવણી:

વેદાંતનાં ગૂઢ રહસ્યોનો સાર સત્-વિદ્યા (છાંદો-૬)ના પ્રથમ આઠ ખંડોમાં સમાયેલો છે જેનો આપણે પ્રથમ ત્રણ પ્રકરણોમાં સમાવેશ કર્યો છે. જેઓને આપણે આદિતત્ત્વો કે નિરીક્ષણો તરીકે લીધા છે તે આપણા પ્રકરણ-૧ માં છે, આની વિગતવાર છણાવટ પ્રકરણ-૨ માં કરી છે. અન્ય અગત્યના રહસ્યોને પ્રકરણ-૩ માં પ્રમેય કે ઉપપ્રમેય તરીકે લીધા છે. આ બધાના પરિણામરૂપે “તે તું જ છે” આ ચાર અક્ષરી મહાવાક્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ દહીંને વલોવવાથી માખણ નીકળે તેમ. આમ જુઓ તો અહિં જ સત્-વિદ્યાના પ્રકરણની સમાપ્તિ થવી જોઈએ કારણ કે મહર્ષિએ પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો અહિં જ મળે છે. પરંતુ તેઓના પૂત્ર શ્વેતકેતુને કેટલાક સંશયો રહી જાય છે માટે તેનો ખુલાસો હવેના વિભાગોમાં કરવામાં આવે છે. આપણે તે ટૂંકમાં જોઈએ:

૩.૪.૧ (ટીપ ૨.૫; છાંદો ૬.૯.૧-૩): સુષુપ્ત અવસ્થામાં જીવ સત્ (આત્મા)માં લીન થાય છે (નિરીક્ષણ-૪). તેઓને કેમ ખબર નથી પડતી કે પોતે સત્ સાથે એકરૂપ થયા હતા?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મહર્ષિ મધ-માખીનું ઉદાહરણ આપે છે. મધ-માખીઓ અનેક પ્રકારના પુષ્પોમાંથી મધ પેદા કરે છે, ક્યા પુષ્પમાંથી તે ઉપાર્જીત થયું છે તે ભૂલાઈ જાય છે. જીવ જ્યારે સત્માં લીન થાય છે ત્યારે નામ-રૂપ છૂટી જાય છે કારણ કે મન-બુદ્ધિ નિષ્ક્રિય હોય છે; જાગૃત અવસ્થામાં નામ-રૂપ પૂર્વવત્ ઉપસ્થિત થાય છે, પરંતુ વચગાળાના સમયનો ખ્યાલ રહેતો નથી કારણ કે તે સમય પૂરતું નામ-રૂપ ગુમાવી દીધેલ હોય છે.

૩.૪.૨ (છાંદો ૬.૧૦.૧-૩): આપણે પ્રવાસમાં અન્ય સ્થળે પહોંચીને ક્યાંથી નીકળ્યા હતા તે ભૂલતા નથી. પ્રાણીઓ સત્માંથી પ્રભવે છે પરંતુ તેઓ કેમ પોતાનું મૂળ રહેઠાણ ભૂલી જાય છે?

નદી સમુદ્રથી પેદા થાય છે અને તેમાં જ લય પામે છે અને નદી-સ્વરૂપ વિસરાઈ જાય છે. તેને ખ્યાલ પણ નથી હોતો કે તે સ્વધામ આવી છે. આ જ પ્રમાણે પ્રાણી માત્ર સત્માંથી પેદા થઈ તેમાં જ લય પામે છે; સામાન્ય જીવને, આ પ્રયાણ દરમિયાન, પોતે મૂળમાં સ્થિત છે તેનો ખ્યાલ હોતો નથી.

૩.૪.૩ (છાંદો ૬.૧૧.૧-૩): આપણે (૨.૫.૩)માં જણાવ્યું કે પ્રપંચ પરિણામ વાદથી સમજી શકાય. તેમાં સમજાવ્યું કે સમુદ્રના મોજાં, પરપોટા વિગેરેની જેમ સત્માંથી પ્રાણીઓ પેદા થાય છે. મોજાં, પરપોટા વિગેરેનો લય સમુદ્રમાં જ થાય છે; તે જ સ્વરૂપમાં તેઓ પાછા આવતા નથી, આમ જુઓ તો પ્રાણીઓ સુષુપ્ત અવસ્થામાં, મૃત્યુ સમયે તેમજ પ્રલય સમયે સત્માં લય પામે છે, પરંતુ તેઓનો સદંતર વિનાશ નથી થતો; આમ કેમ?

આના પ્રત્યુત્તરમાં વૃક્ષનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. વૃક્ષને નીચે, પચમાં કે ઉપર ઘા કરવામાં આવે તો રસ નીકળશે, પરંતુ વૃક્ષનો વિનાશ નથી થતો; આ જ પ્રમાણે પ્રાણીઓનો સુષુપ્ત અવસ્થામાં અને મૃત્યુ કે પ્રલય સમયે વિનાશ થતો નથી (આ અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ શરીર કે બીજ સ્વરૂપનો નાશ નથી થતો).

૩.૪.૪ (છાંદો ૬.૧૨.૧-૩): સત્ સૂક્ષ્મ છે અને નામ-રૂપ વિહિન છે; જ્યારે તેમાંથી પેદા થતા પદાર્થો વિરૂદ્ધ ગુણધર્મો જેમ કે સ્થૂળતા અને નામ-રૂપ ધારણ કરનાર હોય છે; આમ કેમ?

કોઈ ફળનું એક બીજ લો અને તેને વિભાજીત કરતા જ રહો કે જ્યાં સુધી વધુ વિભાજન શક્ય નથી. આ સૂક્ષ્મતમ વિભાગમાં શું દેખાય છે? કાંઈ જ નહીં. સ્થૂળ વસ્તુઓ સૂક્ષ્મમાંથી પેદા થઈ છે.

૩.૪.૫ (છાંદો ૬.૧૩.૧-૩): સત્માંથી દૃષ્યમાન જગત પેદા થયું, સત્ કેમ દષ્ટિગમ્ય નથી?

પ્રાણીમાં મીઠું ઓગાળો તો તે દેખાતું નથી પરંતુ ચાખવાથી તેના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આવે. સત્ પણ મીઠાની જેમ સર્પમાં એકરસ (વજ્રાંજલયક્ષયજીત) થયેલું છે માટે તે અદૃષ્ય રહે છે. (સત્ને અનુભવવા માટે યોગ્ય પ્રક્રિયા કેળવવી જોઈએ.

૩.૪.૬ (છાંદો ૬.૧૪.૧-૩): ઉપર જોયું તે પ્રમાણે સત્, પ્રાણીમાંના મીઠાની જેમ સ્પર્શ્ય કે દષ્ટિ ગમ્ય નથી, પરંતુ પ્રાણી ચાખવાથી મીઠાને અનુભવી શકાય. સત્ને અનુભવવા માટે કોઈ સાધન ખરૂં?

હા, બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરૂની કૃપાથી સત્ લભ્ય છે. શ્રુતિ ઉદાહરણ આપે છે: એક વ્યક્તિ જંગલમાં રસ્તો ભૂલે છે; સદ્ભાગ્યે તેને એક ભોમિયો મળી જાય છે અને તેની મદદથી મુસાફર પોતાનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરે છે. ગુરૂ આવશ્યક છે.

૩.૪.૭ (છાંદો ૬.૧૫.૧-૩): પ્રારબ્ધ યોગે ઉપર પ્રમાણો ન બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરૂ મળી જાય અને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, તો આ જીવનમુક્ત જ્યારે દેહ છોડે તે સમયની વિધિ સમજાવો.

જુઓ (૨.૮.૧).

૩.૪.૮ (છાંદો ૬.૧૬.૧-૩): ઉપર જોયું તે પ્રમાણે જ્ઞાની કે અજ્ઞાની દેહ-ત્યાગ સમયે એક જ રીતે સત્માં લીન થાય છે. તેમ છતાંય, અજ્ઞાની પ્રપંચમાં પાછો આવે છે જ્યારે જ્ઞાની ત્યાં જ સ્થાયી રહે છે; આમ કેમ?

આના સંદર્ભમાં શ્રુતિ એક બનાવ નિરૂપે છે: રાજા પાસે બે વ્યક્તિઓને લાવવામાં આવે છે. આ બેમાંથી એક વ્યક્તિએ ચોરી કરી છે તેવો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે. રાજાએ હુકમ કર્યો કે આ બંનેને લોખંડનો ઘગધગતો લાલચોળ સળિયો પકડાવો. આનો આશય એ હતો કે ગુનેગારનો હાથ બળી જશે જ્યારે નિર્દોષ સલામત રહેશે. આમ સાધન એક હોવા છતાં પાત્રની યોગ્યતા અનુસાર પ્રતિક્રિયામાં તફાવત હોય છે; જેમ અગ્નિ લાકડા અને પાણી સાથે અલગ રીતે વર્તે છે.

ઉદાહરણ તો રામબાણ છે, છતાંય શાસ્ત્રીય કારણોથી ખાત્રી આપવાથી લેશમાત્ર શંકા રહે નહીં: (કઠ ૨.૨.૭) સમજાવે છે: “કેટલાક પુનર્જન્મ લે છે જ્યારે કેટલાક પોતાના કર્મો અને જ્ઞાન પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે”. અજ્ઞાનીની ગતિ સમજાવતાં (બૃહ ૪.૨.૮) કહે છે કે અજ્ઞાનીનું સૂક્ષ્મ શરીર નિષ્ક્રિય અને અદૃશ્ય રીતે રહે છે, જેથી તેમાંના સંચિત કર્મો પ્રમાણે આગળ ગતિ થાય. હવે જ્ઞાની માટે તો બધાં જ કર્મોનો વિલય થઈ ગયેલો હોય છે, તો ગતિ ક્યાં થાય? (ટીપ ૭.૩; ૭.૪; મુંડ ૩.૨.૭-૯) કહે છે કે તેના સૂક્ષ્મ શરીરના અવયવો પોતપોતાના દેવોમાં લય પામે અને જ્ઞાનીનો આત્મા સત્માં સમાઈ જાય; તે જાતે જ બ્રહ્મ બની જાય છે !

પ્રકરણ ૪

વેદાંતનાં મૂળો - છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં

૪.૦ પ્રાવેશિક:

અગાઉના પ્રકરણોમાં જોયું કે વેદાંતિક તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળો સત્-વિદ્યામાં છૂપાયેલા છે. તેમાં તારવ્યું કે આત્મજ્ઞાનથી સર્વોત્તમ સિદ્ધિ-મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય. સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કર્યા બાદ તેઓ થકી ફળપ્રાપ્તિના માર્ગો જાણવા જોઈએ. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના અધ્યાય-૭ અને ૮ માં વેદાંતિક સિદ્ધાંતો રજૂ કરી તે દ્વારા આત્મજ્ઞાનના માર્ગો બતાવ્યા છે. આપણે જોઈશું કે આ સિદ્ધાંતો આપણા મૂળો (૧.૬) પર અવલંબિત છે. આત્મજ્ઞાનના માર્ગોનું પણ વિવરણ કરીશું. આમ સાબિત થશે કે વેદાંતના મૂળો ઉપર જ વેદાંતિક તત્ત્વજ્ઞાન નિર્ભર છે.

કૌસમાં બતાવેલી સંખ્યા (#XX) તે વિભાગના શ્લોકનો ક્રમાંક છે.

૪.૧ આરંભિક:

વેદાંતને આત્મજ્ઞાન તરફ દોરવાની કેટલીક પદ્ધતિઓમાં નીચે જણાવેલ પદ્ધતિ પ્રચલિત છે:

પ્રપંચ-દ્વૈતમાં બ્રહ્મના નાનકડા સ્વરૂપનું (૨.૬.૨) દર્શન કરાવી, વધુ અને વધુ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ તરફ દોરી અદ્વૈત સમીપ લઈ જઈ અરૂંધતી ન્યાય પ્રમાણે તેની ઝાંખી કરાવવી. આ પદ્ધતિને સહેલાઈથી સમજવા માટે કેટલાક વ્યવહારિક ઉદાહરણો જોઈએ:

ગણિત શાસ્ત્રની એક શાખા, જેને કલનશાસ્ત્ર (Calculus) કહેવાય છે. તેનું એક ઉદાહરણ લઈએ. Function $f(n)=1/n$ તપાસીએ, જેમ n ની કિંમત વધતી જાય તેમ $f(n)=1/n$ ની કિંમત ઘટતી જાય અને શૂન્યની વધુ અને વધુ નજીક આવે. પરંતુ કદાપિ તેની કિંમત શૂન્ય નહીં થાય; માટે આ હકિકતને આ રીતે જણાવવામાં આવે છે: $\lim_{n \rightarrow \infty} f(n) = \lim_{n \rightarrow \infty} 1/n = 0$ as $n \rightarrow \infty$ (infinity); એટલે કે જેમ n ની કિંમત અનંત તરફ જાય તેમ $1/n$

ની કિંમત શૂન્યની નજીક પહોંચે. કિંમત કદિપણ શૂન્ય ન થાય માટે $f(n)$ ની Limit શૂન્ય છે તેમ કહેવામાં આવે છે. (એક ઉદાહરણ $f(n)=1/n=$ માંડું અને પ્રભુ વચ્ચેનું અંતર; પ્રભુ માટે આપવામાં આવતો સમય. જેમ વધુ સમય આપવામાં આવે $n \rightarrow \infty$ તેમ માંડું અને પ્રભુ વચ્ચેનું અંતર ઘટતું જાય, એટલે કે $\lim_{n \rightarrow \infty} f(n) = \lim_{n \rightarrow \infty} 1/n = 0$) છાંદોગ્ય ઉપનિષદના અધ્યાય-૭ અને ૮ માં આ પ્રમાણે ક્ષેત્રમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવી, વધુ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની પિછાણ કરાવે છે, ત્યાંથી બીજ સ્વરૂપની અને છેવટે બ્રહ્મના આનંદ સ્વરૂપ અથવા તો તુરીય અવસ્થાનું જ્ઞાન કરાવે છે.

હવે વધુ સાદુ ઉદાહરણ જોઈએ. લોખંડના નાના ટુકડાને લોહચુંબકના ક્ષેત્રની નજીક લાવતા રહો. ચુંબકક્ષેત્રની પરિસીમાની અંદર પહોંચતાં જ તે ચુંબક સાથે એક થઈ જશે; તે જાતે જ ચુંબક બની જશે !

આપણે (૨.૬.૨)માં બ્રહ્મના સ્વરૂપો, જે માનવોથી માંડી તેનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ દેવોમાં અને હિરણ્યગર્ભમાં છે, તેની ચર્ચા કરી. નિસરણીના પગથિયા ચઢીએ તેમ અંતે બ્રહ્મ સાથે સંયુક્ત બની, જાતે જ બ્રહ્મ બનવાનું છે! લોખંડનો ટુકડો જેમ લોહચુંબક બને તેમ. આપણા ઉદાહરણ $f(n)=1/n$ માં એટલી ખામી છે કે તે કદાપિ શૂન્ય નહીં બને.

૪.૨ ભૂમા-વિદ્યા (છાંદો-૭):

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના પ્રકરણ-૭ માં દેવર્ષિ નારદ અને સનતકુમારના સંવાદમાં ઉપર દર્શાવેલા ઉદાહરણ પ્રમાણે બ્રહ્મ તરફ પ્રયાણ કરવાના પગથિયા બતાવ્યા છે. નારદ પ્રાર્થના કરે છે, (છાંદો^૧ ૭.૧.૩): “બ્રહ્મવેત્તા સર્વ દુઃખોને પાર કરે છે માટે તેનું જ્ઞાન કરાવો; મને તો ફક્ત ભૌતિક વિજ્ઞાનનું જ જ્ઞાન છે”.

સનતકુમાર કહે છે કે તમો જે કાંઈ જાણતા હોય તે કહો; આપણે તેથી આગેકૂચ કરીશું. નારદ અનેક ભૌતિક વિદ્યાઓમાં (૨૦ વિદ્યાઓ) પારંગત

૧. (છાંદો ૭.૧.૩)

સોઽહં ભગવો મન્ત્રવિદેવાસ્મિ નાત્મવિચ્છુત્તં હોવ મે ભગવદ્દુશેભ્યસ્તરતિ
શોકમાત્મવિદિતિ સોઽહં ભગવઃ શોચામિ તં મા ભગવાઙ્છોકસ્ય પારં તાર-
યત્વિતિ તં હોવાચ યદ્વે કિંચૈતદધ્યગીઘ્ઘા નામૈવૈતત્ ॥૩॥

હતા, તે બધાની લાંબી યાદી આપી. સનતકુમાર એક નાના વાક્યમાં જ તેની કિંમત આકે છે (છાંદો ૭.૧.૩) “નામ એવ એત્ આ ફક્ત નામ જ છે” આવો જ ઉલ્લેખ આપણે (૨.૧.૫) માં કર્યો: (ટીપ ૧.૩ છાંદો ૬.૧.૪) “સર્વ વિકારોનું મૂળ કારણ વાચા છે; તે ફક્ત નામ જ છે. માટી જ સત્ય છે, ઘડો નહીં”, ભાવાર્થ એ છે કે પ્રપંચની સર્વ ચીજો નાશવંત છે, વિનાશીના જ્ઞાનથી અવિનાશીનું જ્ઞાન અસંભવિત છે, માટે મુમુક્ષુ માટે આની જરા પણ કિંમત નથી. “તેં નામની આરાધના કરી છે” અને તેનું પરિણામ (છાંદો ૭.૧.૫) જણાવે છે: “જે નામ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેને નામની પરિસીમામાં સર્વત્ર પ્રયાણ કરવાની સ્વતંત્રતા મળે છે”. આ આપણા (આદિતત્ત્વ-૪ ક) મુજબ છે. (આદિતત્ત્વ-૩) મુજબ નામ-રૂપવાળી સર્વ ચીજોનું ઉત્પાદન થયેલું છે, માટે તેનો વિનાશ નિશ્ચિત છે, આથી દુઃખથી નિવૃત્તિ ન મળે. તો નારદ વિનંતિ કરે છે, આનાથી વધુ ફળ પ્રાપ્તિ થાય તેવો ઉપદેશ આપો.

ગુરૂ કહે છે “હા, વાચા નામથી મહાન છે”. આનું પરિણામ મોટું છે પણ ભૌતિક ક્ષણભંગુરતાની અંદર જ છે. નારદ વધુ અને વિસ્તૃત ફળ મળે તે જાણવા માટે ઉપર પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછ્યા જ કરે છે. સનતકુમાર શાંતિપૂર્વક એક બાદ એક, ક્રમ પ્રમાણે વધુ ફળદાયક તત્ત્વો જણાવે છે: ૩ મન, ૪ સંકલ્પ, ૫ ચિત્ત, ૬ ધ્યાન, ૭ વિજ્ઞાન, ૮ બળ, ૯ અન્ન, ૧૦ જળ, ૧૧ અગ્નિ, ૧૨ આકાશ, ૧૩ સ્મૃતિ, ૧૪ આશા, ૧૫ પ્રાણ.

(જુઓ $f(n)$ ના “ n ” ની કિંમત વધતી જાય છે, અથવા લોખંડનો ટુકડો ચુંબકીય ક્ષેત્રની નજીક આવે છે). પ્રાણની ઉપાસના હિરણ્યગર્ભના ક્ષેત્રમાં બધે જ પ્રયાણ કરવાની સ્વતંત્રતા આપે છે. પ્રાપંચિક જગતનું આ સર્વોત્તમ ફળ છે, નારદ હવે “આગળ શું?” તેમ પૂછતા નથી; તેઓને સમજાયું હશે કે આ જ સર્વોત્તમ ફળ છે! ગુરૂને લાગ્યું કે નારદ સમાન ઉચ્ચ કક્ષાના જિજ્ઞાસુને અર્ધદગ્ધ અવસ્થામાં રાખવો યોગ્ય નથી અને તેથી ગુરૂ જાતે જ આગળ વધવાના માર્ગો બતાવે છે.

૨. (છાંદો ૭.૧.૫)

સ યો નામ બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવન્નામ્નો ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ યો નામ બ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો નામ્નો ભૂય ઇતિ નામ્નો વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ ॥૫॥

હવે ભૌતિક તત્ત્વોની પરિસીમા ઓળંગી સૂક્ષ્મ અને ભાવાત્મક તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કરવાનો છે: ૧૬ સત્યની પ્રતીતિ (વાચાથી સર્વાતીત થવું). ૧૭ વિજ્ઞાન (સમજ-ઊંડી સમજથી જ સત્ય વદન થાય). ૧૮ ચિંતન-મનન (ચિંતનથી જ ઊંડી સમજ આવે છે). ૧૯ શ્રદ્ધા (શ્રદ્ધા વિના ચિંતન થાય જ નહીં). ૨૦ ભક્તિ (ભક્તિ વિના શ્રદ્ધા ન આવે). ૨૧ અમલમાં મૂકવું (ફક્ત આયોજન કરીને અટકી જાય તો કોઈ ફાયદો નથી. મન અને ઈંદ્રિયોને સંયમમાં રાખી યોજનાનો અમલ કરવો). ૨૨ આનંદ (સંયમ વિગેરેમાં આનંદ ન આવે તો સફળતા ન મળે). ૨૩ ભૂમા (અનંત). સનતકુમાર સમજાવે છે: “સીમિતમાં (નિરપેક્ષ) આનંદનું અસ્તિત્વ જ નથી, માટે અનંત જ જાણવા યોગ્ય છે”. અનંતની જ અનુભૂતિ થઈ છે તેની શી ખાત્રી? સનતકુમાર અનંતની વ્યાખ્યા આપે છે: (છાંદો^{૩૭.૨૪.૧}). “અનંત એ છે જે કે જ્યાં કંઈ જોવાનું નથી, સાંભળવાનું નથી કે સમજવાનું નથી. માટે સીમિત તે છે કે જ્યાં કોઈ કોઈને જોઈ શકે, સાંભળી શકે કે સમજી શકે; જે અનંત છે તે અમર છે, જે સીમિત છે તે મર્ત્ય છે”. આમ અનંતની વ્યાખ્યા અદ્વૈતનું સમર્થન કરે છે. આ અદ્વૈતની અનુભૂતિ એટલે જ બ્રહ્મજ્ઞાન. ઉપરની વ્યાખ્યાનો ખૂલાસો માગતાં નારદ પૂછે છે “આ અનંતનો મહિમા કોના ઉપર સ્થિત છે?” જવાબ મળે છે, “પોતાની જ ભવ્યતા ઉપર”. અદ્વૈતમાં તો પોતાના જ ઉપર નિર્ભર રહેવાનું છે.

(૮.૩.૨ #૧૪ બૃહ ૨.૪.૧૪) ઉપર પ્રમાણે જ પડઘો પાડે છે. (બ્રસૂ ૧.૩.૮-૯) ખાત્રી આપે છે કે ઉપર વર્ણવેલ “અનંત (ભૂમા)” બ્રહ્મ જ છે કારણ કે તેમાં દર્શાવેલ ખાસિયતો બ્રહ્મની જ છે. નારદ આમ બ્રહ્મજ્ઞાની બને છે!

૩. (છાંદો ૭.૨૪.૧)

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्पश्य-
त्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं ॥१॥

આ પ્રક્રિયામાં (આદિતત્ત્વ-૪ ક) નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે કહે છે કે બ્રહ્મના જે સ્વરૂપની ઉપાસના કરો તેની પરિસીમા સુધી જ પહોંચી શકાય. ગુરુ દરેક પગથીયા પર બ્રહ્મના સ્વરૂપની સીમા વધારતા ગયા, જ્ઞાત પરથી અજ્ઞાત સુધી દોરી ગયા અને ૨૩માં પગથીયે દ્યેય સિદ્ધિ મળી.

૪.૩ નાનકડી મઢૂલી (દહર વિદ્યા) (છાંદો ૮.૧-૮.૬):

દહર એટલે નાનકડું. આત્માનો નિવાસ હૃદય કમલની નાનકડી જગ્યામાં થયો છે. આની શોધ કરવાની તરકીબ દહર વિદ્યામાં બતાવી છે. અહિં લાંબી સીડીના પગથીયા ચઢવાના નથી, બલકે બ્રહ્મની ભવ્યતા અને પ્રભુતાના ક્ષેત્રની મધ્યમાં ઝંપલાવવાનું છે. અહિં આત્માનું ધ્યાન કરવાની રીત બતાવી છે; આના ફળ રૂપે બ્રહ્મલોક સુધી પહોંચી શકાય તેમ શ્રુતિ જ જણાવે છે. આ પરિણામ (આદિતત્ત્વ-૪ ક) મુજબ છે. દહર-વિદ્યાની ખાસિયત એ છે કે તે ઉપાસનાનો વિષય અને પદ્ધતિ બતાવે છે. આ પ્રાર્થના ટુંકમાં બતાવી છે. આ ઉપાસનાનું મનન કર્યા જ કરવું.

૪.૩.૧ (છાંદો ૮.૧): (#૧-#૩) “આ શરીર, જે બ્રહ્મની નગરી છે, તેમાં પદ્માકારની નાનકડી મઢૂલી છે, જેને હૃદય કહેવાય છે. આ મઢૂલીમાં એક નાનકડી જગ્યા છે. જ્ઞાનોપાર્જન માટે આ નાનકડી જગ્યામાં જેનો નિવાસ છે તેની ખોજ કરવાની છે. જે અહિં છે તે સઘળું આ નાનકડી જગ્યા, હૃદયની બહારના આકાશ જેટલી જ મોટી છે, જેમાં સ્વર્ગ, પૃથ્વી, અગ્નિ અને વાયુ, સૂર્ય અને ચંદ્ર, વિદ્યુત અને તારાઓ સમાયેલા છે. જે બહાર દશ્ય છે તે સઘળું આ નાનકડી જગ્યામાં સમાયેલું છે; તદ્ઉપરાંત અહિં જેનો સમાવેશ નથી તે સઘળું પણ આ નાનકડી જગ્યામાં છે. (#૫) આ સ્થળ જ બ્રહ્મની સાચી નગરી છે. શરીરની ખોડ-ખાંપણથી આને નુકશાન નથી, અને જ્યારે શરીરનો નાશ થાય છે ત્યારે પણ આ સ્થળ અને તેના નિવાસીનો નાશ થતો નથી. આ નિવાસી, તે આત્મા છે; તેને પાપ નથી; ખોડ-ખાંપણ કે મૃત્યુ નથી; ભૂખ-તરસ કે દુઃખ નથી; તે સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે. (#૬) કર્મના ફળ આલોકમાં ભોગવાય છે; પુણ્યના ફળ પરલોક (સ્વર્ગ)માં ભોગવાય છે; આત્મસાક્ષાત્કાર બાદ દેહ છોડનારની સર્વકામના સિદ્ધિ થાય છે અને પ્રત્યેક લોકોમાં સ્વતંત્રતાથી પરિચર્યા કરવાનો આનંદ મળે છે; અન્ય કોઈને નહીં” (આદિતત્ત્વ-૪ક).

૪.૩.૨ (છાંદો ૮.૨): “અત્રે વિચાર માત્રથી જ સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે અને ભવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. પિતૃલોકમાં રહેતા પિતૃઓને મળવાની ઈચ્છા માત્રથી જ પિતૃઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે. માતા, પિતા, ભાઈ કે બહેનને મળવાની ઈચ્છા હોય કે સુગંધિત અત્તર, સ્વાદિષ્ટ ભોજન કે સુમધુર ગાન-નૃત્ય, ઈચ્છા માત્રથી જ આ સઘળું મળે છે”.

૪.૩.૩ (છાંદો ૮.૩): “સત્ય કામનાઓ ભ્રષ્ટ કામનાઓથી ઘેરાયેલી રહે છે માટે આ ભ્રષ્ટ વ્યક્તિને જે અત્રે છે, કે જે પરલોકમાં છે તે કાંઈ જોવા મળતું નથી, પરંતુ સત્યકામીને આ બધું જ મળે છે. જેને સોનું-હિરા-મોતી વિગેરે ઝવેરાતના ખજાનાની જાણ નથી તે વારંવાર ત્યાંથી જ પસાર થાય તો પણ તેને કાંઈ મળવાનું નથી. જ્યારે જાણકારને તે પ્રાપ્ત થઈ શકે. સત્યકામના ધરાવતા સિદ્ધ વ્યક્તિની ભ્રષ્ટ કામનાઓ નષ્ટ થયેલી હોય છે માટે તે સર્વજ્ઞ બને છે અને તેને સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ આત્મા જ પરમાત્મા છે. તે હૃદયમાં રહે છે તે નિશ્ચિત છે; માટે આત્મા જ હૃદય સ્વરૂપ છે. આ જ્ઞાનથી હૃદયમાં બિરાજતા આત્માના દર્શન હું અહર્નિશ કરું છું.

આ નિર્મલ આત્મા, શરીરથી છૂટી, સ્વપ્રકાશિત જ્યોતિ સુધી પહોંચી સ્વ-સ્વરૂપમાં બિરાજે છે. આ જ અમર, નિર્ભય બ્રહ્મ છે. તેનું જ નામ સત્ય છે. આત્માને મેળવી શકાય નહીં, કારણ કે તે અહિં જ છે; તેનો અનુભવ કરવો જોઈએ. તે સત્યમ્ = સ + તિ (તત્) + ચમ્ = અમર + મર્ત્ય + અંકુશ; એટલે કે આ તત્ત્વ મર્ત્ય અને અમર – સર્વને પોતાના અંકુશમાં રાખે છે. જે આ પ્રમાણે અહર્નિશ પ્રાર્થના કરે છે તે દરરોજ સ્વર્ગ લોકમાં પહોંચે છે”.

૪.૩.૪ (છાંદો ૮.૪): “બંધ (Dam) જેમ પાણીના પ્રવાહને રોકે છે તેમ આત્મા લોકોને પરિચ્છિન્ન થતાં અટકાવે છે. તે સમયથી પર છે અને ઘડપણ, મૃત્યુ, દુઃખ કે પાપ-પુણ્યથી પર છે. આ બંધને જાણનારના બધા જ પાપકર્મોનો નાશ થાય છે. આ બંધ (આત્મા)ને ઓળખનારને માનસી અપરોઘો જેમ કે ઘવાપું, આંધળાપણું વિગેરે સહન કરવા પડતા નથી. અત્રે રાત્રિને અપકાશ નથી; હંમેશા પ્રકાશિત રહે છે. બ્રહ્મચર્યથી દરેક લોકમાં પહોંચી શકાય અને દરેક લોકમાં પરિભ્રમણ કરવાની સ્વતંત્રતાનો આનંદ મેળવી શકાય”.

૪.૩.૫ (છાંદો ૮.૫) (બ્રહ્મચર્યની વ્યાખ્યા): “આ (બ્રહ્મચર્ય) જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું ઉત્તમ સાધન છે. યજ્ઞ, ઉપાસના, ઉપવાસ વિગેરેમાં સાતત્ય; મૌન અને અરણ્યમાં નિવાસ—આ સર્વ બ્રહ્મચર્ય છે. બ્રહ્મચર્યનું ફળ: બ્રહ્મલોકના બે મહાસાગરો અર અને ન્ય (અરણ્ય) છે. બ્રહ્મલોકમાં પ્રવાહી ખોરાક (soup)નું સરોવર છે. વટપૃક્ષ અમૃત પીરસે છે. ત્યાં અપરાજિત નામના શહેરમાં સુપર્ણ મહેલ છે. બ્રહ્મચર્યથી અહિં પહોંચી શકાય અને સર્વ લોકોમાં સફર કરવાની સ્વતંત્રતા મળે છે”.

૪.૩.૬ (છાંદો ૮.૬) પ્રસ્થાન: (ઉર્ધ્વગમન) (આ ઉપાસનાનું પરિણામ): “હૃદયની ૧૦૧ નાડીઓ પિંગલ (રાતું અને ભૂખરું), સફેદ, વાદળી અને લાલ રંગના સૂક્ષ્મ રસોથી ભરપૂર છે. જેમ ઘોરી માર્ગ (High Way) બે શહેરોને જોડે તેમ સૂર્યના કિરણો આ નાડીઓ તથા સૂર્યને જોડે છે. નાડીઓના સૂક્ષ્મ રસોનો રંગ આ સૂર્ય—કિરણોને કારણે જ છે. સુષુપ્ત અવસ્થામાં તથા મૃત્યુ સમયે આત્મા આમાંની એક નાડીમાં પ્રવેશ કરે છે, જે સૂર્ય—કિરણો દ્વારા સૂર્ય સાથે સંલગ્ન થયેલ છે. આમાંની એક નાડી—સુષુમ્ના નાડી, શિરના મધ્ય ભાગ સુધી જાય છે. જે આત્મા આ માર્ગે સૂર્ય તરફ તેના કિરણો દ્વારા જાય છે, તે (સાપેક્ષ) અમરત્વ પામે છે. આ આત્મા મન જેટલી ત્વરાથી સૂર્ય પર પહોંચે છે. અન્ય નાડીઓ ઉત્ક્રમણનું કારણ બને છે. જેઓ આરાધના વિના યજ્ઞો કરે છે તેને માટે આ માર્ગો છે.

આપણું (આદિતત્ત્વ—૪ બ) ઉપરના પરિણામનું સમર્થન કરે છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનીનો આત્મા ઉત્તર, દક્ષિણ કે અન્ય કોઈ માર્ગ લેતો નથી, તેના અંગો કારણભૂત દેવોમાં અને આત્મા પરમાત્મામાં લય પામે છે (૨.૮.૧). જે આત્મા સુષુમ્ના નાડી મારફતે સૂર્ય તરફ જાય છે તે બ્રહ્મલોક — હિરણ્યગર્ભને પામે છે. આ પ્રાકૃતિક જગતમાં સર્વોચ્ચ ફળ છે. દહર વિધાનું ફળ બ્રહ્મલોક છે અને જે કમિક—મુક્તિ દાતા હોઈ શકે.

૪.૪ ઈન્દ્ર અને વિરોચન (છાંદો ૮.૭—૮.૧૨):

અત્રે પ્રજાપતિ ઈન્દ્રને કેવી રીતે નિર્ગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે તે જોઈએ. દહર—વિધામાં નિરૂપાયેલ આત્માનું જ જ્ઞાન પ્રજાપતિ ઈન્દ્રને

આપે છે (સરખાવો ૪.૩.૧ #૫ અને નીચે જણાવેલ પ્રજાપતિનું જાહેરનામું (ટીપ ૪.૪ છાંદો ૮.૭.૧), પરંતુ માર્ગ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનનો બતાવે છે. જ્યારે દહર-વિદ્યા ઉપાસના પ્રધાન છે, જે માત્ર સગુણ બ્રહ્મ સુધી જ સિદ્ધિ અર્પે છે. વિષય એક હોવા છતાં અલગ વિધિના ફળ અલગ હોય છે. પ્રજાપતિ ઈન્દ્રને ફક્ત ચાર પગથિયાવાળી સીડી બતાવે છે; યાદ છે કે નારદને સનતકુમારે ૨૩ પગથિયાવાળી લાંબી સીડી બતાવી હતી (૪.૨ જુઓ).

પ્રજાપતિ સ્પષ્ટ માર્ગ બતાવે છે પરંતુ ભૂલ-ભૂલામણીને કારણે શિષ્યો ગલત અર્થ કરે છે. પ્રજાપતિ દખલ કરતા નથી કારણ કે આ માર્ગ તો શૂરાનો છે, કાર્યદક્ષતા હોવી જરૂરી છે. આપણે જોઈશું કે વિરોચન ગલત રસ્તે જઈ ત્યાં જ ભટક્યા કરે છે જ્યારે મનનશીલ ઈન્દ્ર પાછો જઈ વધુ સ્પષ્ટતા માગે છે અને પ્રજાપતિ ધીરજપૂર્વક ચથાર્થ રસ્તે આગળ દોરે છે. ઈન્દ્ર ભલે દેવલોકનો રાજા હોય, ગુરૂને તો સર્વ સમાન છે. આપણે જોઈશું કે પ્રજાપતિ આ મહારાજાઓનો કેવો કસ કાઢે છે. આ સાથે ઈન્દ્રનું મુમુક્ષુત્વ અનન્ય છે; તે રાજ-વૈભવ છોડી, સામાન્ય શિષ્યની જેમ આશ્રમના નાના-મોટા કામકાજ સંભાળી, ગુરૂને આજ્ઞાંકિત રહી પોતાની બ્રહ્મજ્ઞાન માટેની યોગ્યતાનું સમર્થન કરે છે. “હરિનો મારગ છે શૂરાનો નહિં કાયરનું કામ રે”.

પ્રજાપતિનું જાહેરનામું: (છાંદો ૮.૭.૧) “આત્મા પાપરહિત, જીર્ણવસ્થારહિત, અમર, દુઃખરહિત, ભૂખ-પ્યાસરહિત છે, જે સત્ય સંકલ્પ અને સત્યકામ છે તેને શોધો અને તેને જાણો જેથી તેનો સાક્ષાત્કાર થાય; આ જ બ્રહ્મ છે; તેના સાક્ષાત્કારથી સર્વ લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સર્વ કામના પરિપૂર્ણ થાય છે”.

દેવોના રાજા ઈન્દ્ર અને દાનવોના રાજા વિરોચન બંનેને આ નિવેદન સાંભળી ગુરૂ પાસે જઈને યોગ્ય માર્ગદર્શન લેવાની ઈચ્છા થઈ.

૪. (છાંદો ૮.૭.૧)

ય આત્માપહતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિઘત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ
સત્યસંકલ્પઃ સોઽન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ સ સર્વાશ્ચ લોકાનાપ્નોતિ
સર્વાશ્ચ કામાન્યસ્તમાત્માનમનુવિદ્ય વિજાનાતીતિ હ પ્રજાપતિરુવાચ ॥૧॥

સંજોગોવશાત્ તેઓ એક સાથે જ ગુરૂ પાસે પહોંચ્યા! ઈન્દ્ર આટલો વિચક્ષણ, સાધનસંપન્ન અને સમર્થ, તે જાતે જ કેમ નિવેદનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અનુસરણ ન કરે? પ્રજાપતિએ પોતાના નિવેદનમાં સ્પષ્ટ માહિતી આપી પરંતુ તેને જ્ઞાનમાં પરિવર્તન કરવું મુશ્કેલ છે. સંગીતના વિભિન્ન રાગો તો ઘણા પીછાણી શકે છે પણ તેઓ શું તાનસેન બની શકે? વિજ્ઞાન કે ઔદ્યોગિક સાધનોના વેચાણ કરનાર સાધનની કરામત અને ઉપયોગીતા એટલી તો સુંદર ભાષામાં સમજાવે કે આ સાધનોના રચયિતાઓ પણ અચંબામાં પડી જાય. જ્યારે સાધનની ખોડ-ખાંપણ નીકળે ત્યારે તે સમાધાન કરી શકશે? ના, સમાધાન લાવવા તેને ટેફ્નીકલ ડેવલપર પાસે જ જવું પડશે. સેલ્સમેન પાસે માહિતી છે પણ જ્ઞાન નથી! ઈન્જીનીયરીંગમાં નવા પ્રોડક્ટની ડીઝાઇન તો કોઈક જ કરી શકે, બાકીના બધા સેલ્સ અને સર્વીસમાં જ હોય છે; ભલે ડીગ્રી સરખી જ હોય! (કેન^{૫૧.૩}) સ્પષ્ટ જણાવે છે કે આત્મા ઈન્દ્રિયોની પહોંચની બહાર હોવાથી તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે આપવું તે અમે જાણતા નથી. ખ્યાલ રાખો કે અત્રે એમ નથી કહેતા કે આત્મા અલભ્ય છે; અમે જાણીએ તો છીએ પરંતુ તે શબ્દાતીત અને ભાવાતીત છે. (ટીપ ૭.૨ મુંડ ૩.૨.૩-૪) ઉપરાંત આત્મા વધુ વાચાળ, તર્કશાસ્ત્રી કે ડરપોકને લભ્ય નથી. તે આળસું કે લંપટને પણ લભ્ય નથી. આ બધા જ સૂત્રો અને (કઠ ૧.૨.૭-૮; મુંડ ૧.૨.૧૨-૧૩; છાંદો ૬.૧૪.૧-૨; ભગી ૪.૩૪) જણાવે છે કે બ્રહ્મવેત્તા ગુરૂ પાસેથી જ આ જ્ઞાન લભ્ય છે. (ટીપ ૩.૧ કઠ ૨.૧.૧) કહે છે કે સ્વયંભૂએ ઈન્દ્રિયોને બહિર્મુખી બનાવી છે માટે તે અંતરાત્માથી વિમુખ રહે છે. બ્રહ્મવેત્તા શિષ્યની લાયકાત પ્રમાણે પાઠ આપી શિષ્યની ઈન્દ્રિયોને અંતર્મુખી બનાવવાની કળા ગુરૂમાં છે. તો હવે જોઈએ કે વિરોચન કેમ નિષ્ફળ ગયો અને ઈન્દ્ર કેવી રીતે સફળ થયો. આ સિદ્ધ કરે છે કે દેવભૂમિ પર રહી આગળ પ્રગતિ કરી શકાય. લોકવાયકા છે કે દેવભૂમિ માત્ર ભોગ પૂરતી જ છે, તેમ ખરેખર નથી.

૪.૪.૧ (છાંદો ૮.૭.૨-૮.૮) વિદ્યાભ્યાસ: આ ગૂઢ બ્રહ્મવિદ્યા ફક્ત ઉચ્ચ કક્ષાના મુમુક્ષુઓને જ આપવામાં આવે છે. ગુરૂ, શિષ્યની અનેક રીતે પરીક્ષા કરે છે અને લાયકાત પ્રમાણે શિષ્યને તાલીમ આપે.

૫. (કેન ૧.૩)

ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્ગચ્છતિ નો મનો ન વિદ્યો ન વિજ્ઞાનીમો યદ્યૈતદનૂશિષ્યાત્ ॥૩॥

બંને રાજાઓએ સ્વભાવગત વૈભવ છોડી, રાજાનો પોષાક ઉતારી બ્રહ્મચારીના વલ્કલ વસ્ત્રોનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યાગ ચિત્તશુદ્ધિનું ઉત્તમ સાધન છે. મલ, વિક્ષેપ અને આવરણ દૂર થાય તો જ બ્રહ્મજ્ઞાન મળે, ચિત્તશુદ્ધિ પ્રથમ પગથિયું છે.

બત્રીસ વર્ષ પૂરા થયા; ગુરૂ તેઓને બોલાવીને પૂછે છે કે “તમારે અત્રે રહેવાનું કારણ શું છે?” કમાલ! ગુરૂ ભૂલી ગયા! બત્રીસ વર્ષમાં થોડી પણ તાલીમ આપી હતી ખરી કે આશ્રમનું કામ કરવા પૂરતું જ આ રાજાઓને રાજ્યા હતા? એમ નથી; ગુરૂ ધ્યાનપૂર્વક રોજનીશી નિહાળી રહ્યા છે; રાજા તરીકેનું ગૌરવ કે અભિમાન ઓસર્યું છે? શિષ્યો સર્વમાં એકતા જુએ છે? અને આશ્રમના અનેક કાર્યો બજાવવામાં પોતાનું ધ્યેય ભૂલી તો નથી ગયા? મનનો મેલ કેટલો ઘોવાયો છે? બીજા પગથીયા “વિક્ષેપ”ને પરાજીત કરવા કટીબદ્ધ થયા છે? આ સઘળુ જોયા બાદ ગુરૂ બંને રાજાઓને બોલાવે છે.

વારૂ, શિષ્યો ધ્યેયને ભૂલ્યા નથી. તેઓ કહે છે કે “પ્રથમના આપના નિવેદનમાં જે આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે તેના જ્ઞાનની પિપાસા બુજાવવા અમો અત્રે નિવાસ કરી રહ્યા છીએ”. ખૂશ થઈને ગુરૂ સ્નાતકોત્તર શુભાશિષ આપતાં કહે છે. “ચક્ષુમાં જે વ્યક્તિ છે તે જ આત્મા છે; તે અમર અને નિર્ભય છે; આ જ બ્રહ્મ છે”. ગુરૂ પોતાના શરૂઆતના નિવેદનને જ વધુ સ્પષ્ટ કરે છે. પરંતુ શિષ્યો સમજ્યા કે આંખમાં જે પ્રતિબિંબ દેખાય છે તેને જ ગુરૂ બ્રહ્મ કહે છે અને શિષ્યો પૂછે છે. “જે અરીસામાં દેખાય છે તે કે જે પાણીમાં દેખાય છે તે પ્રતિબિંબ બ્રહ્મ છે? ગુરૂ જવાબ આપે છે: “જે સર્વમાં નિવાસ કરે છે તેની હું વાત કરું છું”.

ગુરૂ પ્રતિબિંબની નહીં પરંતુ જેની શક્તિથી આંખો જોઈ શકે છે તે બ્રહ્મ છે એમ સમજાવતા હતા. આંખનું દષ્ટાંત વધુ આબેહુલ લાગે માટે જ ઉપનિષદો “આંખમાં બિરાજતી વ્યક્તિ” તરીકે બ્રહ્મને સમજાવે છે. ગુરૂ ચક્ષુને દષ્ટિ આપનાર (કેન ૧.૭)ની વાત કરતા હતા, પ્રતિબિંબની નહીં. શિષ્યોની ગુંચવણ જોઈ વધુ સ્પષ્ટતા કરવા ગુરૂએ કહ્યું. “આ પાણીના પાત્રમાં જે જુઓ છો તેનું વર્ણન કરો”. બંનેએ પગની પાનીથી શિખા સુધીના શરીરનું વર્ણન કર્યું અને શરીરને બ્રહ્મ સમજી બેઠા! ગુરૂની

નારાજગી વધતી ગઈ પરંતુ મદદ કરવાની ઈચ્છાથી કહ્યું “હવે તમારો રાજવી પોષાક પહેરીને આવો અને પાણીમાં જે જુઓ છો તેનું વર્ણન કરો”. આ સાથે અગાઉની જેમ ઉમેર્યું “આ જ આત્મા છે; તે અમર અને નિર્ભય છે. આ જ બ્રહ્મ છે.” હજી પણ વિરોચન શરીરને જ બ્રહ્મ સમજે છે, જ્યારે ઈન્દ્ર પ્રતિબિંબને બ્રહ્મ માને છે (પ્રતિબિંબ બ્રહ્મ નથી તેમ સમજાવવા ગુરૂ પ્રયત્ન કરે છે).

ગુરૂ દુઃખી થઈને વિચાર કરે છે આ રાજાઓએ બત્રીસ વર્ષ બગાડ્યા! તો ગુરૂ નાના બાળકને સમજાવે તેમ સ્પષ્ટતા કરવાને બદલે ગૂઢતામાં જ તત્પર રહ્યા – આમ કેમ? બ્રહ્મજ્ઞાન માનવમાં અને દેવોમાં પણ સર્વોચ્ચ સ્થિતિ છે, તે આલતું-ફાલતું વ્યક્તિ માટે નથી; માનસિક ઉત્કર્ષ અમુક કક્ષાએ થવો જોઈએ. મનનો મેલ સંપૂર્ણ રીતે ધોવાયો હોત તો ગુરૂની વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ હોત. વધુ સ્પષ્ટતામાં (ટીપ ૪.૧ છાંદો ૭.૧.૩) પ્રમાણે “શબ્દ માત્ર” જ સાંભળી શકતા, પ્રતીતિ તો ન જ થતી. પોપટને “રામ” બોલતા શીખવાડો કે અપશબ્દ; તેના મનમાં કાંઈ ભેદ છે? શબ્દજ્ઞાન અને બ્રહ્મજ્ઞાન વચ્ચે આભ-જમીનનો ભેદ છે.

૪.૪.૨ (છાંદો ૮.૯-૮.૧૦) વિરોચનની પીછેહઠ, ઈન્દ્રનો ઝંઝાવટ: વિરોચન શરીરને જ બ્રહ્મ સમજી અજ્ઞાનમાં રહેવા લાગ્યો. ઈન્દ્ર રાજધાની તરફ પ્રયાણ કરતાં ગુરૂના ઉપદેશનું મનન કરે છે. ગુરૂની પ્રથમની ઘોષણા સાથે પોતાની સમજને સરખાવે છે; તેને અપવાદ સ્પષ્ટ દેખાય છે: “શરીરની જીર્ણતા પ્રતિબિંબમાં પણ આવે છે, જ્યારે ગુરૂએ તો જણાવ્યું હતું કે બ્રહ્મ જીર્ણાવસ્થારહિત અને અમર છે”. આ દ્વિધાનો ઉકેલ લાવવા રાજમહેલ પહોંચે તે પહેલાં જ ઈન્દ્રએ પીછે કદમ કર્યા અને ગુરૂ પાસે ગયો. ગુરૂને પોતાની સમસ્યા બતાવી.

આ વિદ્યા જાગૃત અવસ્થાને અનુરૂપ છે. (૮.૫.૧ બૃહ ૪.૧) જણાવે છે કે જનક રાજા આ પ્રકારની વિદ્યા અન્ય ગુરૂ પાસેથી શીખ્યા હતા; મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે આ અપૂર્ણ છે. પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિ માટે મદદગાર હોઈ, આ મનન સદંતર વ્યર્થ નથી.

ગુરૂએ “મનન દ્વારા થયેલી પ્રગતિથી ખુશ થઈને કહ્યું (છાંદો ૮.૯.૩) “ફરી ૩૨ વર્ષ આશ્રમમાં રહીશ તો હું તને આ જ બ્રહ્મ ફરી સમજાવીશ”. ઈન્દ્રએ રાત્રી થઈને ગુરૂની આજ્ઞા માની.

દ્વિતીય સ્નાતોક્તર સમયે (બીજા ૩૨ વર્ષ બાદ) ગુરૂ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે: (છાંદો ૮.૧૦.૧) “જે સ્વપ્નમાં ગતિમાન રહે છે તે આત્મા છે તે અમર છે, તે નિર્ભય છે. આ જ બ્રહ્મ છે”. રાજમહેલના માર્ગે ઈન્દ્ર ફરી મનન કરવા લાગ્યો: ગુરૂના મૂળ ઉપદેશને ઈન્દ્ર સ્વપ્નાવસ્થા સાથે સરખાવતાં ફરી અસંગતિ જણાઈ: “સ્વપ્નમાં સુખ-દુઃખના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે; ૬૨ પણ અનુભવાય છે; આ આત્મા નિર્ભય નથી!” રાજમહેલ પહોંચતા પહેલાં જ ઈન્દ્ર ગુરૂને મળવા પાછો ફર્યો – સમસ્યા બતાવી. ગુરૂએ પ્રગતિ જોઈ કે ઈન્દ્ર હવે સ્વપ્નાવસ્થાના બ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજી તેની ત્રુટિ પણ જોઈ શકે છે. ગુરૂ કહે છે કે (છાંદો ૮.૧૦.૪) “હજુ પણ તારે બીજા ૩૨ વર્ષ આશ્રમમાં રહેવું પડશે, તેમ કરે તો તે જ બ્રહ્મની વધુ સમજ આવશે”. મુમુક્ષુ ઈન્દ્ર પોતાનો સંકલ્પ છોડે તેમ ન હતો; તેણે ગુરૂની શરત ખુશ થઈને આવકારી!

૪.૪.૩ દઢનિશ્ચયી ઈન્દ્ર (૮.૧૧-૮.૧૨): ત્રીજા બત્રીસ વર્ષ બાદ વિદાય-સંદેશ મળે છે: “જ્યારે બધી જ ઈન્દ્રિયો (મન સાથે) સંકેલાઈને શાંત થાય છે ત્યારે જે એક પણ સ્વપ્ન જુએ નહીં – તે જ આ આત્મા છે; આ અમર છે; આ નિર્ભય છે; આ જ આત્મા છે”. ઈન્દ્ર અત્યંત આનંદિત થઈ રાજમહેલ તરફ હાકે છે, પરંતુ આદત મુજબ ઊંડા ધ્યાનમાં ગરકી જાય છે અને વિચિત્ર કોયડો જુએ છે: આ સુષુપ્ત અવસ્થામાં સુખ-દુઃખ તો નથી જ; આમ સ્વપ્ન અને જાગૃત અવસ્થાના બ્રહ્મ કરતાં આ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે, છતાં હજુ પણ ખામી છે; આ અવસ્થામાં ચેતનતત્ત્વ પણ વિદાય લે છે; પરંતુ ગુરૂએ કહ્યું હતું કે બ્રહ્મ તો સત્યસંકલ્પ અને સત્યકામ છે; આમ કેમ બને?” ધૈર્યશીલ અને દઢનિશ્ચયી ઈન્દ્ર વળી ગુરૂ પાસે ગયો! ગુરૂ પૂછે છે “હવે શું સમસ્યા છે?” “મહારાજ, માફ કરજો, પણ ગુંચવણો મારો પીછો કરી રહી છે અને સંશયો દૂર થયા નથી”. ગુરૂએ જોયું કે હવે તેને સુષુપ્ત અવસ્થામાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. ગુરૂને ખાત્રી થઈ કે શ્રવણ બાદ મનન

ક્રિયા ઉત્તેજીત થયેલી છે અને નિદિધ્યાસનની સ્થિતિ મેળવવાની તૈયારી થઈ ગઈ છે. (છાંદો ૮.૧૧.૩) “સાઙ, હવે તારે ફક્ત ૫ વર્ષ આશ્રમમાં રહેવાનું છે; હું તે જ બ્રહ્મની વધુ સમજ આપીશ”. ઈન્દ્ર આશ્રમમાં રહેવા રાજી થયો. ચોથા અને છેલ્લા સ્નાતોક્તર સમયે ગુરૂ કહે છે “આ મર્ત્ય શરીર આત્માનું અધિષ્ઠાન છે. આત્મા અમર છે અને તેને શરીર હોતું નથી. શરીરધારી કોઈપણ ચીજ ગમા-અણગમાથી દૂર નથી; આનું નિવારણ નથી; આ દુર્ગુણો બિન-શરીરી ચીજને સ્પર્શી જ ન શકે”. આ તુરીય અવસ્થા છે. હવે તેને જ્ઞાન થાય છે: (ટીપ ૩.૨ છાંદો ૬.૮.૭) “તે તું જ છે”. હવે ઈન્દ્રને ૧૦૧ વર્ષની ગાઢ તપશ્ચર્યા બાદ બ્રહ્મજ્ઞાન થયું.

૪.૪.૪ તારવણી: ઈન્દ્ર, જે દેવોનો રાજા છે, તેણે પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ સહન કરી. અખૂટ ઘૈર્યથી ૧૦૧ વર્ષની લાંબી સફર સામાન્ય આશ્રમવાસી તરીકે પૂરી કરી. ગુરૂ હંમેશાં બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરતા હતા, પરંતુ ઈન્દ્રનું મન તૈયાર ન હતું. તેણે જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત અવસ્થામાં બ્રહ્મના (નાનકડા) સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરાવ્યો. જેમ તેનું મન ઉદ્વર્ગતિ કરે છે તેમ ઉપાધીઓ ક્ષીણ થતી જાય છે. તમસ અને રજસ તત્વોનું પરિબળ ઓછું થાય છે અને સત્ય પ્રબળ બને છે. છેવટે ગુણાતીત થઈ અશરીરી બ્રહ્મનો ખ્યાલ આવે છે. આત્મા પોતાના જ સ્વભાવમાં સ્થિત થાય છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એટલું તો અગમ્ય છે કે સિદ્ધ ગુરૂ હોવા છતાં, સમર્થ અનુયાયીને પણ ગાઢ તપશ્ચર્યા કરવી પડે છે!

મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કય મહારાજા જનકને આ જ પ્રમાણેની અવસ્થાઓમાંથી પસાર કરાવી અંતે બ્રાહ્મીસ્થિતિ પર લાવે છે (૮.૫.૨).

૪.૫ ઉપસંહાર (છાંદો ૮.૧૩-૮.૧૫):

આમ તો આ સંપૂર્ણ ઉપનિષદનો ઉપસંહાર છે. ઉપાસક, આ પ્રમાણે સજ્જ થઈને ખાત્રીપૂર્વક જાહેર કરે છે, “હું અંધારામાંથી વૈવિધ્ય પ્રાપ્ત કરીશ અને મેં વૈવિધ્યમાંથી અંધારું પ્રાપ્ત કર્યું છે. જેમ રાહુની યુડમાંથી ચંદ્ર છટકી જાય છે તેમ હું (સંસારમાંથી) મૃત્યુ બાદ અનાદિ બ્રહ્મલોક મેળવીશ”. આત્મા અગમ્ય હોવાથી તેને અંધારાયુક્ત કહ્યો છે અને તે પોતાને જ સર્જન હાર કહે છે અને પોતે વૈવિધ્ય પ્રાપ્ત કરે છે કારણ કે તે

જાતેજ પ્રપંચનું સ્વરૂપ તે છે. “વૈવિધ્ય”, સર્જનહાર બ્રહ્મ જે સૃષ્ટિની વિવિધતા સર્જે છે તે બતાવે છે.

વધુમાં કહે છે, “અજર અને અમર બ્રહ્મ પોતાના જ આકાશ સ્વરૂપથી નામ-રૂપાત્મક જગત સર્જે છે. હું પ્રજાપતિના દરબારને પામીશ તેમજ ચારેય વર્ણના યશ પ્રાપ્ત કરીશ. હું પુનર્જન્મ મેળવીશ નહીં”. આ સર્વ સિદ્ધિઓ જેને મોક્ષ મળે છે તેને સુલભ છે.

અંતમાં ગુરુઓની પરંપરા બતાવવાની પ્રચલિત પ્રથા મુજબ અત્રે જણાવે છે કે આ શાસ્ત્ર બ્રહ્માજીએ પ્રજાપતિને અને તેઓએ મનુને શીખવાડ્યું. મનુએ તેની બક્ષિસ આ લોકને આપી. આમ જણાવે છે કે આ શાસ્ત્ર અલૌકિક છે.

પ્રકરણ ૫

વેદાંતનાં મૂળો - તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં

૫.૧ પ્રાવેશિક:

આ ઉપનિષદના ત્રણ વિભાગો છે. પ્રથમ વિભાગ, શીક્ષા-વલ્લી અને (તૈત ૨.૫) અપરા વિદ્યા અને તેનું ફળ બતાવે છે. આ ફળ અપૂર્ણ છે^૧ તેથી બીજા વિભાગ, બ્રહ્માનંદ-વલ્લીમાં પરાવિદ્યાના સિદ્ધાંતો અન્નમય કોષથી આનંદમય કોષ સુધીના બ્રહ્મના સ્વરૂપના ખ્યાલથી આપે છે. ત્રીજા વિભાગ, ભૃગુ-વલ્લીમાં, બીજા વિભાગમાં દર્શાવેલ સિદ્ધાંતોની મદદથી બ્રહ્મનો માર્ગ બતાવ્યો છે, જેથી માનવજીવનનું ધ્યેય સિદ્ધ થાય. આપણું ધ્યેય એ છે કે પરાવિદ્યાના અત્રે દર્શાવેલા સિદ્ધાંતો વેદાંતના મૂળોને અનુલક્ષીને જ છે, માટે ફક્ત બીજા અને ત્રીજા વિભાગની જ ચર્ચા કરીશું.

૫.૨ બ્રહ્માનંદ-વલ્લી:

અત્રે બ્રહ્મના “સચ્ચિદાનંદ” સ્વરૂપના આનંદ (૨.૫.૨.૨) સ્વરૂપને લક્ષ્યમાં લઈ બોધ આપ્યો છે, માટે આ વિભાગને બ્રહ્માનંદ-વલ્લી કહે છે. છાંદોગ્યના પ્રકરણ-૬માં સચ્ચિદાનંદના સત્ ગુણને લક્ષ્યમાં લઈ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હોવાથી તે પ્રકરણ સત્-વિદ્યાના નામથી પ્રચલિત છે (૧.૫).

૫.૨.૧ સર્જન (તૈત^૨ ૨.૧.૧): આ વલ્લીની શરૂઆત બ્રહ્મના સ્વરૂપ લક્ષણ (૨.૫.૨.૧) “સત્ય, જ્ઞાન અનંત”થી થાય છે. આ છે આપણું આદિતત્ત્વ-૧ (બ). આ જ કંડિકા આગળ જણાવે છે કે જે બ્રહ્મને હૃદયની ઉત્તમ ગુહામાં બિરાજેલો છે તેમ સમજે છે તે જાતે જ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની સર્વકામના એક સાથે ભોગવે છે (આદિતત્ત્વ-૪અ).

હવે પંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ – જે અવ્યાકૃત જગત છે, તે વર્ણવે છે. આ માહિતી (૨.૬.૧)માં આપી છે. વ્યાકૃત જગતની ઉત્પત્તિ વિષે માહિતિ

૧. આની અવગણના કરવી નહીં કારણ કે તે અપરા વિદ્યા માટે પૂર્વ ભૂમિકારૂપ છે.

તે મન નિર્મલ બનાવવામાં મદદ કરે છે. નિર્મળ મનથી જ અંતિમ ધ્યેય સિદ્ધ થાય.

૨. (તૈત ૨.૧.૧)

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહાયાં પરમે વ્યોમનં

સોઽશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતેતિ ॥૧॥

નથી, જેની ચર્ચા આપણે (૨.૭.૧, ૨.૭.૨)માં કરી છે તેમજ સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ શરીરની રચના પણ જણાવી નથી. તે ફક્ત જણાવે છે કે માણસ અન્નના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ વિગેરે તત્વોનો બનેલો છે; આ (૨.૩ નિરીક્ષણ-૩) પ્રમાણે છે. હવે જણાવે છે કે પ્રત્યેક કોષનું સ્વરૂપ માનવના સ્વરૂપ જેવું જ છે. માનવનું સ્વરૂપ: શિર, બે બાજુઓ (હાથો), આત્મા (હૃદયમાં બિરાજતો), અને પુચ્છ (નાભિની નીચેનો ભાગ) જે સ્થિરતા લાવે છે.

૫.૨.૨ કોષ (તૈત ૨.૧-૨.૫): દરેક કોષની માનવ સ્વરૂપે વ્યાખ્યા કરી છે. પછીનો કોષ, અગાઉના કોષની અંદર સમાયેલો છે:

	કોષ	શિર	જમણી બાજુ	ડાબી બાજુ	આત્મા	પુચ્છ
તૈત ૨.૧	અન્નમય	શિર	જમણો હાથ	ડાબો હાથ	આત્મા	નાભિ નીચેનો ભાગ
તૈત ૨.૨	પ્રાણમય	પ્રાણ	વ્યાન	અપાન	આકાશ	પૃથ્વી
તૈત ૨.૩	મનોમય	ચક્રુર્મંત્રો	ઋક-મંત્રો	સામમંત્રો	બ્રહ્મણ ભાગ	અથર્વ મંત્રો
તૈત ૨.૪	વિજ્ઞાનમય	શ્રદ્ધા	સદાચાર	સત્ય	ધ્યાન	મહત્
તૈત ૨.૫	આનંદમય	આનંદ	ઉપભોગ	ઉન્માદ	આનંદ	બ્રહ્મ

આપણે (૫.૩.૧)માં જોઈશું કે ભૃગુ આ પાંચ પગથિયાવાળી નિસરણી કેવી રીતે ચઢે છે - અન્નમય કોષથી માંડી આનંદમય કોષ સુધી, જેનું પુચ્છ બ્રહ્મ છે અને તેથી બ્રહ્મજ્ઞાની બને છે. દરેક પગથિયે ચઢવાનું જે ફળ છે તે પણ બતાવ્યું છે જેનો ઉલ્લેખ ભૃગુની ઉત્ક્રાંતિ બતાવતી સમયે કરીશું.

મનોમય કોષની ઉપર મુજબ રજુઆત કર્યા બાદ (તૈત^૩ ૨.૪) બ્રહ્મના અલૌકિક ગુણને (transcendence) ઊર્મીભર્યા કથનથી બહેલાવે છે “શબ્દો હતાશ થયેલા મનની સાથે પાછા ફરે છે”. વધુમાં કહે છે “બ્રહ્મજ્ઞાની કદાપિ ભયભીત થતો નથી”. પ્રમેય-૬ પ્રમાણે બ્રહ્મ ઈન્દ્રિયો અને મનથી પર હોવાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી અને તે સમજી શકાય તેમ પણ નથી. (આદિતત્ત્વ-૪ અ) ના પરિણામરૂપે બ્રહ્મજ્ઞાની નિર્ભય રહે છે.

૩. (તૈત ૨.૪)

યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ

આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિભેતિ કદાચનેતિ

૫.૨.૩ આસ્તિક અને નિરીશ્વર-વાદી (તૈત્ ૨.૬):

આ ખંડમાં એકજ સૂત્ર છે જેને ત્રણ વિભાગમાં જોઈશું.

૧. “નિરીશ્વર-વાદી (સંશયાત્મા)નું અસ્તિત્વ રહેતું નથી, જ્યારે જીવનમુક્તો કહે છે કે આસ્તિકનું અસ્તિત્વ નિરંતર છે”. સંશયાત્માએ શ્રુતિએ બતાવેલ માર્ગની અવગણના કરી હોવાથી તે બ્રહ્મ શું છે તે બાબતથી અજ્ઞાન છે. તો પ્રશ્ન-૧: બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ ખરેખર છે?

૨. બ્રહ્મ ઈન્દ્રિયગમ્ય કે બુદ્ધિગમ્ય નથી (૫.૨.૨; તૈત ૨.૪.૧). આથી આસ્તિકને પણ શંકા થાય: પ્રશ્ન-૨: દેહ છોડ્યા બાદ શું આસ્તિકની પરલોક ગતિ થશે? નિરીશ્વર-વાદીને શ્રદ્ધા નથી છતાંય તેને માટે પણ તે જ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય: પ્રશ્ન-૩: દેહ છોડ્યા બાદ શું નિરીશ્વર-વાદીની પરલોક ગતિ થશે?

૩. શ્રુતિ હવે સર્જનની (વ્યાકૃત જગત) ઘોષણા કરે છે. “હું અનેક થઉં, હું જન્મ લઉં. તેણે આ સર્વ ઉત્પન્ન કરી, તેમાં પ્રવેશ કર્યો અને જડ કે ચેતન, આકાર કે નિરાકાર વિગેરે રૂપો ધારણ કર્યા”. સત્યને જ સર્જનહાર તરીકે નવાજ્યા છે. ઉપરાંત જણાવે છે કે તે જ બ્રહ્મે સત્નું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું; જેમ માટી જ વિવિધ ઉપકરણોનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આમ સર્જનહાર તરીકે “સત્ય” હવે સત્ બને છે. ખરેખર “જ્ઞાન” ચિત્માં અને “અનંત” આનંદમાં પરિણમે છે આમ સર્જનહાર તરીકે તે બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદ (૨.૫.૨.૨) છે, આ સૂત્ર બ્રહ્મની તટસ્થ વ્યાખ્યા આપે છે: આ સર્જનહાર જ બ્રહ્મ છે. આ પ્રશ્ન-૧ નો જવાબ છે.

આનંદ-બ્રહ્મ: સર્વ પેદા થયેલ વસ્તુઓમાં બ્રહ્મનો પ્રવેશ થયો-આ મહત્વની હકિકત છે. આત્મા રૂપે જે હૃદયની ગુહામાં બિરાજે છે તે બ્રહ્મનું

૪. (તૈત ૨.૬)

અસન્નેવ સ ભવતિ અસદ્બ્રહ્મેતિ વેદ ચેત્ અસ્તિ બ્રહ્મેતિ ચેન્નેદ સન્તમેનં તતો વિદુરિતિ
સોડકામયત બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ સ તપોડતપ્યત સ તપસ્તપ્ત્વા
ઇદં સર્વમસૃજત યદિદં કિંચ તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્ તદનુપ્રવિશ્ય
સચ્ચ ત્યચ્ચાભવત્ નિરુક્તં ચાનિરુક્તં ચ નિલયનં ચાનિલયનં ચ વિજ્ઞાનં ચાવિજ્ઞાનં ચ
સત્યં ચાનૃતં ચ સત્યમભવત્ યદિદં કિંચ તત્સત્યમિત્યાચક્ષતે

જ્ઞાન મેળવવાનું છે (પ.૨.૧). અન્નમય આત્મા, પ્રાણમય આત્મા, મનોમય આત્મા અને જ્ઞાનમય આત્મા, એકબીજાથી અલગ છે અને પછીનો આત્મા તેની પહેલાના આત્માની અંદર સમાયેલો છે. વળી આનંદમય આત્મા, જ્ઞાનમય આત્માની અંદર સમાયેલો છે; માટે હૃદયની ગુહામાં તેઓ સહચારી છે. આપણે (પ.૨.૫)માં જોઈશું કે આનંદ-બ્રહ્મ સર્વ લોકના આનંદની ઉચ્ચતમ પરાકાષ્ઠા છે. આનંદમય કોષ આનંદ-બ્રહ્મ ચિંધે છે; તે અન્ય સર્વ કરતાં બ્રહ્મની નજીક છે. માટે ઈન્દ્રિયગોચર અને બુદ્ધિગમ્ય કોષોના જ્ઞાન દ્વારા ઉર્ધ્વગામી થઈ બ્રહ્મના સાંનિધ્યમાં પહોંચવું – આ ઉત્તમ માર્ગ છે. મહર્ષિ વરૂણ પોતાના પુત્ર ભૃગુને આ માર્ગ બતાવે છે (પ.૩). આ જ પ્રશ્ન-૨ નો હકારમાં જવાબ છે અને પ્રશ્ન-૩ નો નકારમાં જવાબ છે. કારણ કે નિરીશ્વરવાદી આ પાંચ પગથીયાની સીડી પર ચઢવા તૈયાર નથી, અને નથી તો તે અન્ય કોઈ સાધનો અપનાવવાનો (અજ્ઞાની હોવા છતાં ચ કર્મફળ તો ભોગવવા જ પડશે).

પ.૨.૪ બેનમૂળ સર્જનહાર (તૈત ૨.૭):

વ્યાકૃત સૃષ્ટિ (સત્ અને ચિત્): અવ્યાકૃત સૃષ્ટિ વિષે આપણે ઉપર (પ.૨.૧)માં જોયું. તે હવે નામ-રૂપ ધારણ કરતી વ્યાકૃત સૃષ્ટિમાં પરિવર્તન પામે છે: “શરૂઆતમાં આ સર્વ અવ્યાકૃત સૃષ્ટિ હતી, તેમાંથી વ્યાકૃત સૃષ્ટિ ઉદ્ભવી. તેને પોતાની જાતમાંથી જ પોતાને ઉત્પન્ન કર્યું માટે તે સુકૃત સ્વયં-ઉત્પાદિત કહેવાય છે”. અત્રે શ્રુતિ ત્રિપૃતીકરણ (૨.૭.૧) કે પંચીકૃત (૨.૭.૨) ક્રિયાને અધ્યાહાર રાખે છે. “પોતાની જાતમાંથી જ પોતાની ઉત્પત્તિ” બતાવે છે કે “સર્વં ખલુ ઇદં બ્રહ્મ” – (૩.૩; પ્રમેય-૪). આ પરોક્ષ રીતે “એક અને અદ્વિતીય” (આદિતત્ત્વ-૧ અ)નો ખ્યાલ આપે છે; સાથે જ કહે છે કે “બ્રહ્મ ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે” (૩.૨ પ્રમેય ૧; ૩.૩ પ્રમેય-૩). “સુકૃત” બતાવે છે કે બ્રહ્મ ચેતનવંત છે. તેના ચેતનથી જ પ્રાણીઓ વ્યવહાર કરે છે. “જ્ઞાન” ચેતનમાં પરિણમે છે.

આનંદ-સ્વરૂપ: ઉપર પ્રમાણે સત્ જાતે જ સૃષ્ટિ રૂપે પ્રગટ થયું અને તે ચિત પણ છે. હવે પ્રાણીઓમાં “આનંદ” સ્વરૂપના પ્રાગટ્ય વિષે જોઈએ. શ્રુતિ આગળ વધે છે, “સુકૃત (બ્રહ્મ) આનંદનું અધિષ્ઠાન છે; આ

આનંદ હૃદયની ગુહામાં બિરાજ્યો ન હોત તો “શ્વાસોચ્છવાસ કરવાની તમન્ના કોને હોત? બ્રહ્મનું આનંદ-સ્વરૂપ (આદિતત્ત્વ-૧બ) હૃદયમાં ન બિરાજ્યુ હોત તો જીવવાનું અન્ય કોઈ કારણ ખરૂં?” આમ સર્જનહાર બ્રહ્મ જ સચ્ચિદાનંદ છે.

વિવિધતામાં એકતા: શ્રુતિ બ્રહ્મના બીજા ચાર લક્ષણોનો ઉલ્લેખ કરે છે: અવિચલ, અશરીર, અવ્યક્ત અને અનિલય (જેને કોઈ આધારની જરૂર નથી). આમાંનું પ્રત્યેક લક્ષણ સર્જનહારને તેને સર્જેલા પ્રત્યેક પદાર્થોથી વિશિષ્ટ બતાવે છે. “જ્યારે ઉચ્ચાભિલાષી (મુમુક્ષુ) આ લક્ષણો ધરાવતા સર્જનહારમાં ગુંથાઈ જાય છે ત્યારે તે નિર્ભય બને છે” (સમર્થના આશ્રયને કારણે). આ અવસ્થામાં મુમુક્ષુ “એક અને અદ્વિતીય”નો જ અનુભવ કરે છે અને કહે છે “જેને દ્વૈતનો આભાસ માત્ર હોય તે જ ભયભીત બને”. આમ જેને દ્વૈતનો આભાસ હોય છે તેને એમ લાગે છે કે કોઈ એવું તો ભયંકર અને ત્રાસજનક તત્ત્વ છે કે જેના ડરથી થરથર ઘુંજારી આવે છે. આમ આ સૂત્ર અદ્વૈતવાદ “એક જ અને અદ્વિતીય”ના સૂત્રને સુદૃઢ રીતે સંસ્થાપિત કરે છે. આ સર્વ (આદિતત્ત્વ-૧ અ)ની તારવણી છે.

૫.૨.૫ આનંદનું પરિમાણ (તૈત ૨.૮): પ્રથમ તો બ્રહ્મની સર્વશ્રેષ્ઠતા અને સરમુખત્યારી બતાવવામાં આવી છે: “તેના ડરથી દૈવી તત્ત્વો, જેમકે, સૂર્ય, પવન, અગ્નિ વિગેરે પોતાના ફરજ દોષરહિત થઈ બજાવે છે”. આપણે (૨.૭.૨)માં જણાવ્યું છે કે આ અચૂક નિયમિતતાથી “સમય”નો ઉદ્ભવ થયો અને આ કાળના સર્કંજામાં સાડું પ્રપંચ સપડાયેલું છે – કાળ બધાંનો અંત મુકરર કરે છે, ફક્ત બ્રહ્મ સમયની પરિસીમાની બહાર છે. આવી સત્તા વાળો બ્રહ્મ ઉપર મુજબ આનંદદાતા પણ છે.

હવે “બ્રહ્માનંદ”નું મૂલ્યાંકન કરી શ્રુતિ આપણને અમર અને નિર્ભય થવા માટે લલચાવે છે: પૃથ્વી પરના સર્વોચ્ચ આનંદને ૧ માત્રા આપીએ તો તેથી ઊંચા લોકનો આનંદ ૧૦૦ ઘણો હોય છે. આમ પૃથ્વી અને હિરણ્યગર્ભ વચ્ચેના લોકોનો આનંદ ગુણાકારી થઈને વૃદ્ધિ પામે છે. પ્રપંચનો સર્વોચ્ચ આનંદ તો હિરણ્યગર્ભના લોકમાં જ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ આ આનંદ પરિમેય હોઈ મર્યાદિત છે. લોકોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : મનુષ્ય-

ગંધર્વ, દેવ ગંધર્વ, પિતૃલોક, કર્મ-દેવ (સ્વર્ગના દેવ), દેવલોક, (૩૩=૮ વસુ, ૧૧ રૂદ્ર, ૧૨ આદિત્ય, ઇન્દ્ર, વિરાટ (પ્રજાપતી), હિરણ્યગર્ભ (બૃહ ૩.૯.૨). (બૃહ ૪.૩.૩૩) પણ આ પ્રમાણે મૂલ્યાંકન કરે છે.

(બૃહ ૪.૩.૩૨) “બ્રહ્માનંદના એક રજકણ જેટલા આનંદમાં જ આ લોકો જીવે છે”. ભાવાર્થ એ છે કે આ પ્રપંચનો સર્વોચ્ચ આનંદ બ્રહ્માનંદની એક રજકણ જેટલો જ છે! આમ પ્રપંચના બધા જ આનંદનો સરવાળો પણ પરિમિત જ છે; જે અનંત બ્રહ્માનંદના પ્રમાણમાં ક્ષુલ્લક છે. માટે બ્રહ્મને જ જાણો!

હવે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે કે જે બ્રહ્મ આત્મા તરીકે પ્રત્યેક સર્જયિત તત્ત્વોમાં છે તે સર્વમાં સમાન છે: (તૈત ૨.૮.૫) “જે (આત્મા) હૃદયની ગુહામાં બિરાજે છે તે જ સૂર્યમાં બિરાજે છે”. જે આ પ્રમાણનું એકત્વ જીએ તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે અને નિર્ભય બને છે”. (આદિતત્ત્વ-૩ ના પરિણામ રૂપે અને ૩.૩.૧ ઉપપ્રમેય-૧).

૫.૨.૬ જ્ઞાનીને પશ્ચાતાપ કેવો? (તૈત ૨.૯):

અંતમાં જ્ઞાનનો મહિમા ગવાય છે. “જ્ઞાની બ્રહ્માનંદનો લહાવો લીધા બાદ કોઈથી ડરતો નથી, વાચા કે મન આનો પાર પામી શકતા નથી”. આપું જ આખ્યાન (૫.૨.૨; તૈત ૨.૪)માં છે. આ આખ્યાન બ્રહ્મના મનોમય કોષના સંબંધમાં જ હતું, તેથી ડરનું અસ્તિત્વ છે; પરંતુ હવે બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થતાં ડરનું કારણ જ રહેતું નથી (અદ્વૈતને લીધે). હવે આ જ્ઞાનાગ્નિથી પ્રકાશતી વ્યક્તિએ કાંઈ ન કર્યું હોય તો તેનો પશ્ચાતાપ નથી કારણ કે તેના સર્વ કર્મો ભસ્મિભૂત થઈ ગયા છે, અને તે જ કારણસર સત્કર્મો કર્યાનો ઉલ્લાસ માણવાની જરૂર નથી.

૫. (બૃહ ૪.૩.૩૨)

સલિલ ઈકો દ્રષ્ટાઽદ્વૈતો ભવત્યેષ બ્રહ્મલોકઃ સમ્રાઙિતિ હૈનમનુશશાસ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઇષાસ્ય
પરમા ગતિરેષાસ્ય પરમા સંપદેષોઽસ્ય પરમો લોક ઇષોઽસ્ય પરમ આનન્દ
ઇતસ્યૈવાનન્દસ્યાન્યાનિ ભૂતાનિ માત્રામુપજીવન્તિ ॥૩૨॥

પ.૩ ભૃગુ વલ્લી: (ભાર્ગવી વિદ્યા) (તૈત ૩.૧-૩.૬):

ઉપર (પ.૨.૨)માં પંચકોષ સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિથી નીરૂપ્યા. આ કોષોમાં અનુક્રમ પ્રમાણે આગળ વધતાં બ્રહ્મનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે — આનંદમય કોષ તો બ્રહ્મનું સૂચક બને છે. કારણ કે બ્રહ્મ તેને સમતોલ કરનાર પુરુષ (પ.૨.૨) સમાન છે. હવે આનો અમલ કરવામાં આવે છે. અત્રે જોઈએ કે ભૃગુને તેના પિતા વરૂણ પાંચ પગથિયાવાળી સીડી પર ચઢાવી બ્રહ્મજ્ઞાન આપે છે.

પ.૩.૧ અન્નમય કોષ સાથે સંયોજન (તૈત ૩.૧-૨): ભૃગુ પોતાના પિતાશ્રી વરૂણ પાસે જઈ વિનંતિ કરે છે^૬ “મને બ્રહ્મનું જ્ઞાન આપો”. પિતાશ્રી ઉપર પ્રમાણેની તરકીબ અજમાવી પ્રથમ અન્નમય કોષનો ખ્યાલ આપે છે: “અન્ન, પ્રાણ, આંખ, કાન, વાયા, મન — આ સર્વ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિના સાધનો છે”, અને આદેશ આપે છે:

આદેશ: “તેને જાણવાની આતુરતા કેળવ કે જેમાંથી આ સર્વ પેદા થયા છે, જેના પ્રતિ આ સર્વ ગતિમાન છે અને જેમાં આ સર્વનો લય થાય છે - આ જ બ્રહ્મ છે”.

આ આદેશ બ્રહ્મની તટસ્થ (કાર્ય-લક્ષણા) વ્યાખ્યા^૭ આપે છે (આ સાથે જુઓ પ.૨.૩ (૩)). ભૃગુએ બ્રહ્મને સર્વ પ્રાણીઓના સર્જનહાર તરીકે સમજી, તેના ઉપર મનન અને નિદિધ્યાસન કર્યું. તેઓ સમજ્યા કે બ્રહ્મે અન્ન પેદા કર્યું અને પ્રાણીઓ તે થકી જન્મે છે, પોષાય છે અને અંતે તેમાં જ લય પામે છે (પ્રમેય-૨, ૩.૩). આથી આદેશના લક્ષણોનું સમર્થન થાય છે. બ્રહ્મના આ સ્વરૂપને વિરાટ કહેવાય છે. જે અન્નમય કોષનું સમષ્ટિ સ્વરૂપ છે. ખરેખર બ્રહ્મનું સાચું સ્વરૂપ તો (પ.૨.૪-વિવિધતામાં એકતા) બતાવ્યા પ્રમાણે અવિયલ, અશરીર, અવ્યક્ત અને અનિલય છે. આ સાધનાનું પરિણામ: (તૈત ૨.૨) “જેઓ અન્નને બ્રહ્મ સમજી સાધના કરે

૬. સત્-વિદ્યા (છાંદો-૬)માં શ્વેતકેતુ અજ્ઞાની હોવાથી તેના પિતાશ્રી પ્રશ્ન કરે છે (૧.૪) અને પોતે જ જવાબ આપે છે. મુંઝક ઉપનીષદમાં શૌનક, જાણકાર ગૃહસ્થ હોવાથી ગુરૂ પાસે જઈને જાતે જ પ્રશ્ન કરે છે (૭.૨.૧). અહિં ભૃગુ શાસ્ત્રજ્ઞ હોવાથી તેને ખ્યાલ છે કે જીવનું સર્વોચ્ચ લક્ષ્ય બ્રહ્મ જ છે માટે પ્રાર્થના કરે છે “મને બ્રહ્મજ્ઞાન આપો” આમ પ્રશ્ન વ્યક્તિત્વનું ધોતક છે.

૭. આમ તો આ વ્યાખ્યા નથી, બ્રહ્મનું સૂચન માત્ર છે કારણ કે એકથી વધુ તત્ત્વો આ શરત સંતોષી શકે છે. તે અહિં જોઈશું. વ્યાખ્યા તેને કહેવાય કે જે ફક્ત એક જ વસ્તુનો નિર્દેશ કરે. આ જ વ્યાખ્યાની વ્યાખ્યા છે.

છે તે અન્નથી પેદા થયેલ સર્વ ચીજોની એકતા સાધ્ય કરે છે”. આ છે વિરાટ, સમષ્ટિ સ્થૂળ પુરુષ. આપણું (આદિતત્ત્વ-૪ ક) આનું પ્રમાણ છે.

(કેન ૨.૧) મુમુક્ષુને ચેતવણી આપે છે કે બ્રહ્મનું જે સ્વરૂપ માનવોમાં છે અથવા તો તેનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ દેવોમાં છે તેને બ્રહ્મ સમજવાની ભૂલ ન કરવી (૨.૬.૨-બ્રહ્મના સ્વરૂપો). ભૃગુને શાસ્ત્રજ્ઞાન તો હતુ જ. તેને ખ્યાલ આવ્યો કે આ તો ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ છે માટે (આદિતત્ત્વ-૧ ક) પ્રમાણે તેનો અંત પણ નિર્વિવાદ છે - આ બ્રહ્મ નથી. તે પિતાશ્રી પાસે જઈ ફરી વિનંતિ કરે છે “મને બ્રહ્મજ્ઞાન કરાવો”. બ્રહ્મનો નિર્દેશ તો આદેશમાં કરેલો જ છે, હવે પિતાશ્રી સલાહ આપે છે: “તપ (મનન, નિદિધ્યાસન)થી બ્રહ્મની જીજ્ઞાસા કરો. તપ જ બ્રહ્મ છે”.

પ.૩.૨ પ્રાણ શક્તિ સાથે સંયોજન (તૈત ૩.૩): હવે ભૃગુ પ્રાણ-શક્તિ ઉપર તપશ્ચર્યા કરે છે. આ છે પ્રાણમય કોષ, જે આદેશની શરતો સંતોષે છે. આનું પરિણામ: (તૈત ૨.૩) “જેઓ પ્રાણ શક્તિની તપશ્ચર્યા કરે છે તેઓ સંપૂર્ણ જીવંત ભોગવે છે”. આ હિરણ્યગર્ભની પ્રાણ-શક્તિ છે. ભૃગુને ખબર છે કે પ્રાણ તો પેદા થયેલ તત્ત્વ છે માટે અમરત્વ મળે તેમ નથી. પિતાશ્રી પાસે જઈ ફરી તેવી જ વિનંતિ કરે છે. તે જ સલાહ મળે છે: “તપથી બ્રહ્મની જીજ્ઞાસા કરો, તપ જ બ્રહ્મ છે”.

પ.૩.૩ માનસિક શક્તિ સ્વરૂપ હિરણ્યગર્ભ સાથે સંયોજન (તૈત ૩.૪): પિતાશ્રીની આજ્ઞાથી હવે ભૃગુ પ્રાણની માનસિક શક્તિ-મનોમય કોષ પર તપશ્ચર્યા કરે છે, કારણ કે પ્રાણીઓ મનના સંકલ્પથી જન્મે છે, તે થકી જ જીવન વિતાવે છે અને તેમાં જ લય પામે છે; આમ પિતાશ્રીના આદેશનું સમર્થન થાય છે. અહિં શ્રુતિ જ મનની મર્યાદા જાહેર કરે છે: (પ.૨.૨; તૈત ૨.૪) “બ્રહ્મ શબ્દાતીત અને ભાવાતીત છે (૩.૩; પ્રમેય-૬) માટે શબ્દો અને મન બ્રહ્મને પામ્યા વિના જ પાછા ફરે છે”. આમ બ્રહ્મ જ્ઞાન (શબ્દ), કે કલ્પના (મન)નો વિષય નથી. ઉપરનું જ સૂત્ર જણાવે છે કે “જેને બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે કદી ભયભીત થતો નથી” (આદિતત્ત્વ-૪ અ ના પરિણામ રૂપે). ભૃગુને ખ્યાલ આવ્યો કે બ્રહ્મના દર્શન તો નથી જ. પિતાશ્રી પાસે જઈને ફરી તે જ વિનંતિ કરે છે અને જવાબ પણ તે જ મળે છે: “તપથી બ્રહ્મની જીજ્ઞાસા કરો, તપ જ બ્રહ્મ છે”.

૫.૩.૪ વિજ્ઞાન-શક્તિ સ્વરૂપ હિરણ્યગર્ભ સાથે સંયોજન (તૈત ૩.૫): હવે ભૃગુ મનોમય કોષથી ઉપરની અવસ્થા પર તપશ્ચર્યા કરે છે. આ છે વિજ્ઞાન-શક્તિ ધરાવતો વિજ્ઞાનમય કોષ. પ્રાણીઓ વિજ્ઞાનને કારણે જ જન્મે છે, પોષાય છે અને તેમાં જ લય પામે છે. આમ આદેશની શરતોને મંજૂરી મળે છે. આ તપશ્ચર્યાનું પરિણામ (તૈત ૨.૫) મુજબ “જેઓ જ્ઞાન-બ્રહ્મની તપશ્ચર્યા કરે છે તેઓના સર્વ પાપો નાશ પામે છે, અને દરેક આનંદદાયક વસ્તુઓનો આનંદ ભોગવે છે”. ભૃગુને ખ્યાલ છે કે આ આનંદ તો ક્ષણભંગુર છે તો ફરી પિતાશ્રીને તે જ વિનંતિ કરી, પૂર્વવત્ જવાબ મેળવે છે.

૫.૩.૫ આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ સાથે સંયોજન (તૈત ૩.૬): હવે ભૃગુ આનંદમય કોષ-આનંદ-સ્વરૂપ બ્રહ્મની તપશ્ચર્યા કરે છે, જે આદેશનું સમર્થન કરે છે. “(આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મને જાણકાર) તેમાં દૃઢતાથી સ્થિત થાય છે. તે અન્નનો માલિક અને ભોક્તા બને છે. ગોઘન અને વંશવેલાથી તે મહાન બને છે. તેના પર પવિત્રતાની ઝલક અને ભવ્યતા તરી આવે છે”. આમ (આદિતત્ત્વ-૪ ક) પ્રમાણે ભૃગુ આનંદમય બ્રહ્મસ્વરૂપ, જે હૃદયની ગુહામાં પ્રસ્થાપિત છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે.

નિષ્કર્ષ: (તૈત ૩.૧૦.૫-૬): “તેને અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, જ્ઞાનમય અને આનંદમય કોષોરૂપી બ્રહ્મ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. (આથી ભૌતિક અને સૂક્ષ્મ શરીર પર વિજય મેળવી અંતર-દૃષ્ટિ કેળવે છે. (ટીપ ૩.૧ કઠ ૨.૧.૧) “ઈન્દ્રિયો બહિર્ગામી હોવાથી તેઓ અંતરાત્માને જોઈ શકતા નથી”. હવે ઈન્દ્રિયોએ અંતર-દૃષ્ટિ કેળવી છે. તે સર્વલોકમાં સર્વત્ર હરી ફરી શકે છે અને સર્વલોક પર તેની સત્તા પ્રવર્તે છે. તે વિરાટ અને હિરણ્યગર્ભ છે; તે અન્ન અને અન્નને ભોગવનાર, વિગેરે – આમ આ વ્યક્તિ જ સર્વ બને છે અને તે સર્વમાં એકરૂપ અને તાદાત્મ્ય છે, માટે તેને કોઈનો ડર નથી; તે બ્રહ્મ બન્યો છે!

વેદાંતનાં મૂળો - ઐતરેય ઉપનિષદમાં

૬.૧ પ્રાવેશિક :

સત્ વિદ્યા (૨.૭ છાંદો-૬.૩.૩) અને (પ.૨ તૈત ૨.૧)ની જેમ આ ઉપનિષદ પણ નિર્ગુણ, અમર અને અચલ બ્રહ્મને જ સર્જનહાર તરીકે ઓળખાવે છે. આમાં ઉદાત્ત કલ્પનાઓથી ભરપૂર ઊર્મી ભર્યા સૂત્રો છે. ગગનગામી ઉપમાઓ ધ્યાનપૂર્વક સમજવાની જરૂર છે. આ ઉપનિષદના ત્રણ પ્રકરણો છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં પંચ મહાભૂતો, તેઓની તન્માત્રા અને તેના દેવોની ઉત્પત્તિનું રેખાચિત્ર દોરી, સમષ્ટિ-માનવ અને વિરાટના માનવ જેવા અંગોનું રસપ્રદ નિરૂપણ કરે છે. બીજા પ્રકરણમાં જેઓ બ્રહ્મવિદ્ નથી તેઓને જન્મ-મરણના ચગડોળમાં ધુમતા જે ચાતનાઓ ભોગવવી પડે તેની આભેહૂબ રજૂઆત કરી છે; તદ્ઉપરાંત વામદેવ કેવી રીતે આ સંસારના બંધનોની સાંકળ તોડી મુક્તિ મેળવી તેની રજૂઆત મુમુક્ષુઓ માટે સુંદર ઉદાહરણરૂપ છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં, પ્રથમ બે પ્રકરણમાં દર્શાવેલા સિદ્ધાંતોનું પ્રયોજન (application) સમજાવ્યું છે જેથી મોક્ષ મળે - સંસારના બંધનોથી મુક્તિ મળે.

આપણો હેતુ એ છે કે આમાં દર્શાવેલા સિદ્ધાંતો આપણા વેદાંતના મૂળો ઉપર આધારિત છે તેમ સાબિત કરવું; તે જ દૃષ્ટિથી સિદ્ધાંતોના પ્રયોજનની પણ ચર્ચા કરીશું.

૬.૨ બ્રહ્મ, સર્જનહાર:

૬.૨.૧: સમષ્ટિરૂપ સ્થૂળ શરીર: (ઐત ૧.૧.૧-૪) “શરૂઆતમાં આ સઘળું નિર્ગુણ આત્મા જ હતું. કોઈ ચકલું પણ ફરકતું ન હતું. તેણે વિચાર્યું હું લોકોનું સર્જન કરું”.

આ આપણા (આદિતત્ત્વ-૧ અ) ને જ અલગ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે છે; અને આનો અંત ભાગ આદિતત્ત્વ-૨ નું પ્રતિબિંબ છે; “સત્” ને અત્રે “આત્મા” કહ્યો છે, “કોઈ ચકલું પણ ફરકતું ન હતું” એટલે “એક અને અદ્વિતીય” ઉપર મુજબના વિચારનો તરત જ અમલ થાય છે અને ઉપનિષદ

જણાવે છે કે “આત્માએ અંભસ (જે વાદળ અને પાણીનો સમાવેશ કરે છે), સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી અને જળ પેદા કર્યા”. અત્રે સર્જનનો અનુક્રમ જળવાયો નથી, ફક્ત અગત્યના અવયવો જ અંકિત કરે છે જ્યારે આપણા આદિતત્ત્વ-૨ અને ૩ સર્જનની વ્યવસ્થિત રીતે રજૂઆત કરે છે. સ્પષ્ટ જણાય છે કે આત્મા જ સમવાયી કારણ છે. કારણ કે અન્ય ચીજનું અસ્તિત્વ જ નકાર્યું છે. કરોળિયો જાળ ફેલાવે તે જ રીતે વિશ્વનું સર્જન થયું છે. ઉપરાંત તે જ નિમિત્ત કારણ છે કારણ કે તેણે જ વિચાર કર્યો હતો.

હવે જે દૃષ્યમાન પ્રાકૃતિક જગત સર્જાયું તેની રક્ષા માટે સમષ્ટિ માનવ વિરાટનું સર્જન તેણે પાણીમાંથી કર્યું અને વિરાટ માટે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ત્રિપુટી પેદા કરી: (ઈન્દ્રિય; તેની ક્રિયાશક્તિ; ઈન્દ્રિયના મૂલાધારરૂપ દેવ): (૧) મુખ, વાયા, અગ્નિ (૨) ઘ્રાણેન્દ્રિય; ગંધ; વાયુ; (આમ જુઓ તો ગંધ પૃથ્વીની તન્માત્રા છે; હવા તેનું વાહક છે), (૩) ચક્ષુ; દૃષ્ટિ; સૂર્ય; (૪) કાન; શ્રવણ; દિશાઓ, (૫) ચર્મ; સ્પર્શ; વાયુ. વિરાટની અન્ય ત્રણ ત્રિપુટી આ પ્રમાણે સર્જાઈ: (૧) હૃદય; મન; ચંદ્ર, (૨) નાભિ (ગુદાનું મૂળ); અપાન; મત્યુ (ચમ), (૩) શિશ્ન; વિર્ય; જળ.

આ બધા નામ-રૂપ આદિતત્ત્વ-૩ ના ત્રિવૃત્તકરણ (પંચીકરણ) બાદ સર્જાયા.

૬.૨.૨ દેવોની માગણી (ઐત ૧.૨): વિરાટની માનવના જેવી ઈન્દ્રિયો ઉત્પન્ન કરતાં, ૮ દેવો (દા.ત. સૂર્ય, ચંદ્ર...) પેદા કર્યા હતા; તેની ઉપરની આઠ ત્રિપુટીથી જાણ થાય છે. હવે તેઓમાં ભૂખ-તરસની લાગણીઓ પેદા કરી. દેવોએ નિવાસસ્થાનની માગણી કરી જ્યાં બેસીને ભૂખ-તરસ સંતોષી શકાય. તેઓના આશ્રયસ્થાન માટે ગાય, ઘોડો અને અન્ય પ્રાણીઓ બતાવ્યા, પરંતુ દેવોએ પોતાના નિવાસ માટે માનવને પસંદ કર્યા. તેઓએ પોતપોતાના નિવાસમાં પ્રવેશ કર્યો (અગ્નિદેવ વાયામાં, સૂર્યદેવ આંખોમાં વિગેરે). હવે ભૂખ-તરસને પણ નિવાસસ્થાન જોઈએ; યજ્ઞમાં જે હવન અર્પવામાં આવે છે તેમાં તેઓનો નિવાસ છે.

૬.૨.૩ વિરાટની વિભાસણ: આવાસ મેળવ્યા બાદ અન્નની જરૂરીયાત દેખાઈ. (ઐત ૧.૩.૧-૧૦) “ઈન્દ્રિયો અને તેની સાધન સામગ્રી પેદા કર્યા બાદ તેઓને અન્ન-ખોરાક જોઈએ. સર્જનહારે સમાધિ

કરીને અનાજ પેદા કર્યું”. હવે અનાજ કઈ જ્ઞાનેન્દ્રિય ગ્રહણ કરવાને કાબેલ છે તે નાટકીય ઢબે વર્ણવે છે: “વિરાટને ખ્યાલ ન હતો કે કઈ ઈન્દ્રિયથી અન્ન ગ્રહણ કરવું. કારણ કે પહેલી જ વાર તેને મિજબાની મળી હતી. તેણે વાચા વડે અન્ન ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેને હતાશા મળી. જો તે વાચાથી જ ગ્રહણ કરી શક્યો હોત તો ફક્ત ઉચ્ચારણથી જ ભૂખ સંતોષાઈ જાત. હવે તેને નાક, આંખ, કાન, ચર્મ અને મન દ્વારા ગ્રહણ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા, પણ નિરાશા જ મળી: જો તે નાક (આંખ, કાન, ચર્મ, મન) વડે ખાઈ શક્યો હોત તો સુંઘવા (જોવા, સાંભળવા, સ્પર્શવા કે વિચારવા) માત્રથી જ ભૂખ સંતોષાઈ જાત. વાહ! અન્નનું ઉત્પાદન નિર્રર્થક તો ન જ હતું; અપાન અન્ન ગ્રહણ કરવામાં સફળ થયું!”

આ માત્ર જાણીતી જ હકિકત છે કે પ્રાણ અને અપાનથી શરીરની દરેક ઈન્દ્રિયો અને અવયવોનું પોષણ થાય છે, જેમાં વ્યાન, સમાન અને ઉદાન પાચન અને સમતોલ વહેંચણીમાં મદદગાર છે.

સર્જનહારની વિમાસણ: (ઐત ૧.૩) (#૧૧-૧૩) આ વિમાસણ લાગણીભરી કાવ્યમય શૈલીમાં રજૂ કરી છે; “આ પ્રાણીઓ મારા વિના કેમ જીવશે? બેમાંથી કયા માર્ગે હું તેમાં પ્રવેશું? ઈન્દ્રિયોમાં શરીરની બધી જ ક્રિયાઓ કરવાનું સામર્થ્ય છે તો મારી શી ફરજ છે? તે માથાના શીખા સ્થાનેથી પ્રવેશ્યા. તેના ત્રણ નિવાસસ્થાનો: જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત (નિઃસ્વપ્ન) અવસ્થા છે. તેને કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન છે? તે જાણે છે કે “હું જ બ્રહ્મ છું, હું સર્વત્ર સ્થિત છું; હું મને જાણું છું માટે તેનું નામ ઈન્દ્ર છે. લોકો તેને ઈન્દ્ર (શ્રેષ્ઠ) કહે છે”.

આપણું આદિતત્ત્વ-૩ જણાવે છે કે બ્રહ્મ જાતે જ પોતે સર્જેલી દરેક ચીજ-વસ્તુમાં પ્રવેશ્યા. બ્રહ્મના સ્વરૂપોનું નિરૂપણ (૨.૬.૨) માં કર્યું છે. આદિતત્ત્વ-૪ કહે છે કે બ્રહ્મને જાણકાર જાતે જ બ્રહ્મ બને છે. માટે ઉપર જણાવ્યું છે કે તે પોતાને બ્રહ્મ તરીકે જાણે છે માટે તે બ્રહ્મ છે (૮.૨.૧ બૃહ ૧.૪.૧૦).

૬.૩ પ્રાણીઓનું નિર્માણ:

ઉપર આપણે વિરાટનું માનવ સ્વરૂપે વર્ણન કર્યું અને સમષ્ટિ ઈન્દ્રિયો જે સૂક્ષ્મ શરીર રૂપે પ્રાણીઓમાં પ્રવેશે છે તેનું નિરૂપણ કર્યું. હવે વ્યષ્ટિ રૂપે પ્રાણીઓના સ્થૂળ શરીર, ખાસ કરીને માનવ જાતના સ્થૂળ શરીર વિષે વિચાર પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

૬.૩.૧ જન્મ-મરણનું ચગડોળ (ઐત ૨.૧.૧-૪): “અન્નથી પોષાયેલા શરીરના અવયવોથી પુરૂષનું વીર્ય બને છે. આલોક-પરલોકમાં વિચરતા જીવનું અધિષ્ઠાન વીર્ય છે. પત્ની આ વીર્યનો સ્વિકાર કરે ત્યારે આ જીવનો પ્રથમ જન્મ કહેવાય.

વીર્ય હવે ગર્ભસ્વરૂપે વિકાસ પામે છે; આ વિકાસથી માતાને પીડા થતી નથી કારણ કે તે શરીરનો એક અવયવ બની જાય છે. માતા જે અન્ન લે છે તેનાથી જ ગર્ભનું પોષણ થાય છે. જ્યારે બાળકનો જન્મ થાય છે તે વિચરતા જીવનો બીજો જન્મ છે. વીર્ય, પિતા સ્વરૂપે જ છે માટે પિતા બાળકની દેખભાળ કરે છે. ઉપરાંત, વિશ્વને ટકાવી રાખવા માટે નવજાતની માવજત આવશ્યક છે; તેમ ન થાય તો માનવોનું અસ્તિત્વ જ પૃથ્વી પર ન રહે.

પિતા મરણ પામે તે પહેલાં તેણે ત્રણ પ્રકારની ફરજો (દેવ, પિતૃ અને ઋષિનું ઋણ અદા કરવું પડે) બજાવેલી હોય છે; આ ફરજો પોતાના પુત્રને સોંપે છે. પિતા મૃત્યુ પામી ફરી જન્મ લે છે; આ પિતાનો ત્રીજો જન્મ છે.”

અત્રે વિચરતા જીવ, નવજાતની, ચર્ચા થઈ રહેલી છે, તો ત્રીજો જન્મ પિતાનો કેમ? આપણે પિતાની જ વાત કરીએ તો પિતાનો બાળક તરીકેનો જન્મ તેનો બીજો જન્મ હતો અને તે પહેલાં તેનો જીવ ભટકતો હતો અને તેની માતાએ તેને ગર્ભમાં સ્વીકાર્યો ત્યારે તેનો પ્રથમ જન્મ હતો. બાળકરૂપે જન્મ, તેનો બીજો જન્મ છે. હવે ત્રીજા જન્મ ઉપર આવીએ. આ જન્મ પિતૃલોક, સ્વર્ગ કે પૃથ્વી પર પણ હોઈ શકે.

પિતૃલોક કે સ્વર્ગમાં ગયેલ જીવના પુણ્યનો ક્ષય^૧ થતાં જ આ જીવ કોઈ વીર્ય દ્વારા ફરી ગર્ભમાં આવી જન્મ ધારણ કરે. આ ચક્રને તોડવું હોય અને અજર-અમર બનવું હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાની બનવું પડે – એ એક જ ઉપાય છે.

આપણું પ્રમેય-૨ (૩.૩) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય વિષે માહિતી આપે છે અને આલોક-પરલોક ભ્રમણ (૨.૮.૨ આદિતત્ત્વ-૪ બ)માં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે.

૧. પંચાગિનિ વિદ્યા (છાંદો પ.૩-પ.૧૦) નવજાતની કુટીલ મુસાફરી વિસ્તારથી વર્ણવે છે; (૨.૮.૪) જુઓ.

૬.૩.૨ વામદેવનો છૂટકારો: પુનર્જન્મોના ચક્રનું ચિત્ર રજૂ કર્યા બાદ તેમાંથી નીકળવાની છટકાબારી બતાવવી જ રહી. આ શક્ય છે તેની ખાત્રી કરાવવા પ્રથમ તો વામદેવ આ ચક્રની ચૂડમાંથી કેવી રીતે છૂટ્યા તે બતાવી આપણને પરાવિધાની દિશામાં પ્રયાણ કરવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે.

(ઐત ૨.૧.૫-૬) “માતાના ગર્ભમાં સૂતો હતો ત્યારે દેવોના જન્મ વિષે હું જાણતો હતો. કેટલાક પોલાદી કિલ્લાઓથી ઘેરાયેલો હોવાથી છૂટવાની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ હતી. બ્રહ્મજ્ઞાનની મદદથી બાજ પક્ષીની જેમ હું છૂટી ગયો”. વામદેવ સ્પષ્ટ કરે છે કે આ ચક્રાવો માનવો પૂરતો જ નથી, દેવો પણ આમાં ફસાયેલા છે. બ્રહ્મજ્ઞાનનો મહિમા બતાવતાં વામદેવ કહે છે કે ઉદ્ધવગતિ જ એક ઉપાય છે; બાકી તો મજબૂત કિલ્લાઓમાં જકડાયેલા હોવાથી અન્ય કોઈ માર્ગ નથી. તો હવે બ્રહ્મજ્ઞાનનો માર્ગ તપાસીએ.

આદિતત્ત્વ-૪(૨.૮)પરલોક ગમન તેમજ મુક્તિ બાબત ચર્ચા કરે છે.

૬.૪ પ્રયોજન (Application):

અહિં બ્રહ્મના એકબીજાથી ચઢિયાતા સ્વરૂપોની સીડી ચઢવાની નથી. સીધું બ્રહ્મ ઉપર જ ધ્યાન (શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન) કરવા જણાવે છે. અગમ્ય પર ધ્યાન કરવું કઠિન છે માટે આ પદ્ધતિ ઉચ્ચ પ્રકારના મુમુક્ષુઓ માટે છે. આ સ્તુતિ સર્જનહાર બ્રહ્મ અને તેના વિશિષ્ટ ગુણો ઉપર છે.

પ્રથમ આપણે અગાઉના બે પ્રકરણમાં બ્રહ્મ વિષે જે ચર્ચા કરી તેનું વિહંગાવલોકન કરીએ: એકજ અને અદ્વિતીય બ્રહ્મે શરૂઆતમાં પંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન કર્યા; તેમાંથી દૈવી અનુભૂતીઓની ઉત્પત્તિ કરી. વિરાટ, સમષ્ટિ માનવનું, નિરૂપણ કરી તેના (સમષ્ટિ) સૂક્ષ્મ શરીરની રચના બતાવી. આમ વ્યષ્ટિ સ્વરૂપની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરી. હવે જન્મ-મરણના પ્રત્યેક ચક્રમાં ત્રણ જન્મો બતાવ્યા. આ પ્રકારની ભિષણતામાંથી વામદેવ કેવી રીતે છૂટ્યા તે બતાવ્યું. હવે આપણને અજર-અમર થવાનો માર્ગ દર્શાવે છે જેનો આપણે ટૂંકમાં અભ્યાસ કરીશું: આ સ્તુતિનું મનન અને નિદિધ્યાસન પારંપાર કરવું:

(ઐત ૩.૧.૧-૩) “આ બે માંથી આત્મા કોણ છે? શું તે એ જ છે કે જેના થકી આપણે જોઈ શકીએ, સાંભળી શકીએ, સુંઘી અને બોલી શકીએ? તે (બ્રહ્મ) જ આ હૃદય અને મન છે. તે જ ચેતન, આધિપત્ય, વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન, મેધા, દષ્ટિ, ધૃતિ, મતિ, મનીષા, જૂતિ, સ્મૃતિ, સંકલ્પ વિગેરેનું પ્રતીક છે. આ સર્વ તેના ચેતનના અલગ અલગ નામો છે (હવે સર્વે યજ્ઞે બ્રહ્મ) આ જ બ્રહ્મ હિરણ્યગર્ભ, ઈન્દ્ર, પ્રજાપતિ, અંડજ, જીવજમ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભવજ છે, જીવો, ચલ કે અચલ – આ સર્વ તે જ છે. તે જ અણોરણિયાન અને મહતો મહિયાન છે; અને તે જ આ બધા (નાના મોટા પ્રાણીઓ)નું કારણ છે.

આ સઘળું તેના ચેતનના કારણરૂપે છે. તેનું જ ચેતન આ બધાને તેઓના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ કરાવે છે. તેનું જ ચેતન જગતના ચક્ષુ છે; અને જગતનો અંત પણ છે. ચેતન જ બ્રહ્મ છે (પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ।).”

હવે આ સ્તુતિનું ફળ (ઐત ૩.૧.૪): “આત્મા, જે ચેતન સ્વરૂપ છે, તેના સહારે તે આ જગતથી ઉંચે ઊઠે છે. તેને સ્વર્ગીય લોકમાં સર્વકામના, સર્વસંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે અને તે આત્મા અમર બને છે”.

આપણા નિરીક્ષણો અને આદિતત્ત્વો ઉપર વર્ણવેલી બધી જ હકિકતોને આવરી લે છે.

આપણે નિર્ગુણ બ્રહ્મને સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ બતાવ્યા છે. તેનો સત્ ગુણ (છાંદો-૬) સત્-વિદ્યામાં, ચિત્ ગુણ આ ઉપનિષદમાં અને આનંદ ગુણ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં ઉપસાવેલ છે.

વેદાંતનાં મૂળો - મુંડક ઉપનિષદમાં

૭.૧ પ્રાવેશિક :

આ ઉપનિષદ ત્રણ મુંડકોમાં વિભાજિત છે અને પ્રત્યેક મુંડકના બે પેટાવિભાગો છે. પ્રથમ મુંડક અપરા-વિદ્યા, જે ભૌતિક ફળ પ્રાપ્તિ માટે છે, તે બાબત માહિતી આપે છે; ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે આ અગત્યનું સાધન છે; (મુંડ ૧.૧.૬-૯) પરા-વિદ્યામાં પ્રવેશ કરે છે. બીજા મુંડકના પ્રથમ પેટાવિભાગમાં અપરા-વિદ્યાના સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા છે. બીજા મુંડકના બીજા પેટાવિભાગમાં રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતોને અનુલક્ષીને જીવનું પરમ ધ્યેય-મોક્ષ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય તે વિષયનું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. ત્રીજા મુંડકમાં ચમકીલી ચેતવણી, માધૂર્ય ભર્યા સૂચનો અને અલંકારિત રૂપક કથાઓ મુમુક્ષાઓ માટે પ્રોત્સાહક છે. આ વિષયની રજૂઆત દરમ્યાન પરા વિદ્યાના સિદ્ધાંતો અને તેને અનુલક્ષીને દર્શાવેલ પ્રયોજન આપણા વેદાંતના મૂળો (૧.૬)ને આધારિત છે તેનું સમર્થન કરીશું.

કૌંસમાં જણાવેલ સંખ્યા (#xx) તે વિભાગના શ્લોકની સંખ્યા છે.

૭.૨. બ્રહ્મ, સર્જનહાર:

મોટા ભાગના ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મની ઓળખાણ સર્જનહાર તરીકે આપવામાં આવી છે. અહીં સર્જનક્રિયા વિશિષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવી છે.

૭.૨.૧ બ્રહ્મના લક્ષણો (મુંડ ૧.૧) (#૩-૬): શૌનક, એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ, સાંસ્કૃતિક વિધિપૂર્વક મહર્ષિ અંગીરસને પ્રણામ કરી પ્રશ્ન કરે છે: “મને એવી એક ચીજનું જ્ઞાન આપો કે જેના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય”. મહર્ષિ ઉદ્દાલકે આવો જ પ્રશ્ન પોતાના પુત્રને કરી તેનું જ્ઞાન આપ્યું હતું (૧.૫). મહર્ષિ અંગીરસ જણાવે છે કે અપરા વિદ્યાથી માત્ર ભૌતિક ફળો જ મળે પરંતુ પરા વિદ્યાથી અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે અને તેના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય.

આપણે જેની શોધ કરી રહ્યા છીએ તેની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આપી હોય તો કાર્ય સુગમ બને. જે શબ્દાતીત અને ભાવાતીત છે તે તટસ્થ વ્યાખ્યાથી

સમજી શકાય : (#૬) “તે નથી તો સમજી શકાય કે ન તો ગ્રહણ કરી શકાય તેવો; તે અનાદિ છે, અને તેને આંખ, કાન, હાથ કે પગ પણ નથી. તે વિભુ (અનેક સ્વરૂપ ધારણ કરનાર) છે; તે સર્વત્ર, અતિ-સૂક્ષ્મ અને અપરિવર્તનશીલ છે; તેમજ તે જ આ સર્વજ્ઞ કારણ છે”. આપણું (૩.૩, પ્રમેય-૬) સાબિત કરે છે કે બ્રહ્મ અલૌકિક છે; આ લક્ષણો પણ બ્રહ્મ સ્વગત, સજાતીય અને વિજાતીય લક્ષણોથી પર છે તેમ જણાવે છે. વધુમાં જણાવે છે કે “તે આ સર્વજ્ઞ કારણ છે”. (પ્રમેય-૧ અને પ્રમેય-૩; ૩.૩). હવે તે ઉપાદાન કારણ છે તેમ જણાવે છે:

૭.૨.૨ ઉપાદાન કારણ (#૭): “જેમ કરોળિયો જાળ ફેલાવે છે, જેમ (શરીર અને માથા પર) વાળ પેદા થાય છે, જેમ જમીન પર લીલોત્રી ફૂટી નીકળે છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી પ્રકૃતિ પ્રગટ થાય છે (#૮-૯). આ બ્રહ્મમાંથી અન્ન (માથા), અને તેમાંથી (સમષ્ટિ) પ્રાણ અને મન, પાંચ મહાભૂતો, લોકો અને કર્મથી ઉપલબ્ધ અમરત્વ (સાપેક્ષ) પેદા થયા. આ સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ્ (બ્રહ્મ) માંથી હિરણ્યગર્ભ અને તેમાંથી નામ, રૂપ અને અન્ન ઉત્પન્ન થયા”.

આપણા આદિતત્ત્વો-૨ અને ૩ આ સર્વ વિસ્તારથી સમજાવે છે.

૭.૨.૩ અપરા-વિદ્યા (મુંડ ૧.૨): અહિં અપરા-વિદ્યાની નિરર્થકતા સમજાવવામાં આવે છે; (#૧૦). આ ભ્રમણાયુક્ત મુર્ખ લોકો માને છે કે શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં બતાવેલા કર્મ-કાંડો ઉચ્ચત્તમ છે; તેઓ મુક્તિનો અર્થ સમજતા નથી. આ લોકો સ્વર્ગમાં સત્ કર્મોના ફળ ભોગવી નીચેના લોકમાં આવે છે, અને સમાલોચન કરે છે: (#૧૨-૧૩) “(પ્રપંચમાં) કાંઈ જ એવું નથી કે જે કર્મ (ક્રિયા-કાંડ)નું ફળ ન હોય. માટે સમિધ લઈ વેદ (પરા-વિદ્યા)ના પારંગત ગુરૂ પાસે જવું જેથી અક્ષર પુરૂષની પ્રાપ્તિ થાય”. શૌનક આ જ સલાહ માની મહર્ષિ અંગીરસ પાસે ગયા હતા.

૭.૩ અક્ષર પુરૂષ:

ઉપરની સલાહને અનુલક્ષી હવે પરા-વિદ્યાની સાધના કરીએ, જેના ફળ રૂપે અક્ષર પુરૂષ ઉપલબ્ધ થાય.

૭.૩.૧ બ્રહ્મ, સર્જનહાર (મુંડ ૨.૧): અહિં બ્રહ્મની અનન્ય અને અદ્ભુત સર્જન શક્તિના ગુણગાન છે:

૭.૩.૧.૧ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ: સર્જન સમયે બ્રહ્મ જે સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેનું વર્ણન છે: (#૨) “આ પુરૂષ દેદીધ્યમાન, અપ્રાકૃત અને નિરાકાર છે. શરીરની સાપેક્ષતાએ તે અંદર અને બહાર છે. આ અજન્મા પુરૂષને પ્રાણ કે મન નથી અને તે માયાથી પર છે”.

(૩.૩ પ્રમેય-૬) પ્રમાણે બ્રહ્મ અપ્રાકૃત છે; અજન્મા (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૧ અ); શરીરની અંદર અને બહાર બ્રહ્મ જ છે કારણ કે “આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે” (૩.૩ પ્રમેય-૪) (૩.૩ પ્રમેય-૩) સાબિત કરે છે કે બ્રહ્મ ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે અને (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૩) જણાવે છે કે બ્રહ્મના ચેતનથી જ ચેતનવંતોમાં ચેતન પ્રવર્તે છે. આમ અંદર કે બહાર એવું કંઈ જ નથી જેનું કારણ બ્રહ્મ નથી. તે માયાથી ઉચ્ચતર છે. કારણ કે માયા તેની જ શક્તિ છે (૨.૬.૧); માયા તેને આધિન છે.

૭.૩.૧.૨ અવ્યાકૃત જગત (મુંડ ૨.૧) (#૧-૩): “જેમ ભભકતા અગ્નિમાંથી તે જ પ્રકારના તણખા ઝરે તેમ બ્રહ્મમાંથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અનેક તત્ત્વો પેદા થાય છે જે તેના જેવા જ છે અને તેમાં જ તેઓનો લય થાય છે. તેમાંથી (સમષ્ટિ) પ્રાણ અને મન, ઇન્દ્રિયો તથા આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી પેદા થયા”. આ અવ્યાકૃત સર્જન છે (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૨) તેમજ બ્રહ્મને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ બતાવે છે.

૭.૩.૧.૩ વ્યાકૃત જગત (#૪-૯): હવે શ્રુતિ નામ-રૂપાત્મક વ્યાકૃત જગત (વિરાટ)નું વર્ણન કરે છે: “સ્વર્ગ તેનું શિર છે, સૂર્ય અને ચંદ્ર તેના ચક્ષુ છે; દિશાઓ તેના કાન છે; વેદો તેની વાચા છે; વાયુ તેના પ્રાણ છે; જગત તેનું હૃદય છે. તેના બે પગમાંથી પૃથ્વી સર્જાઈ. અગ્નિ (સ્વર્ગ) બ્રહ્મમાંથી, વાદળો ચંદ્રમાંથી, લીલોત્રી પૃથ્વી પરથી, અને વીર્ય (લીલોત્રી માંથી) પ્રભવિત થયા. આમ આ પુરૂષ જ આ બધાનું મૂળ કારણ છે. તેણે વેદો અને બધા જ લોકો વિગેરે સર્જ્યા જ્યાં ચંદ્ર શુદ્ધિકરણ કરે છે; અને સૂર્ય ઝળહળે છે. તેમાંથી જ દેવો અને અંડજ... વિગેરે પ્રાણીઓ પ્રભવ્યા. તેમાંથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, કર્મો અને અન્ય ગૌણ તત્ત્વો પ્રગટ થયા. તેમાંથી જ સમુદ્રો અને પર્વતો, પર્વતોમાંથી નદીઓ, અન્ન વિગેરે પેદા થયા”.

આ સર્વ (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૩)ના પરિણામરૂપ સ્થૂળ દ્રવ્યો નામ-રૂપ લઈ પ્રગટ થયા. દૈવી દ્રવ્યોના સમુહને માનવ સ્વરૂપ આપ્યું. જેને વિરાટ કહેવાય છે.

(#૧૦) “આ સર્વ પુરૂષ જ છે, જે (આ સર્વ) કર્મ અને જ્ઞાનનું કારણ છે; જે આ સર્વોચ્ચ અને અમર બ્રહ્મને હૃદયની ગુહામાં બિરાજેલા જાણે છે તેની અજ્ઞાનતા નષ્ટ થાય છે”. આથી તે સર્વજ્ઞ બને છે.

(૩.૩ પ્રમેય-૪) સાબિત કરે છે કે “આ સર્વ પુરૂષ છે”. (૩.૩ પ્રમેય-૫) જણાવે છે કે “બ્રહ્મનો જાણકાર સર્વજ્ઞ બને છે”. આથી અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૪) થી માલુમ પડે છે કે કર્મોથી પ્રપંચમાં જ અટવાઈ રહેવાય. જ્ઞાનથી જ અમર થવાય.

૭.૪ પ્રયોજન:

ઉપર (૭.૩.૧.૩ #૧૦) જણાવે છે કે સર્વજ્ઞ બનવા માટે બ્રહ્મને હૃદયમાં બિરાજેલ છે તેમ બિરદાવવો જોઈએ. નીચે હૃદયસ્થ બ્રહ્મના ગુણગાન આલેખ્યા છે તેના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી જે ઈળ શૌનકને મળ્યું તે ઈળ મેળવવાના સદ્ભાગી આપણે પણ બની શકીએ.

૭.૪.૧ બ્રહ્મની ભવ્યતા ઉપર મનન (મુંડ ૨.૨) (#૧-૨): “આ દેદીપ્યમાન આત્મા, જે હૃદયમાં બિરાજે છે, તે સર્વની પાસે જ છે. તે જ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, નિમિષ કે અનિમિષ છે; તે જ વરેણ્ય છે, તે અક્ષર બ્રહ્મ પ્રાણ, મન અને વાચા છે; તે જ વેદવા યોગ છે”.

(#૩-૪) “હું બ્રહ્મનું ઝૂં તરીકે મનન કરું છું. એક તિફા અણીદાર બાણ (જીવ)ને ઘનુષ્ય (ઝૂં) ઉપર ચઢાવી, દોરી (એકાગ્ર, વિશુદ્ધ મન) ખેંચી લક્ષ્ય (બ્રહ્મ)ને વિધવું. આમ કરવામાં જીવ બ્રહ્મમાં એક થઈ જાય છે. (x૫) આ આત્મા જે એક અને અદ્વિતીય છે તેને હું પિછાણું છું. આના ઉપર જ સ્વર્ગ, પૃથ્વી, સમસ્ત આકાશ, મન, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયો ગૂંથાયેલા છે. આ સેતુ (મર્ત્ય લોકને) અમૃત (સ્વર્ગ) સાથે જોડે છે. (#૬) રથના ચક્કની નાભી ઉપર જેમ અરા ટેકવાયેલા છે તેમ નાડીઓ હૃદય (આત્મા) સાથે જોડાયેલી છે. જેમ ચક્ર રથને દોરે છે તેમ હૃદય (આત્મા) અનેક રૂપ (જોનાર, સાંભળનાર, વિચારનાર) બની શરીરને દોરે છે. (બૃહ ૩.૭.૨૩; આત્મા તો ફક્ત સાક્ષી જ છે પરંતુ તેનો કર્તારૂપે આભાસ થાય છે.) આ આત્મા ઉપર ઝૂં ની મદદથી ધ્યાન ધરો. આમ (જગતરૂપી સમુદ્રના) બીજા કિનારે પહોંચી મુશ્કેલીઓથી દૂર રહેવાશે. (#૭) આત્મા સર્વવિદ્ અને સર્વજ્ઞ (omniscient) છે. તે હૃદયની ગુહા, જે બ્રહ્મની તેજસ્વી નગરી છે,

તેમાં બિરાજે છે. તે અન્ન અને પ્રાણનું વહન કરે છે (જેથી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરનું પોષણ થાય છે.) તે અન્ન-શરીરમાં રહી બુદ્ધિને હૃદયમાં આવાસ આપે છે વેદિક વિવેક બુદ્ધિ ધરાવતા મહાનુભાવો આત્માને સર્વત્ર સર્વગુણ સંપન્ન છે તેમ જાણે છે”.

(હવે પરિણામનું મનન કરે છે.) (#૮-૧૧) “જ્યારે સગુણ અને નિર્ગુણ - બંને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે હૃદયગ્રંથિ છૂટી જાય છે (અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે). સંશયો દૂર થાય છે, અને બધા જ (સંચિત) કર્મો નાશ પામે છે”. (મનન ચાલુ જ છે.) (#૯) “જીવનમુક્ત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર આ પ્રમાણે કરે છે : બ્રહ્મ અવિભાજ્ય, દૂષણરહિત, વિશુદ્ધ પ્રકાશનો પ્રકાશ અને હૃદયના પ્રજ્વલિત આવરણમાં રહે છે. (#૧૦) ત્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર કે વિદ્યુત પ્રકાશતા નથી. ખરેખર તો આ બધા તેના (બ્રહ્મના) પ્રકાશથી જ પ્રકાશવાન બને છે. (#૧૧) આ સર્વ, જે ઉપર છે અને નીચે છે; જે જમણી બાજુ છે અને જે ડાબી બાજુ છે, સર્વ બ્રહ્મ છે, તે અમર છે. આ સઘળું જગત બ્રહ્મ છે; તે સર્વોચ્ચ છે”.

૭.૫ ઉચ્ચતમની અભિલાષા:

૭.૫.૧ મુમુક્ષુને બોધ (મુંડ ૩.૧):

મુમુક્ષુ માટે પૂર્વ તૈયારી (#૫-૬): સંતજનો, જેઓના દોષો સંકીર્ણ થઈ ગયેલા છે તેઓને આ વિશુદ્ધ અને ઝગમગતા બ્રહ્મ સતત સત્ય, ચિંતન અને સંયમથી ઉપલબ્ધ છે. સત્યમેવ જયતે ન અનૃત્તમ્, આર્ષદષ્ટાઓ, જેઓએ પોતાની વાસના ભસ્મીભૂત કરી છે, તેઓ સત્યના સહારે દેવયાન, જે સર્વોચ્ચ આવાસ છે, ત્યાં પહોંચે છે”.

જીવ અને આત્મા: અત્રે જીવ અને આત્માને બે પંખીની સુંદર ઉપમા આપવામાં આવી છે: (#૧-૩) “બે પંખીઓ, એક જ નામવાળા, દિલોજાન દોસ્ત, એક જ વૃક્ષ પર વળગી રહ્યા છે. એક (જીવ) વિવિધ ફળોનો આસ્વાદ કરે છે, અને બીજુ નિરાહારી રહી અપલોકન કરી રહ્યું છે, પ્રથમ પંખી પોતાની અશક્તિઓની વ્યથાથી કકળાટ કરે છે. તે જ્યારે બીજા પંખી, જે આરાધનીય સ્વામી અને ઐશ્વર્ય યુક્ત છે તેના દર્શન કરે છે ત્યારે એકતા અનુભવે છે. આમ થતાં જ તે દુઃખથી મુક્ત બને છે. જ્યારે દષ્ટા (જીવ)

સુવર્ણ-વર્ણી, સર્જનહાર સ્વામી પર દૃષ્ટિપાત કરે છે ત્યારે આ જ્ઞાની (પંખી)ના પાપ-પુણ્ય ઘોવાઈ જાય છે, દૂષણો વિદાય લે છે અને અદ્વૈતને પામે છે”. (તાત્પર્ય એ છે કે અંતરાત્માને નિહાળો).

જીવનમુક્તના લક્ષણો: (#૪) આ (બ્રહ્મ) પ્રાણ સ્વરૂપ છે જે સર્વ જીવોમાં વિવિધરૂપે પ્રકાશે છે. આ સર્વાત્મ (વ્યક્તિ)ને વાદ-વિવાદમાં ઉતરવાની કે ડંકાશ મારવાની જરૂર નથી. તે અંતરંગ રહી સ્વાત્મામાં જ આનંદ લે છે. બ્રહ્મવિદોમાં તે પ્રમુખ સ્થાને છે.

બ્રહ્મ-જીવનમુક્તની દૃષ્ટિથી: (#૭) હવે બ્રહ્મની ઓળખાણ: બ્રહ્મ વિશાળ, જાજરમાન અને કલ્પનાતીત છે. તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મતમ છે અને અનેક રૂપે (સૂર્ય, ચંદ્ર વિગેરે) પ્રકાશિત થાય છે. તે દૂરની વસ્તુઓથી ઘણું દૂર છે અને આ શરીરમાં હોવાથી ખૂબ નજીક છે. દાર્શનિકો તેને હૃદયમાં જુએ છે. (#૮) તે વાયા, ચક્ષુ કે ઈન્દ્રિય ગમ્ય નથી; તે તપશ્ચર્યા કે કર્મોથી લભ્ય નથી. જ્યારે બુદ્ધિના આશિર્વાદથી મનનો મેલ ઘોવાઈ જાય છે ત્યારે જ આ અખંડ આત્મા નિર્દિધ્યાસનથી પ્રત્યક્ષ બને છે. (x૯) આ સૂક્ષ્મ આત્મા, હૃદયમાં બિરાજે છે જ્યાં પ્રાણ પાંચ પ્રકારે પ્રવેશ કરે છે, આ આત્માનો બુદ્ધિથી સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. આ જ બુદ્ધિ, મન અને ઈન્દ્રિયોમાં ફેલાયેલી છે. આ (આત્મા) ને વિશુદ્ધ મનથી જાણી શકાય. આત્મા આમ સ્પષ્ટ રીતે પ્રત્યક્ષ બને છે.

ગુરૂની અનિવાર્યતા: (#૧૦) અંતમાં શ્રુતિ ખાત્રી આપે છે કે સ્ફટિક જેવા વિશુદ્ધ મનથી જે કોઈ ચીજ કે જે કોઈ લોકની સ્પૃહા હોય તે સર્વ સિદ્ધ થાય છે. માટે અભ્યુદયના અભિલાષીએ હવિ લઈને બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરૂ તરફ પ્રયાણ કરવું.

૭.૫.૨ બ્રહ્મવિદનો મહિમા (મુંડ ૩.૨): અત્રે મુમુક્ષુઓને સલાહ-સૂચન આપે છે અને બ્રહ્મવિદોના ઐશ્વર્યની ઝાંખી કરાવી, તે દિશામાં જવા માટે લલચાવે છે.

બ્રહ્મવિદના લક્ષણો: (#૧) જે સારા જગતને બ્રહ્મ સમજે છે, જે બ્રહ્મને તેજસ્વી થઈ ચમકનાર અને સર્વનું શ્રેષ્ઠ આવાસ માને છે તે બ્રહ્મજ્ઞાની છે.

વિકારીની અવદશા: (#૨)^૧ જેઓ વિકારોમાં આનંદ લે છે અને (ભૌતિક) ઝંખનાઓમાં જ ભમે છે તેઓ પોતાની ઝંખના ભોગવવા વારંવાર જન્મ લે છે. (ભગી ૮.૬; છાંદો ૩.૧૪.૧).

પ્રચલીત માન્યતાઓનો નિષેધ: (#૩-૪)^૨ પ્રપચનો કે વ્યાખ્યાનો સાંભળવાથી કે બુદ્ધિથી આત્મા લભ્ય નથી. બ્રહ્મ જેની પરણી કરે છે તેને જ તે મળે છે. આત્મા નિર્બળ, ભ્રમણામાં ભમતા કે અસત્ સંન્યાસીને અલભ્ય છે, પરંતુ જ્યારે વિચારશીલ વ્યક્તિ આ સાધનો (બળ, નિશ્ચય, પવિત્રતા)થી ખેવના કરે (બ્રહ્મની) ત્યારે તેનો આત્મા આ આવાસમાં પ્રવેશ કરે છે, જે બ્રહ્મ છે. પંડિતો વાસનામુક્ત થઈ બ્રહ્મની સાધના કરે છે અને પુર્નજન્મોથી મુક્ત થાય છે.

જીવનમુક્તનો દેહત્યાગ: (#૫-૬) જેઓને સર્વત્ર, સર્વવ્યાપીનો સાક્ષાત્કાર થયેલો છે તેને પોતાના જ્ઞાનથી સંતોષ છે, તે સ્વાત્મામાં જ રાયે છે; તેને રાગ-દ્વેષ નથી; તે ધીર-ગંભીર છે. (#૭)^૩ તેના ૧૫ અવયવો (પ્રશ્ન ૬.૫) પોતાના કારણરૂપ દેવોમાં ભળી જાય છે. (#૮) જેમ નદી સમુદ્રમાં મળી પોતાનું નામ-રૂપ ગુમાવે છે તેમ આ જ્ઞાની આત્મા પોતાનું નામ-રૂપ ત્યજી આ ઉચ્ચતમ, સ્વયં-પ્રકાશિત બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. (#૯)^૪ બ્રહ્મનો જાણનાર, આ પ્રમાણે જાતે જ બ્રહ્મ બની જાય છે. તેના વંશમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ બ્રહ્મજ્ઞાની બને છે. તે દુઃખ અને પાપથી તરી જાય છે. તેની હૃદયગ્રંથી છૂટી જાય છે અને અમર બને છે.

૧. (મુંડ ૩.૨.૨)

કામાન્યઃ કામયતે મન્યમાનઃ સ કામભિર્જાયતે તત્ર તત્ર
પર્યાપ્તકામસ્ય કૃતાત્મનસ્તુ ઇહૈવ સર્વે પ્રવિલીયન્તિ કામાઃ ॥૨॥

૨. (મુંડ ૩.૨.૩-૪)

નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન
યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનું સ્વામ્ ॥૩॥
નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યો ન ચ પ્રમાદાત્તપસો વાપ્યલિઙ્ગાત્
ઐતૈરુપાયૈર્યતતે યસ્તુ વિદ્વાંસ્તસ્યૈષ આત્મા વિશતે બ્રહ્મધામ ॥૪॥

૩. (મુંડ ૩.૨.૭)

ગતાઃ કલાઃ પચ્ચદશ પ્રતિષ્ઠા દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિ દેવતાસુ
કર્માણિ વિજ્ઞાનમયશ્ચ આત્મા પરેઽવ્યયે સર્વે એકીભવન્તિ ॥૭॥

૪. (મુંડ ૩.૨.૯)

સ યો હ વૈ તત્પરમં બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ નાસ્યાબ્રહ્મવિત્કુલે ભવતિ
તરતિ શોકં તરતિ પાપ્માનં ગુહાગ્રન્થિભ્યો વિમુક્તોઽમૃતો ભવતિ ॥૮॥

વેદાંતના મૂળો - બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં

૮.૧ પ્રાવેશિક:

બૃહત્ એટલે મહાન. આ ઉપનિષદ તત્ત્વદર્શન તાત્પર્ય અને રજૂઆતમાં તો મહાન છે જ, તદ્ઉપરાંત વિસ્તારમાં પણ તેમ જ છે. આ ઉપનિષદ શુક્લ યુજર્વેદના વાજસનેય બ્રાહ્મણના આરણ્યક વિભાગના ઉપસંહારરૂપે રજૂ થયેલ છે, માટે આને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ કહેવાય છે.

આ ઉપનિષદની રજૂઆતમાં આદેશ અને નિષેધ રૂપે મનનાત્મક અને યાદગાર સૂત્રો આહ્વાદક અને પ્રેરણાત્મક છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદની સત્-વિદ્યા (છાંદો ૬) વેદાંતનાં મૂળોની સ્થાપના કરી, વેદાંતને સુવિકસીત, વિશાળ અને સમૃદ્ધ વૃક્ષરૂપે પ્રગટ કરી, તેના ફળ રૂપે “તત્ત્વમસિ”નું મહા-વાક્ય પીરસી નિરાકાર નિરંજનની પ્રતીતિ કરાવે છે, જ્યારે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ આ મૂળોને ત્રિવિધ પ્રકારના ખાતરથી પુષ્ટ કરે છે: ૧. વેદાંતના-સિદ્ધાંતોની સુસ્પષ્ટ રજૂઆત ૨. વિવાદાત્મક ચર્ચામાં વિજયવંતી દલીલોથી મુમુક્ષુઓમાં અણનમ શ્રદ્ધા કેળવવી અને ૩. મુમુક્ષુઓને આત્મીયતાપૂર્વક હૃદયસ્પર્શી દોરવણી આપવી, દા.ત. રાજા જનક અને મૈત્રેયી. આમ “તત્ત્વમસિ”ના મહાવાક્યથી સુદૃઢ રીતે સંસ્થાપિત થયેલ વૃક્ષ “અહં બ્રહ્માસ્મિ”ના મહા-વાક્યથી શણગારાય છે. આ “તત્ત્વમસિ”નું રૂપાંતર માત્ર જ છે. આ ઉપનિષદની વિશિષ્ટતા એ છે કે વેદિક સિદ્ધાંતો અને તેઓનું પ્રયોજન (Application), જે મોક્ષના માર્ગે દોરે છે, તે એક-બીજાને આધાર આપે છે અને દોરવણી કરે છે. આમ સિદ્ધાંતો અને તેઓના પ્રયોજનો ઓત-પ્રોત થયેલા જણાય છે.

આપણો આશય એ છે કે વેદાંતના મૂળો (૧.૬) અત્રે રજૂ કરેલ પરા-વિધાના સિદ્ધાંતોને આવરી લે છે તેમ સાબિત કરવું; તેમજ અત્રે રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતોને અનુલક્ષીને દર્શાવેલા પ્રયોજનોની સમીક્ષા કરવી.

કૌસમાં બતાવેલી સંખ્યા (#XX) તે વિભાગના શ્લોકનો ક્રમાંક છે.

૮.૨ આપિર્ભાવ (બૃહ-૧):

આ ઉપનિષદના પ્રથમ બે પ્રકરણને મધુ-કાંડ કહે છે. પ્રથમ પ્રકરણ અપરા-વિદ્યા, જે કર્મકાંડ-ઉપાસનાથી સભર છે, તે સંસારમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહેનાર માટે ભૌતિક ફળ આપનાર છે તેનો નિર્દેશ કરે છે. આ વિષયાન્વિતો પર કૃપા કરી શ્રુતિ ઉદ્દગીથ ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરે છે - જે અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ આપે છે, આ અપરા વિદ્યાનું સર્વોત્તમ ફળ છે. અપરા વિદ્યાનું રહસ્યમય વિશ્લેષણ કરી, પરિણામરૂપે “ફક્ત આત્માની જ ઉપાસના કરવી” - આ આદેશ આપે છે, અને બ્રહ્મના બ્રહ્મત્વનું કારણ બતાવી આપણને પરા વિદ્યાના માર્ગે દોરે છે. આમ પરાવિદ્યાનું બીજારોપણ અહિં થાય છે. “વિશુદ્ધ મન” પરાવિદ્યા માટે પૂર્વાપેક્ષીત છે, અપરા-વિદ્યાના ફળરૂપે મન વિશુદ્ધ થાય છે માટે તે અવગણનીય નથી. અત્રે આ પ્રકરણના અગત્યના વિભાગોની રજૂઆત કરીશું.

અશ્વમેધ યજ્ઞ (બૃહ ૧.૧-૧.૨): અશ્વમેધ યજ્ઞના ફળ રૂપે હિરણ્યગર્ભનું પદ સિદ્ધ થાય; આ હિરણ્યગર્ભ જગત અને વેદોનો આવિષ્કર્તા છે; આમ આ યજ્ઞ સર્વોત્તમ ભૌતિક ફળદાતા છે.

ઉદ્દગીથ (બૃહ ૧.૩): જેઓ ભૌતિક ફળોમાં જ મગ્ન છે, પરંતુ અશ્વમેધ યજ્ઞના અનુષ્ઠાનની લાયકાત કે હેસિયત નથી તેઓને માટે ઉદ્દગીથ ઉપાસના રજૂ કરી છે જે અશ્વમેધ યજ્ઞનું જ ફળ આપે છે.

ઉદ્દગીથની વિધિ જ્યોતિષોમ યજ્ઞનું એક અંગ છે. ઉદ્દગીથમાં ૧૨ ઋચા (શ્લોક) છે. પ્રથમ ત્રણ ઋચાઓને પવમાન કહેવાય છે, જે નીચે રજૂ કરી છે. પવમાનના મંત્રોચ્ચાર યજ્ઞમાનને કરાવાના હોય છે; આના પરિણામે તે પ્રાણ-હિરણ્યગર્ભ સાથે ઐક્ય કેળવે છે. બાકીના નવ મંત્રોચ્ચાર ઉદ્દગાત્ કરે છે, તેનું ફળ ઉદ્દગાત્ત્વે જ મળે છે; તેને ખાદ્ય-પદાર્થ (ભોગ્યવસ્તુ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દૃષ્ટાંત રૂપક (૧.૩.૨-૮): હિરણ્યગર્ભ, જે પ્રપંચનો રચયિતા અને સર્વોચ્ચ અધિકારી છે, તે પ્રાણનું સમષ્ટિ સ્વરૂપ છે. માટે ઉદ્દગીથની ઉપાસનામાં પ્રાણને મહત્ત્વ મળ્યું છે. વ્યષ્ટિ સ્વરૂપ પ્રાણ, વ્યક્તિના સૂક્ષ્મ શરીરના અવયવોમાં પ્રભુતાભર્યું સ્થાન ભોગવે છે તે સાબિત કરવા શ્રુતિ

એક રૂપક રજૂ કરે છે: પૃથ્વી પર હકૂમત જમાવવા દેવો અને દાનવો હરિક્ષાઈમાં ઉતર્યા. દેવોએ ઉદ્ગીથના ઉદ્ગાન દ્વારા દાનવો પર વિજય મેળવવાનો મનસૂબો કર્યો. દેવોએ ઈન્દ્રિયોના દેવતાઓને (જેમકે વાયાનો દેવ અગ્નિ) વારાફરતી ઉદ્ગાતૃ થવાનું કામ સોંપ્યું. દરેક દેવોને નિષ્ફળતા મળી કારણ કે દાનવોએ ઈન્દ્રિયોને તેઓના વિષયોદ્વારા ભ્રષ્ટ કર્યા (જેમ કે વાયાને અશિષ્ટ ઉચ્ચારણ કરવા મજબૂર કર્યા, કાનને અસ્વીલ કહાની સંભળાવી અને આંખો સામે બીભત્સ ચિત્રો રજૂ કરી ભ્રષ્ટ કર્યા). છેવટે દેવોએ પ્રાણને વિનંતિ કરી. દાનવો પ્રાણને કોઈ પણ યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી અપવિત્ર બનાવી શક્યા નહીં, કારણ કે તેને સારા જગતના કોઈપણ દૂષણની સંગતિ નથી. આમ પ્રાણને કારણે દેવો (ચજમાન) વિજયી થયા. પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા (બૃહ ૬.૧.૧; છાંદો ૫.૧)માં બતાવી છે, તેને શ્રેષ્ઠ ચ જ્યેષ્ઠ ચ કહે છે. (#૯-૧૬) આ વિજયના ફળરૂપે દરેક દેવોના દૂષણો દૂર થયા, વાયાના દેવ અગ્નિ, નાકના દેવ વાયુ, આંખોના દેવ સૂર્ય, કાનના દેવ દિશા, મનના દેવ ચંદ્ર, પોતાના ક્ષેત્રને વટાવી ગયા. તેઓએ પરિચ્છિન્નતા ત્યજી વ્યાપકતા કેળવી.

પ્રાણ ઈન્દ્રિયોનું પોષણ કરે છે (# ૧૭-૧૮): ઉદ્ગાતૃ તરીકે પ્રાણે પોતાને માટે અન્ન મેળવવા ઉદ્ગીથની નવ ઋચાઓનું રટણ કર્યું. ઈન્દ્રિયોએ પ્રાણનું વર્ચસ્વ સ્વીકારેલું હોવાથી, તેમજ તેઓને કાર્યશક્તિ પ્રજ્વલિત રાખવાનું કોઈ સાધન ન હોવાથી, પ્રાણે પોતાનું અન્ન ઈન્દ્રિયોને પહોંચાડ્યું (વ્યવહારમાં પણ ઈન્દ્રિયોને અન્નરસ સાથે સીધો સંબંધ નથી).

અવાસ્થ અંગીરસ (#૧૯): પ્રાણને અવાસ્થ અંગીરસની પદવી મળી છે કારણ કે તે જ શરીરના સર્વ અંગોની જીવનદોરી છે; તે શરીર છોડે ત્યારે બધા જ અંગો નિષ્ક્રિય બને છે. (#૨૧) શ્રુતિ હવે ઉપસંહાર કરી જણાવે છે: “દરેક ઈન્દ્રિયો અવિરત પોતાના વિષયોમાં મગ્ન રહે છે; મૃત્યુએ તે સર્વને ‘થાક’ના સ્વરૂપે અંકુશમાં રાખ્યા, પરંતુ તે પ્રાણને અંકુશમાં રાખી શક્યું નહીં. માટે ઈન્દ્રિયોએ પ્રાણનું પ્રભુત્વ સ્વીકાર્યું, અને તેઓએ પ્રાણનું રૂપ ધારણ કર્યું. જેઓને આનું જ્ઞાન છે તેઓની સંતતિ હંમેશાં વિજયી બને છે. (#૨૩-૨૪) આ મહત્વથી પ્રાણને જ ઉદ્ગીથ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મદત્ત, ચીકીતાનનો પ્રપૌત્ર, પોતાના શિરના સોગંદ લઈને કહે છે કે પ્રાણ ખરેખર અવાસ્થ અંગીરસ છે.

(#૨૮) પવમાનઃ હવે પવમાનની ત્રણ ત્રયા, જેનો મંત્રોચાર યજમાને વારંવાર કરવાનો હોય છે; જેથી યજમાન હિરણ્યગર્ભનું પદ મેળવે.

અસતો મા સદ્ગમય ।

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

મૃત્યોર્મામૃતં ગમય ॥

શ્રુતિ જ સમજાવે છે કે ત્રણેય પવમાન એક જ વસ્તુની આરાધના કરે છે. પ્રથમ બે પવમાનના પ્રથમ શબ્દો અસત્ અને તમસ – આ બંનેનો અર્થ છે મૃત્યુ; અને આ જ ત્રીજા પવમાનનો પ્રથમ શબ્દ છે! બીજા શબ્દો સત્ અને જ્યોતિ નો અર્થ અમૃત (અમરત્વ) છે અને આ જ ત્રીજા પવમાનનો બીજો શબ્દ છે. આ સાપેક્ષ અમરત્વ છે, જે હિરણ્યગર્ભના જીવન પર્યંત ટકે છે. આ આપણા (આદિતત્ત્વ-૪ ક) ના સમર્થનમાં જ છે; જે કહે છે કે જેની આરાધના કરો તેની મર્યાદા પ્રમાણે જ ફળપ્રાપ્તિ થાય.

વૈકલ્પિક દષ્ટિઃ પ્રથમ પવમાન સત્ ની આરાધના છે; બીજા પવમાનમાં જ્યોતિ એટલે કે ચિત્ (જ્ઞાન)ની આરાધના છે અને ત્રીજામાં અમૃત જે આનંદદાતા છે; આમ આ સત્-ચિત્-આનંદ (સચ્ચિદાનંદ) ની આરાધના છે.

ટૂંકી મંજિલઃ હિરણ્યગર્ભની પ્રાપ્તિ માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો – તે તો ચક્રવર્તિ મહારાજાઓ માટે પણ ભગીરથ કામ ગણાય. માટે શ્રુતિ ઉદ્દગીથની ઉપાસના બતાવે છે; હવે શ્રુતિ ખાત્રી આપે છે કે ફક્ત પવમાનના જ ધ્યાનથી આ ધ્યેય સિદ્ધ થઈ શકે. હવે ઉદ્દગાતૃની પણ જરૂર નથી!

૮.૨.૧ પરમ ધ્યેય પ્રાપ્તિ (બૃહ ૧.૪): પ્રાણ વિદ્યા, જે પ્રપંચનું સર્વશ્રેષ્ઠ ફળ આપે છે, તે અજ્ઞાનીઓ ઉપર કૃપા કરવા પૂરતું જ હતું. આ અબુધ લોકો ક્યાં ભૂલ કરે છે તેનું વિશ્લેષણ કરી શ્રુતિ આપણને પરમ શ્રેયનો માર્ગ ચિંધે છે.

(# ૧-૪) શ્રુતિ હિરણ્યગર્ભના ઉદ્ભવ અને તે અગાઉની સર્જન ક્રિયાનું નિદાન કર્યા સિવાય, હિરણ્યગર્ભની વિભાસણથી જ શરૂઆત કરે

છે, જે હાલના વિષયને અનુરૂપ છે: “શરૂઆતમાં આ સર્વ ફક્ત વિરાજ (હિરણ્યગર્ભ) માનવ સ્વરૂપમાં હતો. તે એકલવાયો (સોહમ્) હતો માટે તે દુઃખી હતો. સંગતીના ઇરાદાથી આ સર્વ જેનું અસ્તિત્વ છે, તે સર્વને યુગ્મમાં પ્રગટ કર્યા, અને તે સર્વને પોતાનામાંથી જ પ્રગટાવ્યા. આ ભયભીત અને દુઃખી વિરાજ, તેના પૂર્વ કર્મોના ફળ રૂપે જ પેદા થયો હશે”. (#૬) “સર્વ દેવો હિરણ્યગર્ભ જ છે, અને હિરણ્યગર્ભની આ અતિ ઉત્તમ સર્જન-શક્તિ છે કારણ કે તેને પોતાનાથી થ ઉચ્ચ દેવો પ્રગટ કર્યા”. આમ હિરણ્યગર્ભનું સ્વરૂપ પ્રપંચનું સર્વોચ્ચ શિખર છે. (#૭) આ ઋચા બે ભાગમાં સમજાવીશું: ૧. અબુધની ખામી અને ૨. ખામીનો ઉકેલ.

અબુધની ખામી (બૃહ ૧.૪.૭): “(શરૂઆતમાં) આ સૃષ્ટિ અવ્યાકૃત હતી તે નામ-રૂપમાં વ્યાકૃત થઈ. આત્માએ દરેક શરીરમાં નખશિખ પ્રવેશ કર્યો”. આ પ્રથમ તો બ્રહ્મનું કારણ સ્વરૂપ બતાવે છે (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૧ બ); ત્યારબાદ તેનું નામ-રૂપમાં વ્યક્ત થવું બતાવે છે (આદિતત્ત્વ-૩). જેમ લાકડામાં અગ્નિ સર્વત્ર છે, તેમ શરીરમાં તે સર્વત્ર પ્રસરેલ છે; તેમજ તે લાકડાના અગ્નિની જેમ અજ્ઞાત રહે છે, લોકો તેને જાણતા નથી. લોકો તેને આંખ, કાન, મન, વાયા વગેરે કાર્ય-સ્વરૂપે જાણે છે; આમ અપૂર્ણ આત્માની ઝાંખી થાય છે. બ્રહ્મને શરીરના પ્રત્યેક અંગોની કાર્યશીલતાના સમુદાય સ્વરૂપે જાણીએ તો પણ તે જીવન-કાર્યના સંબંધ સ્વરૂપે જ- એટલે કે પ્રાણ સ્વરૂપે દેખાય છે. આ અપૂર્ણ છે. પૂર્ણ બ્રહ્મ તો અલૌકિક (transcendent) છે.

ખામીનો ઉકેલ: (#૭ આગળ વધે છે) “આત્માને જ ઉપાસવો કારણ કે આ સર્વ તેમાં જ એક થાય છે. આ સર્વ આત્મા દ્વારા જાણી શકાય, જેમ પગલાંની નિશાનીથી પ્રાણીને મેળવી શકાય. આમ તે આત્માને જાણવો કે જે નામ-રૂપ બને છે અને જે સર્વમાં પ્રવેશ કરે છે. આથી કીર્તિ મળે તેમજ સ્નેહીઓ સાથે સહચર્ય થાય”. આ અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવે છે. આ પરા-વિદ્યાની શરૂઆત છે.

અંતરાત્માની પ્રતીતિ (આત્માને જ ઉપાસવો) જ પૂરતી છે તે સમજાવવા શ્રુતિ જણાવે છે: (#૮) “તે પુત્ર, ધન અને અન્ય સર્વ કાંઈ કરતાં વધુ પ્રિય છે”. હવે મનુષ્યના સર્વ-શ્રેષ્ઠ ધ્યેય પ્રાપ્તિ માટે વેદાંતનો

અર્ક પિરસે છે: (#૯) “વ્યક્તિ વિચારે છે - બ્રહ્મને જાણી હું પણ આ સર્વ બનીશ. બ્રહ્મ શું જાણતા હતા, જેથી તેઓ સર્વ થયા?” હવે આ પ્રશ્નનો જવાબ: (#૧૦) “તે ફક્ત એટલું જ જાણતા હતા કે હું બ્રહ્મ છું; માટે તે સર્વ બન્યા” (૬.૨.૩ ઐત ૧.૩.૧૩). આ તીક્ષ્ણ પ્રશ્ન (આદિતત્ત્વ-૪ અ) બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ બને છે ને ઉદ્બોધે છે, આ જ હકિકત શ્રુતિ આગળ ઘપાવે છે અને કહે છે, “જે અન્ય દેવની આરાધના કરી માને છે કે હું એક અને તે અન્ય છે તે અજ્ઞાન છે”. આ અદ્વૈત વાદ “एकमेवाद्वितीयं (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૧ અ) ને જ અલગ શબ્દોમાં રજૂ કરે છે. આ જાણ્યા છતાંય લોકો કેમ અજ્ઞાનમાં જ રાચે છે?

૮.૨.૧.૧ સંસારમાં ગરકી રહેવાનું મૂળ કારણ-વાસના: દુર્યોધનની આ જ મુસીબત હતી - જ્ઞાનામિ ધર્મ, ન ચ મે પ્રવૃત્તિ । જ્ઞાનામ્યધર્મ ન ચ મે નિવૃત્તિ ।। ધર્મ કે અધર્મની વ્યાખ્યા જાણવાથી શું? જો તેમાં પ્રવૃત્તિ ન હોય:-વાસના જ મહા દુઃશ્મન છે; શ્રુતિ વિશ્લેષણ કરે છે: (#૧૭) “કર્મકાંડના પાંચ ઘટકો છે: પતિ, પત્નિ, પુત્ર, ધન અને કિયાકાંડ; આ ન હોય તો પુરૂષ પોતાને અપૂર્ણ માને છે. પાંચ ઘટકોથી શરીરની પૂર્ણતા આવે: મન, વાયા, પ્રાણ, ચક્ષુ અને શરીર. કર્મકાંડ, પ્રાણીઓ અને જે કંઈ છે તે સર્વ પાંચ ઘટકોથી શણગારાયેલ છે”. શ્રુતિ સલાહ આપે છે: (#૧૫) “(આ પ્રકારના) ધાર્મિક કાર્યોના ફળ ક્ષણભંગૂર છે (આદિતત્ત્વ-૪ ક) માટે આત્માની જ ઉપાસના કરવી; આત્મ ઉપાસનારૂપ કર્મના ફળનો કદિ અંત નથી”. (#૧૬) “દેવોની આરાધના કરતો વ્યક્તિ તેઓના આનંદ-પ્રમોદનું સાધન બની રહે છે; જેમ પ્રાણીઓ વ્યક્તિ માટે છે. દેવોની સેવામાં અવરોધ ન આવે માટે તેઓ ભક્તોનું રક્ષણ કરે છે”.

૮.૨.૨ અજ્ઞાની, નિત્ય અને અવિરત ગુલામ (બૃહ ૧.૫): દેવોની સેવામાં અવરોધ ન આવે માટે પ્રજાપતિએ સાત પ્રકારના અન્ન ઉત્પન્ન કરી એવી રીતે વહેંચ્યા કે તેથી પ્રપંચમાં સર્વ એક-બીજાના ભોગનું સાધન બને અને ભોક્તા પણ બને. આમ અન્યોન્યના પૂરક હોવાથી આ ચક્ર અનંત ગતિમાન રહે છે. હવે શ્રુતિ આ સંસારમાં જ વ્યસ્ત રહેવા માગતા અબુધોને સંસારના ચક્રમાં જે શ્રેયસ્કર છે તે બાબત દોરવાળી આપે છે. (#૧૬) આ સંસારીઓ માટે ત્રણ લોક નિર્ધારિત છે: “પુત્રથી આલોક મળે; કિયાકાંડથી

પિતૃલોક મળે અને ધ્યાનથી દેવલોક મળે. આ ત્રણમાં (દેવલોક શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે માટે ધ્યાન કરવું હિતાવહ છે”.

છતાંય જન્મ-મરણનું ચક્ર ચાલું જ રહે છે કારણ કે આ મોક્ષ નથી.

૮.૨.૩ પ્રપંચ (બૃહ ૧.૬): જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ પેદા થાય છે તેમ અવ્યાકૃત જગતમાંથી આ વ્યાકૃત જગત સર્જાયેલ છે, જે સાધન અને સાધ્યથી સમૃદ્ધ છે; આમાં નામ-રૂપ અને કર્મ સિવાય કંઈ નથી. આ સર્વ અનાત્મ છે; આ સાક્ષાત અને અપરોક્ષ આત્મા નથી. આ હકિકતનું નિરૂપણ અત્રે કરવામાં આવ્યું છે. (#૧-૩) નામ વાચામાં ઉક્થરૂપે (ઉક્થ=કારણ) સમાયેલ છે. પ્રત્યેક રૂપ ચક્ષુમાં ઉક્થરૂપે છે અને કર્મ પ્રાણમાં ઉક્થરૂપે છે. આ ત્રણ (નામ, રૂપ, કર્મ) હોવા છતાં આત્મા એક જ છે, આત્મા એક જ હોવા છતાં આ ત્રણ છે. આ અમૃત સત્યથી ઢંકાયેલ છે. (પ્રાણ=અમૃત; નામ-રૂપ=સત્ય).

૮.૩ ભાવભર્યું માર્ગદર્શન (બૃહ ૨):

લૌકિક ફળની ઝંખના કરવામાં કેટલી આપત્તિઓ ભોગવવી પડે છે તે સુસ્પષ્ટ કર્યા બાદ ઘોષણા કરે છે “આત્માને જ ઉપાસવો કારણ કે આ સર્વ તેમાં જ એક થાય છે” (૮.૨.૧, #૭); અને પરા-વિદ્યાનું વિહંગાવલોકન કર્યું. હવે આત્મદર્શન કરાવતી પરા-વિદ્યા ઘણી જ સૂક્ષ્મતાથી સમજાવવામાં આવે છે.

ગોફામાં પત્થર મૂક્યા બાદ તેને ગોળ ગોળ ફેરવ્યા જ કરો તો લક્ષ્ય ક્યારે વિંધાશે? ઉપર (૮.૨.૨)માં જણાવ્યું કે પ્રજાપતિ અજ્ઞાનીઓને પત્થર બનાવી જન્મ-મરણના અનંત ચક્કરમાં ઘુમાવ્યા જ કરે છે. લક્ષ્યને વિંધવા કેન્દ્રોત્સારી બળ દ્વારા સ્પર્શ રેખાની દિશા લેવી જોઈએ. (બૃહ-૨) ના પ્રથમ ભાગ (૮.૩.૧)માં મહારાજા અજાતશત્રુ બાલાકીને અને બીજા ભાગ (૮.૩.૨)માં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય પોતાની પત્નિ મૈત્રેયીને આ કેન્દ્રોત્સારી બળથી સ્પર્શ રેખાની દિશામાં કેવી રીતે દોરે છે તે જોઈએ:

૮.૩.૧ અજાતશત્રુ અને બાલાકી (બૃહ ૨.૧): આપણે (૪.૪)માં જોયું કે પ્રજાપતિએ ઈન્દ્રને ચાર અવસ્થાની નિસરણી (જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્ત અને તુરીય) પર ચઢાવી આત્મજ્ઞાન કરાવ્યું. અહિં મહારાજા એક બ્રાહ્મણ, ગાર્ગ્ય/બાલાકીને સુષુપ્ત અવસ્થાથી શરૂઆત કરાવે છે કારણ કે આ બ્રાહ્મણ જાગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થાના બ્રહ્મના સ્વરૂપથી માહિતગાર હતો. અહિં સુષુપ્ત અવસ્થાનું ગહન વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

ગાર્ગ્ય (બાલાકી), એક બ્રાહ્મણ, પોતાને બ્રહ્મજ્ઞાની સમજે છે; તે મહારાજા અજાતશત્રુને બ્રહ્મજ્ઞાન આપવાની હિમાયત કરે છે. મહારાજાએ તેને સંમતિ આપી. ગાર્ગ્યનો પ્રથમ પાઠ: “સૂર્યમાં જે પુરૂષ છે તેની આરાધના કરો”. મહારાજા કહે છે: “આની તો મને જાણ છે; આના ફળ ક્ષણજીવી છે”. ગાર્ગ્ય અનુક્રમે ચંદ્ર, વિદ્યુત, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, આરસી શબ્દ, દિશાઓ, પડછાયો અને જીવની આરાધના કરવા જણાવે છે. મહારાજા આ સર્વથી માહિતગાર છે અને જાણે છે કે પ્રત્યેકના ફળો ક્ષણભંગુર છે; વધુમાં કહે છે: “આટલું જાણવાથી બ્રહ્મજ્ઞાની ના થવાય”. ગાર્ગ્યને પોતાની ભ્રમણાનો ખ્યાલ આવ્યો અને મહારાજાને વિનંતિ કરી કે તેઓ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રદાન કરે. મહારાજા સંમત થયા અને કહે છે (#૧૫) “હું તને બોધ કરાવીશ”. મહારાજા તેને એક સૂતેલી વ્યક્તિ પાસે લઈ જાય છે, તેને ઉઠાડવા મહાનુભાવ, સફેદ વસ્ત્રધારી, જ્યોતિર્મય, સોમ વિગેરે વિશેષણોથી સંબોધે છે. આમ અવાજથી ન જાગતાં, મહારાજા તેને ઢંઢોળે છે – તે જાગે ત્યાં સુધી. અહિં વાર્તા પૂરી થાય છે, હવે અવાજથી કેમ ન જાગ્યો જેથી વિકલ્પ લેવાની જરૂર પડી તેનું વિશ્લેષણ કરીએ.

મહારાજાએ સૂતેલી વ્યક્તિને અનેક રીતે બોલાવ્યા છતાંય જવાબ ન મળ્યો કારણ કે મન પણ નિવૃત્ત થયું હતું. જો તે સ્વપ્નાવસ્થામાં હોત તો મન ક્રિયાશીલ હોવાથી સુપ્ત વ્યક્તિએ જવાબ આપ્યો હોત. પ્રાણ કર્તવ્યરત હતો પરંતુ તે બહિર્ગામી હોવાથી જવાબ ન આપી શકે. આમ સાબિત થાય છે કે આ વ્યક્તિ સુષુપ્ત અવસ્થામાં હતી.

હવે મહારાજા પૂછે છે (#૧૬): “આ ચેતનવંત પુરૂષ (જે જાગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં મન સાથે તાદાત્મ્ય થાય છે) તે ક્યાં હતો અને ક્યાંથી પાછો આવે છે?” ગાર્ગ્યને આ બાબત જાણ ન હતી માટે મહારાજા જાતે જ જવાબ આપે છે.

(બૃહ ૨.૧.૧૭)^૧ સુષુપ્ત અવસ્થા: “આ અવસ્થામાં ચેતનવંત પુરૂષ (આત્મા) ઉપાધીને કારણે આભાસ થતું વ્યાકૃત સ્વરૂપ ત્યજી દે છે (જેથી મન-ઈન્દ્રિયો નિષ્ક્રિય બને છે) અને આત્મા હૃદયાકાશ (બ્રહ્મ) માં શયન કરે છે. જ્યારે આ પુરૂષ મન અને ઈન્દ્રિયોને નિષ્ક્રિય કરે છે ત્યારે તેને

૧. (બૃહ ૨.૧.૧૭)

સ હોવાચાજાતશત્રુર્યત્રૈષ એતત્સુષોઽભૂદ્દ એષ વિજ્ઞાનમયઃ પુરુષસ્તદેષાં પ્રાણાનાં વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાનમાદાય ચ એષોઽન્તર્હૃદય આકાશસ્તસ્મિન્જેતે તાનિ યદા ગૃહ્ણાત્યથ હૈતત્પુરુષઃ

સ્વપિતિ નામતદ્ગૃહીત એવ પ્રાણો ભવતિ ગૃહીતા વાગ્મૃહીતં ચક્ષુર્ગૃહીતં શ્રોત્રં ગૃહીતંમનઃ ॥૧૭॥

સ્વપિતિ કહેવાય છે”. આ અવસ્થામાં આત્મા તેની ઉપાધીઓથી મુક્ત હોય છે જેથી તે સંસારની વિટંબલાથી દૂર થઈ પોતાની પૂર્ણ શુદ્ધતામાં નિમગ્ન રહે છે. આત્મા ક્યાંય ગયો નથી! (આ છે પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર). ગાર્ગ્યને પાઠ મળે છે કે આત્મા સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરથી ભિન્ન છે. મોક્ષ માટે આની પ્રતીતિ થવી જોઈએ.

(#૧૮) સ્વપ્નાવસ્થા: “તે ભિખારી કે રાજા કે ભલો બ્રાહ્મણ બન્યાના અનુભવો લે છે”. આ જણાવે છે કે દશોય ઈન્દ્રિયો નિવૃત્ત હોય છે પરંતુ મન ક્રિયાશીલ રહી ભૂતકાળના દશ્યોનું કે મન-કલ્પિત વાસનાઓનું પુનરાવર્તન કરે છે.

હવે બીજા પ્રશ્નનો જવાબ ઊંડું વિવેચન માગી લે છે:

(બૃહ ૨.૧.૧૯)^૨ સુષુપ્તિમાં આવાગમન: “આનંદની અવધિ પામ્યા બાદ હિતા નાડીઓ દ્વારા આત્મા આવાગમન કરે છે”. આપણે જોયું કે આત્મા ક્યાંય ગયો નથી, તો પાછા આવવાનો પ્રશ્ન જ અસ્થાને છે. શ્રુતિ જ આ સમસ્યાનો ખુલાસો કરે છે. સાધારણ વિસ્તારપૂર્વક સમજવા માટે આપણે (પ્રશ્ન ૩.૬; બૃહ ૪.૩.૨૦; છાંદો ૮.૬.૬, ૪.૩.૬)નું સંકલન કરીશું: હૃદયમાંથી ૧૦૧ મુખ્ય નાડીઓ નીકળે છે (તેમાંની એક ઉપરની દિશામાં વિદ્રૂતી તરફ જાય છે. પરલોક-ગમન વેળાએ જીવ આ નાડી દ્વારા પ્રયાણ કરે તો બ્રહ્મ-લોકની પ્રાપ્તિ થાય). પ્રત્યેક મુખ્ય નાડીઓને ૧૦૦ શાખાઓ છે અને પ્રત્યેક શાખામાંથી ૭૨૦૦૦ પેટા-શાખાઓ નીકળી સારા શરીરને, વટવૃક્ષના પાનની નસોની જેમ આપરી લે છે; આમ કુલ ૭૨૭, ૨૧૦, ૨૦૧ નાડીઓ છે જેને હિતા નાડીઓ કહેવાય છે. હૃદય, આત્મા તેમજ મન/બુદ્ધિનું અધિષ્ઠાન છે. આ બેનું જોડાણ હિતા નાડીઓ મારફતે થાય છે અને આત્માની જ્ઞાન-શક્તિ (સચ્ચિદાનંદનો ચિત્ અંશ)થી જ મન/બુદ્ધિ ક્રિયાશીલ બની સર્વ ઈન્દ્રિયોને સચેત કરે છે. સુષુપ્ત અવસ્થામાં આત્મા અને મન/બુદ્ધિના જોડાણની ચાંપ બંધ (Switch off) થઈ જાય છે. જેથી મન/બુદ્ધિ પોતાની ક્રિયાશીલતા ધુમાવે છે, એને પરિણામે ઈન્દ્રિયો પણ શાંત થઈ જાય છે. મહારાજાના ઢંઢોળવાથી સુપ્ત વ્યક્તિ જાગૃત થાય

૨. (બૃહ ૨.૧.૧૯)

यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन चेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि
हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो
वा महाब्राह्मणो वाऽतिधनीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥१९॥

છે કારણ કે હિતા નાડીઓના આત્મા અને મન/બુદ્ધિ સાથેના જોડાણની ચાંપ ખૂલી જાય છે; આથી ઈન્દ્રિયો પણ કાર્યરત બને છે. મહારાજા પૂછે છે કે “આત્મા ક્યાં હતો અને ક્યાંથી પાછો આવે છે?” પરંતુ હકિકતમાં તો હિતા નાડીઓના જોડાણની ચાંપ બંધ છે કે ખૂલી છે તે યોગ્ય પ્રશ્ન છે. શ્રુતિ ઊર્મિપ્રધાન અને કાવ્યમય હોવાથી આપણે શબ્દાર્થ ન લેતાં ભાવાર્થ સમજવાની જરૂર છે. આથી સ્પષ્ટતા થાય છે કે આત્માની શક્તિથી જ શરીર કાર્યરત બને છે છતાંય સંસારના પાપ-પુણ્યથી તે પર છે, જેમ સૂર્યથી જ પૃથ્વી પરના જડ-ચેતનનું અસ્તિત્વ છે છતાંય પૃથ્વી પરના કાર્યોથી તે પર છે, ત્યાંના સુકૃત કે દુષ્ટકૃત્યોથી સૂર્ય લેપાતો નથી. આના સમર્થનમાં (બૃહ ૩.૮.૧૧) “તે શ્રવણનો વિષય નથી પરંતુ શ્રોતા છે - તેના વિના અન્ય કોઈ સાક્ષી નથી”; (બૃહ ૪.૨.૩૦) “જ્ઞાતાની બુદ્ધિશક્તિનો કદિ હાસ થતો નથી”. આમ આત્માનું સામર્થ્ય અનંત અને અખંડ છે. અને આત્મા શરીરના કાર્ય, કારક અને ફલજાતથી પર છે.

સત્યનું સત્ય: સુષુપ્તિ આ પ્રમાણે આલેખાઈ છે : (ટીપ ૨.૩ છાંદો ૬.૮.૧) “તેને સત્ સાથે ઐક્યતા કેળવી છે”. (પ્રશ્ન ૪.૭) “તે પૂર્ણ પુરૂષોત્તમમાં આરામ કરે છે”. (બૃહ ૪.૩.૨૧) “પુરૂષોત્તમે તેને આલિંગન આપ્યું છે”.

સુષુપ્ત અવસ્થામાં જીવને સહેજ પણ અણસારો નથી કે પોતે આત્મા સાથે એકત્વ ભોગવી રહ્યો હતો - આ અજ્ઞાન અવસ્થા છે; આ કાંઈ બ્રહ્મજ્ઞાન નથી, માટે મહારાજાની દરખાસ્ત (૮.૩.૧, #૧૫) “હું તને બોધ કરાવીશ” અપૂર્ણ છે. હવે શ્રુતિ પૂર્ણ ઉપદેશ આપે છે, જેથી આત્મજ્ઞાન થાય: (બૃહ ૨.૧.૨૦)^૩ “કરોળિયો જેમ જાળ રચે છે, જેમ અગ્નિમાંથી નાનકડી ચિનગારીઓ ફૂટે છે, તે જ પ્રમાણે આ આત્મામાંથી દરેક ઈન્દ્રિયો (પ્રાણ), સર્વ લોકો, સર્વ દેવો અને પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું જ્ઞાનગી નામ ઉપનિષદ (નજીક રહેતું) “સત્યનું સત્ય” છે. પ્રાણ સત્ય છે. તેનું આ (આત્મા) સત્ય છે.” અહિં બ્રહ્મને તેના તટસ્થ લક્ષણથી ઓળખાવવામાં આવે છે.

૩. (બૃહ ૨.૧.૨૦)

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः

सर्वेप्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्यसत्यमिति

प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥२०॥

હવે (૮.૩.૧.૧)માં પ્રાણ (સત્ય)નો પરિચય કરાવ્યો છે. (૮.૩.૧.૨) સમજાવે છે કે પ્રાણને “સત્ય” અને આત્માને “સત્યનું સત્ય” કેમ કહેવામાં આવ્યું છે.

૮.૩.૧.૧ શીશુ બ્રાહ્મણ (બૃહ ૨.૨): વ્યક્તિનો પરિચય તેના વ્યવસાય, અન્ય વ્યાસંગ, સંબંધી અને મિત્રો દ્વારા કરાવી શકાય. શ્રુતિ આપણને પ્રાણનો પરિચય આપે છે – તેની વિશિષ્ટતા, પ્રકૃતિ અને સહચારી તત્ત્વોથી.

(#૧) શ્રુતિ પ્રાણને વાછરડા (શીશુ) સાથે સરખાવી તેની પ્રકૃતિ પર પ્રકાશ પાડે છે (પાંચ બાબતમાં સમાનતા બતાવે છે):

૧. બાળકને માતાના દૂધ વિના અન્ય આહારની જરૂર નથી; પ્રાણ ફક્ત અંતરાત્માના પ્રકાશથી જ ક્રિયાશીલ થઈ સારા શરીર-ચંત્રને સચેત કરે છે. ઈન્દ્રિયોને તેના વિષયોનો આહાર ન મળે તો તેનો અભાવ નારાજગીનું કારણ બને. પ્રાણને આવા કોઈ પણ આહારની જરૂર નથી.

૨. પ્રાણનું રહેઠાણ છે શરીર અને પ્રાણ ઈન્દ્રિયોનું રહેઠાણ (આધાન) છે. જ્યારે ઈન્દ્રિયો ત્યાં આરામ કરતી હોય (સુષુપ્તિ) ત્યારે આત્માની પ્રતીતિ થતી નથી. મહારાજ અજાતશત્રુ આ જ કહે છે “જ્યારે ઈન્દ્રિયો પ્રાણમાં સંકેલાઈ જાય છે ત્યારે આત્માનો નિર્દેશ થતો નથી”. જેમ વિદ્યુતનો નિર્દેશ તેના સાધનો, જેમકે પ્રકાશનો-ગોળો વિગેરેથી થાય છે તેમ આત્મા પણ તેના સાધનો, ઈન્દ્રિયોથી નિર્દિષ્ટ બને.

૩. શિર તેનું નિરાણું ધામ (પ્રત્યાધાન) છે. કારણ કે પ્રાણ શિરમાં વસતા અન્ય અંગો સાથે સંલગ્ન છે.

૪. વાછરડું ખંભા સાથે બાંધેલું હોવાથી કોઈ તેને ભગાવી શકે નહીં, આમ ખંભો તેની શક્તિ (સ્થૂણ) છે. શક્તિ પ્રાણ માટે ખંભા સમાન છે. તેની શક્તિ અન્નના સૂક્ષ્મ વિભાગમાંથી આવે છે (૧.૬ નિરીક્ષણ-૩).

૫. વાછરડા અને ખંભાનું જોડાણ દોરડાથી થાય છે. અન્ન-પાણી પ્રાણ માટે દોરડા સમાન છે. કારણ કે તે પ્રાણને શક્તિ સાથે જોડે છે.

પ્રાણની ઈર્ષા કરનાર સંબંધીજનોની સંખ્યા ૭ છે (ચક્ષુ (૨), કાન (૨), નસકોરાં (૨) અને જીભ (મોં)), કારણ કે તેઓ અંતર્મુખી થવાને બદલે બહિર્મુખી બનાવી અંતરાત્માથી અલગ રાખે છે (જુઓ ટીપ ૩.૧ કઠ ૨.૧.૧).

હવે આ પ્રમાણે પ્રાણને જાણવાનું ફળ: “તે સાતેય ઈર્ષાનું સંબંધીઓને મહાત કરી અંતર્મુખી બને છે”. મહારાજા આ પ્રાણને સંબોધે છે “મહાન, શ્વેત વસ્ત્રધારી, જ્યોતિર્મય અને સોમ વિગેરે” (૮.૩.૧ #૧૫).

(#૨) ચક્ષુઓના સાત અંગો અને તેના અધિષ્ઠિત દેવો: ૩૨ – ગુલાબી રેખાઓ; પાણી – પર્જન્ય; આંખની કીકી – સૂર્ય; કાળો ભાગ – અગ્નિ; સફેદ ભાગ – ઈન્દ્ર; નીચલી પાંપણ – પૃથ્વી; ઉપરની પાંપણ – સ્વર્ગ. આ દેવો પ્રાણની ઉપાસના કરે છે અને તેની રક્ષા પણ કરે છે. આ જાણનારને કદાપિ અન્નની ખોટ રહેતી નથી.

ઈન્દ્રિયોના દેવો: (#૩-૪) હવે શિર, જે પ્રાણનું નિરાણું-ધામ છે તેને ઉંઘા પાડેલા ઊંડા તાંસળા સાથે સરખાવે છે, જે નીચેથી ખુલ્લું છે અને ઉપરથી બંધ છે, આમાં જ ઉપર જણાવેલા સાત ઈર્ષાનું ઈન્દ્રિયોનો નિવાસ છે, જે મન માટે ખબરપત્રીનું કામ કરે છે. આઠમી ઈન્દ્રિય છે વાચા, જે મન માટે સંદેશ વાહકનું કામ કરે છે, જેનાથી વેદોચ્ચારણ થાય છે. પ્રત્યેકના ઋષિઓ આ પ્રમાણે છે: (જમણા અને ડાબા અનુક્રમમાં) બે કાનો માટે ગૌતમ અને ભરદ્વાજ; બે ચક્ષુ માટે વિશ્વામિત્ર અને જમદગ્ની; બે નાસિકાઓ માટે વસિષ્ઠ અને કશ્યપ; જીભ માટે અત્રિ, જેના થકી અન્ન લેવાય છે. આ જાણનાર અન્નનો ભક્ષક બને છે પરંતુ તે કોઈ માટે અન્ન બનતું નથી (એટલે કે તેનું ભક્ષણ કરનાર કોઈ નથી). આ પરિણામ (આદિતત્ત્વ-૪ ક) મુજબ છે.

૮.૩.૧.૨ મૂર્તામૂર્ત બ્રાહ્મણ (બૃહ ૨.૩): (#૧-૫) સર્જનની ક્રમબદ્ધ શરૂઆત (તૈત ૨.૧.૧)માં વર્ણવી છે, અને તે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને સ્થળ આ ક્રમમાં છે. આ અવ્યક્ત પંચ મહાભૂતો પંચીકરણ (ત્રિપૃત્તકરણ) (૨.૭.૧, ૨.૭.૨) બાદ નામ-રૂપમાં પરિણમ્યાં. આમ અજ્ઞાનના આવરણથી અવ્યક્ત અને નિરાકાર બ્રહ્મ વ્યક્ત અને

બુદ્ધિગમ્ય થઈ મૂર્ત અને અમૂર્ત સ્વરૂપે આભાસિત થયા. આકાશ અને વાયુ અમૂર્ત તત્ત્વો છે, જેના ૪ ગુણો સૂક્ષ્મ (અમૂર્ત), અમર, અનંત અને અવ્યક્ત છે, જ્યારે બાકીના ત્રણ તત્ત્વો અગ્નિ, જળ અને સ્થળ મૂર્ત છે અને તેના ૪ ગુણો અમૂર્ત તત્ત્વોથી વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિ ધરાવે છે: સ્થૂળ (મૂર્ત) મર્ત્ય, સીમિત અને વ્યક્ત (defined). પ્રત્યેક સમૂહમાં એક ગુણનો ઉલ્લેખ ગર્ભિતરૂપે અન્ય ગુણોનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. ચક્ષુઓ આધ્યાત્મિક સ્થૂળતાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે અને જમણા ચક્ષુમાં બિરાજતો પુરુષ આધ્યાત્મિક સૂક્ષ્મતાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. આધિદૈવિક પ્રતિનિધિત્વમાં સૂર્ય સ્થૂળતા અને તેમાં બિરાજતો પુરુષ સૂક્ષ્મતા દર્શાવે છે.

(#૬) પ્રથમ, ઉપર દર્શાવેલા આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક પુરુષની ખાસિયતનું વર્ણન કરે છે: “તેના મનની પ્રકૃતિ તેના આનંદ-પ્રભોદના વિષય મુજબ રંગ-રૂપ ધારણ કરે છે; જેમ હળદરથી રંગાયેલું કપડું, ઈન્દ્રગોપ, અગ્નિની જવાલા વિગેરે”. તાત્પર્યમાં શ્રુતિ બતાવે છે કે મન પોતાના વિષયમાં જેટલી ગહનતાથી ડૂબેલો હોય, બરાબર તે જ પ્રમાણમાં તેના વિકારોનું પરિવર્તન થાય. મનની પ્રકૃતિના આવા વિકારો અગણિત છે (ભગી ૧૫.૯). કોઈવાર એમ નથી બનતું કે અચાનક જ વિજળીના એક ઝબકારાથી આ સઘળું દેદીપ્યમાન બને? મનના કોઈ એક વિકારથી, અચાનક ઝબકારાની જેમ, હિરણ્યગર્ભની દીપ્તિ પ્રાપ્ત થાય, તે પણ શક્ય છે!

શ્રુતિ કેવી સુંદર રીતે હિરણ્યગર્ભનું મૂલ્યાંકન કરે છે! આ પણ શુલ્લક છે! અહિં પ્રાણ-સત્યનું વર્ણન પરિપૂર્ણ થાય છે.

હવે શ્રદ્ધાળુઓ માટે સંપ્રજ્ઞાન: “સત્યનું સત્ય” અને “નેતિ, નેતિ” આ બે વિધાનોને બરાબર પચાવવા પડશે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મન, જે આત્માની ઉપાધી છે, તે વિચારોના તરંગો અનુભવે છે; આદેશ (નેતિ, નેતિ) અત્યંત ભારપૂર્વક જણાવે છે કે જે કાંઈ તરંગોપાર્જિત વિહ્વળતા છે તે સર્વનું કારણ વાસનાઓ છે. આ વાસનાઓના ત્યાગથી ઉપાધીઓનો વિલય થાય અને “સત્યનું સત્ય” – બ્રહ્મ ઝળહળી ઊઠે. આથી દરેક પ્રકારના ભેદભાવની ભ્રમણા કરાવનાર તત્ત્વોનો વિનાશ થશે અને સ્વગત, સજાતીય કે વિજાતીય ભેદભાવરહિત તત્ત્વનું દર્શન થશે, જેને નામ-રૂપ કે કાર્ય નથી

— આ તત્ત્વ સમરસ (homogeneous), આ જ શુદ્ધ જ્ઞાન છે. આને આંતરિક કે બાહ્ય ભાગ નથી. આ તે બ્રહ્મ છે જેનું જ્ઞાન કરાવવાની અજાતશત્રુએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી (૮.૩.૧; #૧૫) “હું તને બોધ કરાવીશ”. “નેતિ, નેતિ” સિવાય નિર્વિકાર બ્રહ્મને ઓળખાવનારો અન્ય કોઈ માર્ગ નથી.

ઉપસંહારમાં, પ્રાણ, જેને “સત્ય” કહ્યું છે તે બધા જ પ્રાપંચિક અવયવોને રજૂ કરે છે. આ સિવાય જે કંઈ છે તે “સત્યનું સત્ય” એટલે કે નિર્વિકાર બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ અવર્ણનીય છે, જેથી જે ઇન્દ્રિય કે મનથી સમજી શકાય તે સર્વ બ્રહ્મનું અત્યંત નાનકડું સ્વરૂપ છે, તે પૂર્ણ બ્રહ્મ નથી; માટે “નેતિ, નેતિ” જ યોગ્ય વ્યાખ્યા છે.

૮.૩.૨ મૈત્રેયી બ્રાહ્મણ (બૃહ ૨.૪): શ્રુતિ (૮.૨)માં આલોક પરલોક આવાગમન અને પુનર્જન્મની વિકરાળતા વર્ણવે છે અને માર્ગદર્શન આપે છે: “માત્ર આત્માનો જ સાક્ષાત્કાર કરવો”. કેવી રીતે? પ્રથમ તો આત્માના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરે છે. ઉપસંહારમાં જણાવે છે કે સંસારની સર્વ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ સત્ય છે અને બ્રહ્મ સત્યનું સત્ય છે, જેની વ્યાખ્યા કરી છે “નેતિ, નેતિ” આમ જણાવે છે કે જેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે તે સ્વગત, સજાતીય કે વિજાતીય ભેદરહિત છે. હવે મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય, પોતાની પત્ની, મૈત્રેયીને આ જ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવા જણાવે છે, તે હવે જોઈએ.

(#૧-૪) મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે સંન્યાસ લેવાનું નક્કી કર્યું. પોતાની બે પત્નીમાંથી એક, મૈત્રેયીને, તેના હિસ્સાની સંપત્તિ માગવા જણાવ્યું. સદાચારી અને મુમુક્ષુ સ્ત્રીએ પૂછ્યું “સંપત્તિથી અમરત્વ મળશે?” મહર્ષિએ નકારમાં જવાબ આપ્યો; અને ઉમેર્યું કે સંપત્તિથી માત્ર ધનિક વ્યક્તિની જેમ રહી શકાય. મૈત્રેયીએ વિનંતી કરી કે મહર્ષિ તેને અનંતતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવે. મહર્ષિએ માગણી સ્વીકારી જણાવ્યું કે “હું જે સમજાવું તે ઉપર મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું”.

સામાન્યતઃ શ્રુતિ બ્રહ્મના વ્યાકૃત સ્વરૂપનું દર્શન કરાવી, વધુ સૂક્ષ્મતા તરફ દોરી, છેવટે અવ્યાકૃત સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. (૪.૨ છાંદો ૭)માં સનતકુમારે નારદને ૨૩ પગથિયા પર ચઢાવી અંતે ભૂમા (બ્રહ્મ)નું

જ્ઞાન કરાવ્યું. (૪.૪ છાંદો ૮.૭) માં પ્રજાપતિએ ઈન્દ્રને ચોથા પગથિયે બ્રહ્મજ્ઞાની બનાવ્યો અને (૫.૩, તૈત્ત ૩.૨) માં મહર્ષિ વરૂણ પોતાના પુત્ર ભૃગુને પાંચમા પગથિયે બ્રહ્મજ્ઞાન કરાવે છે. મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય મૈત્રેયીને આવી કોઈ નિસરણી આપતા નથી કારણ કે તે અકલ્પ્ય પર મનન અને નિદિધ્યાસન કરવા સમર્થ છે. માટે જ મહર્ષિ કહે છે: “હું જે સમજાવું તે ઉપર મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું”.

(#૫) જે પ્રેમ-ભાવના પતિ-પત્નિ, પુત્ર, ઘન-દોલત, બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય, આલોક કે પરલોક અથવા તો દેવ-દેવીઓ અને અન્ય સર્વ પ્રત્યે ઉભરાય છે તે સર્વ માત્ર આત્મા માટે જ છે. આ કારણે માત્ર આત્માનો જ સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ – આત્માનું જ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. આત્મજ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે (૮.૨.૧#૭ બૃહ ૧.૪.૭ જુઓ).

મહર્ષિ અત્રે ત્રણ સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે: પ્રથમ જણાવે છે કે જે કાંઈ આત્મિયતા બતાવવામાં આવે છે તે સર્વ ખરેખર “આત્મા” માટે જ છે; માટે જ આત્માને ઉપાસવો – આ વ્યવહારિક વાત છે. બીજો મુદ્દો: ધ્યાનથી જુઓ તો જણાશે કે આત્મિય-ભાવના સ્વમાંથી સર્વ તરફ વહેતી રહી છે – પતિ-પત્નિ અને પુત્રોથી શરૂ કરી “સર્વ”નો ઉલ્લેખ છે – આનાથી વધુ સારી ત્યાગની ભાવના ક્યાં જોવા મળે? “સર્વ સાથે આત્મિયતા” એટલે હું સર્વમાં અને સર્વમાં હું જ છું; આ છે સર્વાત્મભાવ. આમ નદી જેમ સાગરમાં મળી જાતે જ સાગર બની જાય છે તેમ તે પણ બ્રહ્મ બની જાય. આમ તો મૈત્રેયીએ ઘન-દોલત ત્યજી અમર થવાની ભાવના વ્યક્ત કરી તે, તેના ત્યાગની ઉત્તમ રજૂઆત છે. ખરેખર તો આ ઉપદેશ આપણા માટે છે. ત્રીજો સિદ્ધાંત: ત્યાગ વિનાની પરિચર્યા પૂર્ણત્વ સુધી ન દોરે.

આ જ સર્વાત્મભાવ અદ્વૈત પ્રતિ પ્રચાણ કરે છે: (#૬) “જે સર્વને બ્રહ્મથી અલગ માને છે તેનો સર્વ પરિત્યાગ કરે છે; આ સઘનું બ્રહ્મ છે”. આમ જુઓ તો આ ઋચાનો પ્રથમ ભાગ (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૧ અ)નું જ સમર્થન કરે છે; અને બીજો ભાગ (૩.૩ પ્રમેય-૪)નું સમર્થન કરે છે.

એકતાનો સિદ્ધાંત: ઉપરની ઋચા કહે છે કે બ્રહ્મ, જે સર્વનું કારણ છે, તે પાત્ર રૂપે સર્વનો સમાવેશ કરે છે “સર્વ કાર્યો કારણમાં એક થાય છે: (#૭-૯) નગારૂ, શંખ અને વીણાના અનેક તરંગો એક સૂરમાં એકત્રિત થાય છે; તેજ પ્રમાણે પ્રાણીઓની જાતિ, વર્ગ કે શ્રેણીની વિવિધતા કે વિશિષ્ટતા બ્રહ્મથી અલગ નથી”.

(#૧૦) “વેદો અને અન્ય શાસ્ત્રોની બ્રહ્મમાંથી થયેલી ઉત્પત્તિ, તેના શ્વાસોચ્છવાસ જેટલી સ્વાભાવિક હતી”. આ એમ કહેવા માગે છે કે બ્રહ્મ સર્વ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-માહિતીથી સ્વતંત્ર અને સર્વોપરિ છે કારણ કે તે બ્રહ્મમાંથી અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટ થયા છે. આ વેદોની શ્રેષ્ઠતા પ્રસ્થાપિત કરે છે. આમ વેદોના પ્રત્યેક સિદ્ધાંતો (કર્મકાંડ-અજ્ઞાની માટે અને જ્ઞાન-કાંડ જ્ઞાની માટે)નું શ્રદ્ધાથી પાલન કરવું.

એકતાના સિદ્ધાંતની અગત્યતા ઘણી છે માટે તેને અન્ય રીતે સમજાવવામાં આવે છે: દરેક કાર્યોની પ્રકૃતિ જ એવી છે કે તેઓ પોતાના સામાન્ય (વ્યાપક) સ્વરૂપ તરફ પ્રયાણ કરતા જ રહે છે. આ સમજાવવા માટેના ઉદાહરણો જોઈએ: (#૧૧) “પાણી - સમુદ્ર, એટલે કે પાણી તેના વ્યાપક સ્વરૂપ સમુદ્ર, તરફ ગતિમાન રહે છે; તે પ્રમાણે સ્પર્શ - ચર્મ; સુવાસ - નાક; સ્પાદ - જીભ; રંગ - ચક્ષુ; અવાજ - કાન; મનન - મન; જ્ઞાન - જ્ઞાનેન્દ્રિય વિગેરે”. આમાં ચર્મનું ઉદાહરણ જોઈએ; દરેક પ્રકારના સ્પર્શના સંવેદનો ચર્મથી સમજાય માટે સ્પર્શની ગતિ તેના વ્યાપક સ્વરૂપ ચર્મ, જે પ્રત્યેક પ્રકારના સ્પર્શ (મૃદુ, ફટકારૂપ, ચુટલી વિગેરે) ચર્મમાં એક થાય છે. ત્યાં તેઓ સમાઈ જાય છે.

હવે ઉપરના સિદ્ધાંતોનું સામાન્યીકરણ કરીએ: જ્ઞાનેન્દ્રિયોની પ્રત્યેક તન્માત્રાનું વ્યાપક સ્વરૂપ મનનો સંકલ્પ છે. મનનો સંકલ્પ તન્માત્રાનો સ્વિકાર ન કરે તો તેના ઉદ્ભવનો પણ ખ્યાલ નથી રહેતો. મનનો સંકલ્પ તેના વ્યાપક સ્વરૂપ બુદ્ધિના વિજ્ઞાનમાં લય પામે છે; અને તે પ્રજ્ઞાનધન પરમાત્મામાં લય પામે છે.

આ જ પ્રમાણે કર્મેન્દ્રિયોના વિષયો વાકૂ, ગ્રહણ, ગમન, (વિષ્ટા) ત્યાગ, અને (જાતીય) આનંદ પોતપોતાના વ્યાપક રૂપમાં પ્રવેશે છે. આ સર્વ વ્યાપક સ્વરૂપો પ્રાણમય છે. કારણ કે પ્રાણથી જ આ અવયવોમાં શક્તિ સંચાર થાય છે. (કૌષી ૩.૩) “જે પ્રાણ છે તે જ પ્રજ્ઞા (બ્રહ્મ) છે;

જે પ્રજ્ઞા છે તે જ પ્રાણ છે”. આમ જ્યારે દશ ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એક સાથે વ્યાપક સ્વરૂપ, બ્રહ્મમાં લય પામે ત્યારે સર્વ ઉપાધીઓએ વિદાય લીધી હોય છે.

(બૃહ ૨.૪.૧૨)^૪ વધુમાં શ્રુતિ જણાવે છે કે આ લય સમરસ (homogeneous) હોય છે, (પાણી મીઠાનું કારણ છે). “જ્યારે મીઠું પાણી, તેના કારણમાં, નાખવામાં આવે છે ત્યારે તે પાણી સાથે સમરસ બને છે. આ પ્રમાણે પ્રાણીઓ બ્રહ્મમાં સમરસ થઈ જાય છે. જ્યારે અજ્ઞાનથી ઉદ્ભવેલ ભેદભાવો શમી જાય ત્યારે આત્મા બ્રહ્મ સાથે સમરસ થાય છે અને (લૌકિક) ચેતન ગુમાવે છે”.

“ચેતન ગુમાવે છે”. આ હકિકત મૈત્રેયીને મુઝવણભરી લાગી. મહર્ષિ ખાત્રી આપે છે કે “આટલી જાણકારી પૂરતી છે”. અને ઉમેરે છે કે “ફક્ત અલૌકિક શુદ્ધ ચેતન બાકી રહે છે”. તે સમજી ન હતી કે જ્યારે (#૧૧) મુજબ સર્વ વિશેષ ચેતન પોતાના વ્યાપક, શુદ્ધ ચેતન (બ્રહ્મ)માં લય પામે છે ત્યારે પ્રપંચ વિલિન થાય છે માટે દુષ્પચી ચેતન ગુમાવે છે. મહર્ષિ દ્વૈત અને અદ્વૈતનો ભેદ સમજાવે છે: (બૃહ ૨.૪.૧૪)^૫ “જ્યારે દ્વૈત પ્રવર્તે છે ત્યારે સુંઘી, બોલી, સાંભળી કે વિચારી શકાય અને સમજી પણ શકાય. પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાની માટે, જ્યારે સર્વ આત્મા જ છે ત્યારે તે શું સુંઘે, કોની સાથે વાત કરે, કોને સાંભળે, શું વિચારે અને કોને સમજે? જ્ઞાતાને કોણ થકી જાણવો?” (ટીપ ૪.૩ છાંદો ૭.૨૪.૧) અહિં જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાનમાં કોઈ ભેદ નથી. આ બ્રહ્મજ્ઞાનીની સ્થિતિ છે, તે અદ્વૈતમાં જીવે છે (૨.૮.૧).

૪. (બૃહ ૨.૪.૧૨)

સ યથા સૈન્ધવલિખ્ય ઉદકે પ્રાસ્ત ઉદકમેવાનુવિલીયેત ન હાસ્યોગ્રહણાયેવ સ્યાદ્યતો
યતસ્ત્વાદદીત લવણમેવૈવં વા અર ઇદં મહદ્ભૂતમનન્તમપારં વિજ્ઞાનધન ઇવૈતેભ્યો ભૂતેભ્યઃ
સમુત્થાય તાન્વેવાનુવિનશ્યતિ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તીત્પરે બ્રવીમીતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ॥૧૨॥

૫. (બૃહ ૨.૪.૧૪)

યત્રહિ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતરં ઇતરં જિગ્રતિ તદિતરં ઇતરં પશ્યતિ તદિતરં ઇતરં શૃણોતિ
તદિતરં ઇતરમભિવદતિ તદિતરં ઇતરં મનુતે તદિતરં ઇતરં વિજાનાતિ યત્ર વા અસ્ય
સર્વમાત્મૈવાભૂત્ત્વેન કં જિગ્રેત્તત્ત્વેન કં પશ્યેત્તત્ત્વેન કં શૃણુયાત્તત્ત્વેન કમભિવદેત્તત્ત્વેન
કં મન્વીત તત્ત્વેન કં વિજાનીયાદ્યેનેદં સર્વં વિજાનાતિ તં કેન વિજાનીયાદિજ્ઞાતાતારમે કેન
વિજાનીયાદિતિ ॥૧૪॥

૮.૩.૩ મધુ-વિદ્યા (પરસપર મધુરતા) (બૃહ ૨.૫): મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં આત્મજ્ઞાનને અમર થવાના સાધન તરીકે પ્રતિસ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે. આમાં કાર્ય અને કારણના સંબંધો ઉપર મનન અને નિદિધ્યાસન કરી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવાની યુક્તિ બતાવી છે. હવે બીજી યુક્તિ બતાવવામાં આવે છે, જે આ નિરીક્ષણને આધારિત છે: “જે પદાર્થો અરસ-પરસ ઉપકારક-ઉપકાર્ય હોય તે સર્વ પદાર્થોનું ઉગમ, અસ્ત અને સ્થિતિ એક જ તત્ત્વમાં હોય છે અને તે જ આ સર્વ ઉપકારક-ઉપકાર્ય પદાર્થોમાં સમાનતાથી વ્યાપ્ત હોય છે”.

(બૃહ ૨.૫.૧-૧૪) ૧૪ યુગ્મો આ પ્રમાણે છે: ૧. પૃથ્વી, પ્રાણીઓ; ૨. પાણી, પ્રાણીઓ; ૩. અગ્નિ, પ્રાણીઓ; ૪. વાયુ, પ્રાણીઓ; ૫. સૂર્ય, પ્રાણીઓ; ૬. દિશાઓ, પ્રાણીઓ; ૭. ચંદ્ર, પ્રાણીઓ; ૮. વિદ્યુત, પ્રાણીઓ; ૯. વાદળ, પ્રાણીઓ; ૧૦. આકાશ, પ્રાણીઓ; ૧૧. ધર્મ, પ્રાણીઓ; ૧૨. સત્ય, પ્રાણીઓ; ૧૩. મનુષ્ય, પ્રાણીઓ; ૧૪. દેહ (સમષ્ટિ), પ્રાણીઓ.

આ સર્વ પ્રાણીઓ માટે મધુ અને પ્રાણીઓ સર્વને માટે મધુ છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે પ્રથમ યુગ્મ (પૃથ્વી, પ્રાણીઓ) ઉપર વિવેચન કરીશું. અન્ય યુગ્મો તે મુજબ સમજવા.

હિરણ્યગર્ભથી માંડી દૂર્વાની કૂંપલ સુધી - આ સર્વના કર્મના ફળ ભોગવવા માટે પૃથ્વી સર્જાયેલી છે. જેમ મધમાખીઓ માટે મધપૂડો છે તેમ પ્રાણીઓ માટે પૃથ્વી સર્જાયેલી છે. જેમ મધમાખીઓ મધપૂડો બનાવે છે તેમ ભૂતોએ પૃથ્વી બનાવેલી છે, માટે પૃથ્વી ભૂતોનો ઉપકાર માને છે, તેમજ પૃથ્વી ભૂતોને પોષે છે માટે ભૂતો પૃથ્વીનો ઉપકાર માને છે.

હવે પાર્થિવ પુરૂષ, જે પૃથ્વી પર તેજોમય અને અમૃતમય પુરૂષ છે અને શરીરમાં રહેનાર તેજોમય, અમૃતમય પુરૂષ છે તે સર્વ ભૂતો માટે ઉપકારક છે; તેમજ સર્વ ભૂતો તેઓને માટે ઉપકારક છે. માટે આ ચારેય (પૃથ્વી, પ્રાણીઓ; પાર્થિવ પુરૂષ, અમૃતમય પુરૂષ) સમસ્ત ભૂતોના ઉપકારક છે, અને સર્વ ભૂતો આ ચારેયના ઉપકારક છે. માટે ઉપર જણાવેલ નિરીક્ષણ પ્રમાણે આ સર્વનું કારણ એક જ હોવું જોઈએ. જે કારણથી આ

ચારેય ઉત્પન્ન થાય છે તે બ્રહ્મ છે. આ પ્રમાણે બાકીના ૧૩ યુગ્મો સમજવા. બ્રહ્મ સિવાય સર્વ વાચારંભણં વિકારો નામધેયં (છાંદો ૬.૧.૪) - વાચા સર્વ વિકારોનું મૂળ છે, તે નામ માત્ર છે. મૂળ કારણ જ સત્ય છે. આ આત્મજ્ઞાનથી અમરત્વ મળે, જાતે જ બ્રહ્મ બને, તે જ સર્વ છે.

(#૧૫) પ્રત્યેક વસ્તુ બ્રહ્મ સાથે સંલગ્ન છે તે દર્શાવતું એક ઉદાહરણ: “જેમ રથના ચક્કનો આરો, ચક્કના મધ્ય ભાગ અને પરિધને જોડે છે તેમ સર્વ પ્રાણી દેવ-દેવીઓ અને લોકો આત્મા સાથે સંલગ્ન છે”.

આ ઉપાસનાનું મહત્ત્વ અનેરૂં છે તે સમજાવવા (#૧૬-૧૭)માં મહર્ષિ દદ્યક્કના બલિદાનને ઘોતક કરે છે: મહર્ષિ દદ્યક્કે અશ્વિન કુમારોને આ વિદ્યા શીખવાડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. સ્વર્ગના રાજા ઈન્દ્રએ આનો વિરોધ કરી મહર્ષિને ચેતવણી આપી કે આ વિદ્યા કોઈને પણ આપશો તો તમારું માથું કાપી નાખીશ. આ તો ધર્મ સંકટ આવ્યું! મહર્ષિ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરી શકે માટે અશ્વિની કુમારોને કોઈપણ ભોગે આ વિદ્યા શીખવાડવી જ હતી. આ કુમારો દેવોના વૈધ હતા અને સંજીવની વિદ્યામાં કુશળ હતા; જેથી તેઓએ એક જોખમી રસ્તો કાઢ્યો: તેઓએ મહર્ષિનું માથું કાપી બાજુ પર સલામત રાખ્યું અને ઘોડાનું માથું તેના બદલામાં જોડી દીધું. આ અવસ્થામાં કુમારો મધુ-વિદ્યા શીખ્યા. જેવું ઈન્દ્રે આ માથું કાપી નાખ્યું કે તરત જ કુમારોએ તેઓનું મૂળ માથું જોડી દીધું!

આ મધુ-વિદ્યાના મહત્ત્વની પરાકાષ્ઠા તેમજ મહર્ષિનું વચન-પાલન અને બલિદાનની ભવ્યતા પ્રદર્શિત કરે છે. દદ્યક્કનું માથું કાપવાનું પાપ કુમારોને ન લાગ્યું - આ મધુ-વિદ્યાનું મહત્ત્વ છે.

મહર્ષિ દદ્યક્ક મધુ-વિદ્યાનો ઉપસંહાર કરી કુમારોને કહે છે (#૧૮-૧૯) “તેણે બે અને ચાર પગા પ્રાણીઓ પેદા કર્યા અને દરેકમાં પંખી (સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે) પ્રવેશ્યા માટે તેને પુરૂષ કહેવાય છે. તેણે પોતાને જ પ્રત્યેક શરીરના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર કર્યું, જેથી તે અનેક અને અગણિત ભાસે છે; પરંતુ તે માયાને કારણે જ. આમ તો તેની આગળ-પાછળ કાંઈ નથી અને તેને નથી તો બાહ્ય કે આંતરિક સ્વરૂપ. આપણો આત્મા, જે સર્વનો અનુભવ કરનાર છે, તે બ્રહ્મ છે”.

ઉપાસના: જગતનો પરિત્યાગ કરી ઉપર રજૂ કરેલ બાબતો ઉપર શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનના ત્રિશૂલથી પ્રતીતિ કરો કે આ સર્વ બ્રહ્મ સાથે જ એકાકાર છે; એકં એવ અદ્વિતીયં । આ સાથે મહર્ષિ દધ્યકના ઉપસંહારને સંકળાવો.

૮.૪ મુનિ-કાંડ (બૃહ ૩, ૪):

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પ્રકરણ-૩ અને ૪ ને મુનિ-કાંડ કહેવાય છે. કારણ કે આ પ્રકરણોમાં મુનિ શ્રી યાજ્ઞવલ્ક્ય વિવાદ-વિચારણા તેમજ જ્ઞાનોપદેશમાં પ્રમુખસ્થાને છે. મધુ-કાંડ (પ્રકરણ ૧-૨)માં શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો (આગમ)ની સ્થાપના કરી છે. આપણે જોયું છે કે આ સિદ્ધાંતો આપણા વેદાંતનાં મૂળોની પરિસીમાની અંદર જ છે. અત્રે નવા સિદ્ધાંતો નથી પરંતુ તેઓની પુષ્ટી (વાદ-વિવાદયુક્ત) તર્ક (ઉત્પત્તિ) થી કરવામાં આવી છે. આથી ન સમજાયેલા, અર્ધ સમજાયેલા કે ગલત-સમજાયેલા સિદ્ધાંતોનું નિરાકરણ થાય છે, જેથી તેમાં અવિચલ શ્રદ્ધા પેદા થાય.

પ્રકરણ-૩ માં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય જનક રાજાના દરબારમાં પ્રતિસ્પર્ધીઓ સાથેના શાસ્ત્રાર્થ વાદવિવાદમાં પોતાના અભિપ્રાયો પ્રસ્થાપિત કરવામાં કદિ જલ્પ વાદ પણ અજમાવે છે. અપરા અને પરા વિધાનો પ્રવાહ શરૂઆતથી અંત સુધી અસ્ખલિત છે, પ્રત્યેક અંગોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ-૪ માં પરા-વિધાના સિદ્ધાંતો પુનઃપ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે જે કહેવતો અને યાદગાર ઉખાણાથી સજ્જ થયેલા છે અને તાર્કિક રજૂઆતથી સુશોભિત છે. બંને પ્રકરણોમાં રજૂ થયેલી ઉપાસનાઓરૂપી પ્રત્યંચા પર શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન (૮.૩.૨, #૫)ના તીરને પરોવી બ્રહ્મરૂપી લક્ષ્યને વિંધવાનું છે.

૮.૪.૧ શાસ્ત્રાર્થનો આરંભ (બૃહ-૩): જનક રાજાના દરબારમાં શ્રેષ્ઠ વેદ-વેદાંતના તજજ્ઞોનું સંમેલન યોજાયું છે. તેઓએ જાહેર કર્યું કે સર્વશ્રેષ્ઠ વેદ-વિશારદને એક હજાર ગાયો, જે ત્રણ ઔસથી વધુ સોનાના આભૂષણોથી શણગારેલી છે, તેનું દાન કરવાનું છે. કોઈએ પડકાર ઝીલ્યો નહીં. છેવટે યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના શિષ્યોને ગાયો હાંકી જવા આદેશ આપ્યો. મહારાજાના હોત્ વૃત્તે વિરોધ કર્યો અને શ્રેષ્ઠતાની સાબિતી માટે વિવાદ શરૂ થયો.

૮.૪.૧.૧ અશ્વલના પ્રશ્નો (બૃહ ૩.૧): (#૧-૬) અશ્વલે હોત્, ઉદ્ગાત્ અને અદ્યર્ચુની ફરજો વિષે અને યજમાનને મૃત્યુની ચૂડમાંથી કેવી રીતે છોડાવી શકાય તે બાબત પ્રશ્નો પૂછ્યા. ઉપસંહારમાં એમ માલુમ પડે છે કે હોત્ યજમાનની વાચા છે, અદ્યર્ચુ તેના ચક્ષુ છે અને ઉદ્ગાત્ તેના પ્રાણ છે. મૃત્યુની પાર જવા યજમાને આ આચાર્યોને પોતાના અનુસંગીત અવયવો સમજવા. (#૭-૧૦) આના પરિણામ રૂપે બ્રહ્મના અગ્નિ, સૂર્ય કે પ્રાણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય (આદિતત્ત્વ-૪ ક). આ પ્રપંચના જ અંગો છે; મુક્તિ નથી.

૮.૪.૧.૨ આર્તભાગના પ્રશ્નો (બૃહ ૩.૨) ગ્રહો અને અતિગ્રહો: અત્રે પ્રપંચમાં જકડી રાખી, જન્મ-મરણના અનંત ફેરામાં ધુમાવતા તત્ત્વોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. ગ્રહો ૮ છે: કાન, ચક્ષુ, ચર્મ, શ્રુત્વા, નાક (પ જ્ઞાનેન્દ્રિયો) વાચા તેમજ હાથ (૨ કર્મેન્દ્રિયો) અને મન.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ ઈન્દ્રિયના વિષયને અતિગ્રહ માની લેવામાં આવે છે; ખરેખર તો તે ઈન્દ્રિયોની વાસનાના સંસ્કાર છે, જે વ્યક્તિને કાર્યમાં સંડોવે છે અને જેના ફળ ભોગવવા મૃત્યુ બાદ પુનર્જન્મની બક્ષિસ મળે છે. આમ અતિગ્રહો મૃત્યુનું કારણ બને છે. (૮.૨.૧.૧) સમજાવે છે કે વ્યક્તિ કેમ અતિગ્રહોની પકડમાં જકડાઈ રહે છે.

(ગ્રહ, અતિગ્રહ)નું ચક્ર સામાન્ય વ્યક્તિ માટે અનંત બની રહે છે. એક યુગ્મમાંથી નિકળી બીજા યુગ્મમાં જકડાઈ જવું સામાન્યતઃ અનિવાર્ય બની જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે (૮.૪.૧.૧)માં અશ્વલના પ્રશ્નના જવાબમાં યજમાન જે આચરણ કરે છે તેના ફળ રૂપે ભૂઃ ભૂવઃ કે સ્વઃ લોકની પ્રાપ્તિ થાય. આ લોકના ભોગ ભોગવી, પુણ્ય-કર્મ પુરા થતાં જ સંચિત કર્મના બળથી અન્ય યુગ્મમાં જોડાય અને પુનર્જન્મ મળે. આમ મૃત્યુમાંથી મૃત્યુ તરફ જ ગતિ રહે છે. આ છે કર્મ અને ઉપાસનાનો મહિમા.

(#૧-૯) હવે આર્તભાગના પ્રશ્નોના મહર્ષિએ આપેલા જવાબનો ઉપસંહાર કરીએ: (ગ્રહ, અતિગ્રહ) ના આઠ યુગ્મો છે: (કાન, અવાજ), (ચક્ષુ, રૂપ), (ચર્મ, સ્પર્શ), (શ્રુત્વા, રસ), (નાક, ગંધ), (મન, વાસના), (વાચા, નામ), (હાથ, કાર્ય).

(#૧૦) આ યુગ્મો મૃત્યુ માટે અન્ન (ખોરાક) છે. અગ્નિ આ મૃત્યુનો દેવતા છે; અગ્નિ મૃત્યુ માટે અન્ન છે; પરંતુ જે બધા જ પ્રકારના મૃત્યુનું મૃત્યુ છે તે આઠેય યુગ્મોને ગળી જાય તેને માટે મૃત્યુ ક્યાંથી હોય? આમ આ આઠેય યુગ્મોને ગળનારને જાણવાથી નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય. (#૧૧-૧૨) મૃત્યુ સમયે આ બ્રહ્મજ્ઞાની વ્યક્તિની ઈન્દ્રિયોનો લય થાય છે અને આત્મા પરમાત્મામાં લીન થાય છે (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૪ અ); તેનું નામ રહી જાય છે અને ગુણીજનો તેને યાદ કરે છે. (#૧૩) હવે આર્તભાગ કહે છે કે જેને મોક્ષ નથી મળ્યો તેની ઈન્દ્રિયો અધિષ્ઠિત દેવોમાં લીન થાય (જેથી ઈન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય ન કરી શકે). હવે પ્રશ્ન પૂછે છે આ વ્યક્તિનો સહારો શું? (એટલે કે કોના સહારાથી વળી પાછો કોઈ નવા યુગ્મમાં પ્રવેશ પામે?) આ પ્રશ્ન ગૂઢ હોવાથી તેઓ અંગત રીતે મળ્યા અને નિર્ણય કર્યો કે આ વ્યક્તિના કર્મો તેને સંસાર ચક્રમાં પાછો લાવે છે. જ્યારે મોક્ષ પામેલ વ્યક્તિના કર્મોનો નાશ થયેલો હોવાથી તે પાછો આવતો નથી – તે અક્ષરત્વ પામે છે. માટે જ (ભગી ૨.૪૭) જણાવે છે કે તારો અધિકાર કર્મ કરવાનો છે; ફળની વાંછના કરવી નહીં. કારણ કે સત્ કર્મોથી વ્યક્તિ સદ્ગુણી બને છે જ્યારે દુષ્ટ કર્મોથી તે દુષ્ટ બને છે. આ બેઉ બંધનના કારણો છે (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૪ ક). કર્મફળ ભાવનાને આધિન હોય છે. માતા બાળકને ચોટ મારે અને ત્રાહિત માણસ તેમ કરે તેના પરિણામો અલગ છે; માતા પ્રેમ અને અભ્યુદયની ભાવના રાખે છે, ત્રાહિત માણસ ગુસ્સાનો નિર્દેશ કરે છે.

૮.૪.૧.૩ ભુજ્યના પ્રશ્નો: (બૃહ ૩.૩) અહિં આર્તભાગના પ્રશ્નોની પૂર્તિ થાય છે. ઉપર (૮.૪.૧.૨) જોયું કે કર્મને અનુસાર ફળ મળે. તો શું સત્કર્મની પરાકાષ્ઠાથી મોક્ષ મળે? ના, અશ્વમેધ યજ્ઞ કોઈપણ પ્રકારના કર્મની પરાકાષ્ઠા છે, જેનાથી હિરણ્યગર્ભનો લોક પ્રાપ્ત થાય; જે પ્રપંચની બહાર નથી. જ્યાં સાધન અને સાધ્ય છે તેના ફળો અધૂરા જ છે; મોક્ષ કદાપિ ન મળે. અંતરાત્માની અનુભૂતિ માટે સાધનોની જરૂર નથી.

૮.૪.૧.૪ ઉષસ્તના પ્રશ્નો: (બૃહ ૩.૪) હવે ખાત્રી થઈ છે કે કર્મ અને ઉપાસનાનું ફળ અપૂર્ણ છે તેમજ (૮.૨.૧.૧ #૧૫)ની સલાહ “આત્માનં એવ લોકમુપાસીત” માન્ય કરી ઉષસ્ત પ્રશ્ન કરે છે. હવે ઝીણવટભરી પૂછપરછનો પ્રવાહ પરા-વિદ્યા તરફ ઢળે છે.

ઉષસ્ત પૂછે છે “જે બ્રહ્મ સાક્ષાત, અને અપરોક્ષ છે અને જે સર્વના અંતર્યામી છે તે સમજાવો”. મહર્ષિ જવાબ આપે છે, “જે આત્મા તારા માટે અંતર્યામી છે તે જ સર્વનો અંતર્યામી છે: જે જાતે અકર્તા રહી પાંચ પ્રાણોને ક્રિયાશીલ કરે છે તે જ સર્વનો આત્મા છે”. ઉષસ્તને આ તટસ્થ વ્યાખ્યાથી સંતોષ ન થયો. તે કહે છે “ઘડો માટીનો બનેલો છે” આ હકિકત જેટલી સ્પષ્ટ છે તેવી રીતે બ્રહ્મની સ્પષ્ટતા કરો. મહર્ષિ કહે છે કે જાતે અજ્ઞાત રહી સર્વ કાર્યો કરાવનાર તે જ છે. (#૨) “જેના થકી સાંભળી શકાય છે તેને સાંભળવો મુશ્કેલ છે, જે જ્ઞાનનો દાતા છે તેનું જ્ઞાન અશક્ય છે – વિગેરે”. આમ સ્પષ્ટ થાય છે કે સર્વ કાર્યો કરાવનાર જાતે શરીર અને ઈન્દ્રિયોથી અલગ છે અને તે અજ્ઞાત રહે છે; તે પ્રકાશક છે, પ્રકાશ્ય નથી.

૮.૪.૧.૫ કહોલના પ્રશ્નો: (બૃહ ૩.૫) કહોલે ઉપરના ઉષસ્તીએ પૂછેલ પ્રશ્નનું પુનરાવર્તન કર્યું જેથી આત્માને વધુ સારી રીતે જાણી શકાય. મહર્ષિ વધુમાં ઉમેરે છે કે આત્માને શરીરની ખોડ-ખાંપણ જેમ કે ભૂખ, તરસ, પીડા (શારીરિક કે માનસિક), ભ્રમણા, વૃદ્ધાવસ્થા કે મૃત્યુ નથી. મહર્ષિને ખ્યાલ આવ્યો હશે કે આ મુમુક્ષુ છે, માટે મોક્ષ મેળવવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા બતાવે છે, “પુત્રેષણા, વિતેષણા, વિશ્વેષણા – આ ત્રણ કામનાઓથી દૂર રહેવું”. મહર્ષિ વધુમાં જણાવે છે કે એક કામના અન્ય બે કામનાના ફાળાગા રૂપે છે, જેથી એક કામના અન્ય બેઉ કામનાઓને પ્રગટાવે છે. પુત્રેષણા એટલે સંસાર પ્રત્યે રાગ. ભૌતિક તેમજ દૈવિક સમૃદ્ધિને વિતેષણા કહેવાય; આ બંનેનો ત્યાગ કરવો, કર્મ અને ઉપાસનાથી દૈવી સમૃદ્ધિ મળે તદ્ઉપરાંત તે મનની મલિનતા પણ ધૂએ છે, આનો ઉપયોગ તત્પૂરતો જ કરવો જેથી બંધનમુક્ત રહેવાય; (ગ્રહ, અતિગ્રહ)ના ચક્રાવામાં ન ફસાઈ જવાય. વિશ્વેષણા એટલે માન સન્માનની અભિલાષા, જે ત્યાજ્ય છે. શરીર ટકાવવા પૂરતું જ ભિક્ષાટન કરવું; સર્વ સાધનોથી દૂર રહેવું; કમંડલ પણ એક સાધન છે તે છૂપી વાસનાનો નિર્દેશ કરે છે.

મહર્ષિ હવે આત્માનુભૂતિના સર્વોચ્ચ શિખર પર ચઢવાના પગથિયા બતાવે છે: મુમુક્ષુએ આચાર્ય પાસેથી અને શાસ્ત્રાભ્યાસથી આત્મજ્ઞાન મેળવી, તે સાથે એષણાઓનો સંપૂર્ણતયા વ્યુત્થાન કરી પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કરવું. આ પાંડિત્યની પૂર્ણતાથી આત્મજ્ઞાનના બળમાં સ્થિત થવું. બાલ્ય

(અહંકાર રહિત, નિર્દોષતા વિગેરે) અને પાંડિત્યની પૂર્ણતા કેળવી મુનિ (મનન દ્વારા સંશયો દૂર કરે તે મુનિ) બનવું. આ નિદિધ્યાસન છે. મુનિ અવસ્થા અને તેની વિપરીત અવસ્થા - આ બંનેની ઊંડી સમજથી તે બ્રહ્મજ્ઞાની બને છે.

કેટલાક વેદાંતિઓ પંડિતાઈને શ્રવણ કહે છે; બાલ્ય અને પંડિતાઈને મનન અને મુનિ કહે છે, તેમજ તેની વિપરીત અવસ્થાની ઊંડી સમજને નિદિધ્યાસન કહે છે; આ સાથે (૮.૩.૨#૫) પણ જુઓ. આ બ્રહ્મજ્ઞાનીને હવે કોઈ આદેશ, નિષેધ બંધનકર્તા નથી.

૮.૪.૧.૬ ગાર્ગીના પ્રશ્નો (બૃહ ૩.૬): ગાર્ગીએ પ્રપંચનો વિસ્તાર કેટલો છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા બતાવી. આ પ્રશ્ન બ્રહ્મના કાર્યની સમીક્ષા કરે છે. મહર્ષિ પ્રપંચના લોકોની પરંપરા ચઢતા ક્રમમાં બતાવે છે; પહેલાંનો લોક પછીના લોકમાં ઓતપ્રોત છે: જલ, અગ્નિ, વાયુ, અંતરિક્ષ, ગાંધર્વલોક, સૂર્યલોક, ચંદ્રલોક, નક્ષત્રલોક, દેવલોક, ઈન્દ્રલોક, પ્રજાપતિ (વિરાજ) લોક, બ્રહ્મલોક (સત્યલોક). કર્મ અને ઉપાસનાથી આટલે સુધી પહોંચી શકાય. હવે ગાર્ગી ગૂંચવણ ભર્યો પ્રશ્ન પૂછે છે: સત્યલોકનું આવરણ શું છે? મહર્ષિ આંટીઘૂંટી સમજી શકે છે અને કહે છે કે તર્કની આ પરિસીમા છે; કર્મ અને ઉપાસનાથી પ્રપંચની બહાર ન જઈ શકાય; તે બ્રહ્મ વાચા અને મનની મર્યાદાની બહાર છે (ટીપ પ.૩ તૈત ૨.૪); આવા અયોગ્ય પ્રશ્નથી તારૂં મસ્તક પડી જશે. ગાર્ગી હવે શાંત થઈ ગઈ.

૮.૪.૧.૭ ઉદ્દાલકના પ્રશ્નો (બૃહ ૩.૭): ગાર્ગીએ અચેતન લોક બાબત જાંચ કરી; હવે ઉદ્દાલક ચેતન તત્ત્વો બાબત પ્રશ્ન કરે છે. આ તત્ત્વ, હિરણ્યગર્ભના લોકનું અંતરતમ અને ગુહ્ય છે તેનું નિરૂપણ છે. આ તત્ત્વ, શાસ્ત્રાભ્યાસ કે આચાર્યોપદેશથી જ લભ્ય છે. ઉદ્દાલકે કબંધ નામના ગંધર્વને બે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, તેઓનું જ અહિં પુનરાવર્તન કરે છે, વધુમાં જણાવે છે કે ગંધર્વે જે જવાબ આપ્યો હતો તેની પોતાને જાણકારી છે. પ્રશ્ન-૧: બ્રહ્માગ્રથી માંડી નાચીજ જંતુ સુધીનું તેમજ સર્વ પ્રાણીઓનું આ જીવન, અને આ પછીનું જીવન કયા સૂત્રથી ગૂંથાયેલું છે? પ્રશ્ન-૨: આપ એ અંતરાત્માને જાણો છો જે આ જગત, આ પછીનું જગત તેમજ સર્વ પ્રાણીઓનું નિયમન કરે છે? આ બન્ને પ્રશ્નના ઉત્તરને જાણકાર બ્રહ્મજ્ઞાની

છે અને સર્વનો જાણકાર છે તેમ કબંધ કહે છે. મહર્ષિને સંપૂર્ણ જાણકારી છે: “વાયુ જ સૂત્ર છે; તારો આત્મા જ સર્વાત્મા (ઈશ્વર) છે. પંચ મહાભૂતોમાં, સૂર્ય સમાન દૈવી તત્ત્વોમાં અને સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં તેનો નિવાસ છે. તે સર્વમાં વસે છે પરંતુ તેને કોઈ જાણતું નથી. આ સર્વ તેનું શરીર છે; તે દરેક શરીરોમાં વસવાટ કરી, સર્વમાં ચેતન પૂરે છે; તારો આત્મા જ અંતરાત્મા છે અને તે નિત્ય છે”. આ વૃત્તાંત ઉષસ્ત (૮.૪.૧.૪) અને કહોલ (૮.૪.૧.૫) ના પ્રશ્નોના પૂરક છે ત્યાં બ્રહ્મની પિછાણ અનુક્રમે તટસ્થ અને સ્વરૂપ લક્ષણથી કરાવી હતી; અત્રે તે જ બ્રહ્મ અંતર્યામી થઈ સર્વનું નિયમન કરે છે.

હવે ગંધર્વ કબંધના પ્રમાણથી મહર્ષિ બ્રહ્મજ્ઞાની તરીકે સ્થાપિત થયા. પરંતુ તે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે? આ સાબિત કરવાનું બાકી છે — જો ગાયો હાંકી જવાનો અધિકાર માન્ય કરવો હોય તો. વાદ-વિવાદ ચાલું જ છે.

૮.૪.૧.૮ ગાર્ગીના વધુ પ્રશ્નો (બૃહ ૩.૮): હવે ગાર્ગી બીજીવાર પ્રશ્ન કરે છે, તે ઉપર નિરૂપાયેલ સર્વાન્તર બ્રહ્મ વિષે પૂછે છે જે ક્ષુધા આદિ રહિત, નિરૂપાધિક, સાક્ષાત અને અપરોક્ષ છે. તે જાહેર કરે છે કે જો મહર્ષિ મારા હવેના બે પ્રશ્નોના જવાબ આપે તો તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાશે. પ્રશ્ન-૧: જે સ્વર્ગની ઉપર, પૃથ્વીની નીચે અને આ બેની વચમાં છે તે કોણ છે? તે જ તત્ત્વ સ્વર્ગ છે અને પૃથ્વી પણ છે; તે જ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન છે અને સમગ્ર સર્જન, જે દ્વૈત છે અને તેની અંદર દૂબેલું છે?” મહર્ષિ જવાબ આપે છે, “અવ્યક્ત આકાશ”. ગાર્ગી વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરી ઉત્તરની સત્યતા સ્વીકારે છે. (#૬-૭) બીજો પ્રશ્ન પૂછતાં પહેલા, ગાર્ગી પ્રથમ પ્રશ્નનું પુનરાવર્તન કરે છે, ખેર, મહર્ષિને જવાબ બદલવો હોય! મહર્ષિ તે જ જવાબ આપે છે. નિઠર સંન્યાસીની, (૮.૪.૧.૬)માં જે પ્રશ્ન પૂછવા બદલ ચેતવણી આપવામાં આવી હતી તેના જેવો જ પ્રશ્ન કરે છે: “અવ્યક્ત આકાશનું આવરણ શું છે?”. અવ્યક્તનું વર્ણન કરવામાં દોષ છે અને જવાબ ન આપવામાં હાર માનવી પડે! ચાલાક મહર્ષિ તેના સંકંજામાં આવે તેમ નથી. તેઓ આ સમયે જીવનમુક્તોનો અભિપ્રાય રજૂ કરે છે: (#૮) “જીવનમુક્તો તેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે.” ઉપરાંત નેતિ નેતિ સમજાવવા તેઓ

લાંબી યાદી આપે છે (૮.૩.૧#૬; બૃહ ૨.૩.૬). આ નકારાત્મક જવાબ અવકાશનું ધોતક નથી, કારણ કે ઈશ્વરના સ્વરૂપથી તે કર્તા, ભર્તા અને હર્તા છે. (#૯) આ અક્ષર બ્રહ્મ (ઈશ્વર)ને સર્વના નિયામક અને ઉત્તેજક (પ્રેરક) તરીકે રજૂ કરે છે (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૩). (#૧૦) મહર્ષિ જણાવે છે કે તેને જાણ્યા વિના દેહ છોડવામાં ભયંકર આપત્તિ છે. કર્મકાંડ અને ઉપાસનાના અભિયાનમાં રત રહી અક્ષર બ્રહ્મને જાણ્યા વિના દેહ છોડવાથી પ્રપંચના વમળમાં જ રહેવાનું છે (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૪ બ). આથી ઉલટું, જે અક્ષર બ્રહ્મને જાણ્યા બાદ દેહ છોડે છે તે અમર બને છે (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૪ અ). (#૧૧) મહર્ષિ આગળ જણાવે છે: તે આંખ, કાન કે મનનો વિષય ન હોવાથી તે અગમ્ય છે, પરંતુ તે જ દૃષ્ટા, શ્રોતા કે વિચારક છે. તે નિઃશંક છે કે અવ્યક્ત આકાશ બ્રહ્મમાં ઓત પ્રોત છે.

(#૧૨) હવે ગાર્ગીએ મહર્ષિનું સન્માન કર્યું અને સર્વને અનુરોધ કર્યો કે મહર્ષિને સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મજ્ઞ તરીકે નવાજવા, કારણ કે બ્રહ્મની બાબતમાં મહર્ષિને કોઈ મહાત કરી શકે તેમ નથી.

એમ લાગે છે કે સર્વ વેદ-વિશારદોએ ગાર્ગીની પ્રસ્તાવનાને અનુમોદન આપ્યું; પરંતુ શાકલ્યની તૈયારી ન હતી. હાલ સુધી ગંભીર અને ગૂઢ વિષયની ચર્ચા-વિચારણા સહકાર અને શાંતિભર્યા વાતાવરણમાં સરલતાથી સરતી હતી અને બ્રહ્મજ્ઞાનના વિવિધ અંગોની ઝીણવટભરી સમીક્ષા થઈ રહી હતી; તેમાં હવે વિઘ્ન આવે છે. પ્રશ્નાર્થી અનર્થક વિવાદ કરે છે અને તે પોતાની ઘૃષ્ટતા બદલ પોતાના શિરનું બલિદાન આપે છે. આ પ્રસંગ ટૂંકમાં જોઈશું.

(૮.૪.૧.૯) શાકલ્યના પ્રશ્નો (બૃહ ૩.૯): શાકલ્ય પોતાની પૂછપરછની શરૂઆત પ્રપંચના તત્ત્વોથી શરૂ કરી, પ્રાણ વિષે પ્રશ્નોત્તરી કર્યા બાદ બ્રહ્મજ્ઞાનની દિશામાં પ્રગતિ કરે છે. અહિં મહર્ષિ તેને સકંજામાં લે છે અને સભાસદોને ખાત્રી કરાવે છે કે શાકલ્ય બ્રહ્મજ્ઞાની નથી. આ વિભાગના અંતમાં જોઈશું કે મહર્ષિ પોતાને કેવી રીતે ઉત્તમોત્તમ સાબિત કરે છે.

સંકોચન (#૧-૮): આ બતાવે છે કે સર્વ દેવ-દેવીઓ માત્ર એકજ દેવ, પ્રાણના, વિવિધ સ્વરૂપો છે. શાકલ્ય પૂછે છે: “દેવો કેટલા છે”. આ જ પ્રશ્ન વારંવાર પૂછવામાં આવે છે, તેના જવાબો અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે: વિશ્વદેવના નિવિદમાં જે બતાવેલ છે તેટલા (અસંખ્ય દેવો આ બધામાં સમાયેલા છે); ૩૩૦૬ દેવો; આ ૩૩ દેવોના રૂપાંતરો છે; ૬; ૩; ૨; ૧.૫; અંતે મહર્ષિ કહે છે (#૯) “બધા જ દેવો પ્રાણ (ત્યત=હિરણ્યગર્ભ)ના જ વિવિધ સ્વરૂપો છે.

પ્રાણ: ૮ સ્વરૂપો (#૧૦-૧૭): પ્રાણ, જે બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે, તેને આઠ સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે; જેથી સમજપૂર્વક ધ્યાન થઈ શકે. આ પ્રાર્થનાના સામુહિક પરિણામરૂપે પ્રાણ સાથે એકત્વ પ્રાપ્ત થાય. નીચેના કોઠામાં વિગતો આપી છે. પ્રાણના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપના ત્રણ અવયવો: (નિવાસ, ચક્ષુ (ક્ષેત્ર), જ્યોતિ). જ્યોતિના પ્રકાશ વિના ચક્ષુ લાચાર છે. પ્રાણના આઠેય સ્વરૂપમાં “મન” જ્યોતિ છે. શાકલ્ય આ પ્રમાણેની આઠ ત્રિપુટીઓ એક પછી એક રજૂ કરે છે; અને પ્રત્યેક માટે બે પ્રશ્નો કરે છે. પ્રથમ પ્રશ્ન: એ પુરૂષ કોણ છે જે શરીર અને ઈન્દ્રિયોનો આશ્રય છે? બીજો પ્રશ્ન: આ પુરૂષના અધિષ્ઠિત દેવ કોણ છે? આ દેવ કારણરૂપ છે અને પુરૂષ કાર્ય છે.

ઉદાહરણ તરીકે આપણે ૧૦.૧ મી રૂચા સમજીએ: તે પુરૂષ કોણ છે જેનું નિવાસસ્થાન પૃથ્વી, જેના ચક્ષુ અગ્નિ અને જેની જ્યોતિ મન છે? આમાં (પૃથ્વી, અગ્નિ, મન)ની ત્રિપુટી નિર્દેશી છે અને પ્રથમ પ્રશ્ન કરે છે કે “આ તત્ત્વોના શરીર અને અંગોનું આશ્રય દાતા કોણ છે?” મહર્ષિ જવાબ આપે છે “તે એ જ પુરૂષ છે જેને શરીર સમજવામાં આવે છે”. હવે બીજો પ્રશ્ન: “આ પુરૂષનો અધિષ્ઠિત દેવ કોણ છે?” જવાબ: “અમૃત”. આમ પ્રત્યેક ત્રિપુટી માટે (કારણ, કાર્ય)ના જોડકા સંબંધી પ્રશ્નો કર્યા છે. અહિં અમૃત એટલે અન્નથી પેદા થતા શરીરને પોષણ આપતા તત્ત્વો.

શાકલ્યના પ્રશ્નો				ચાજ્ઞપલ્કય	
				ઉત્તર-૨	ઉત્તર-૧
રૂપા	નિવાસસ્થાન	ચક્ષુ (ક્ષેત્ર)	જ્યોતિ	દેવ (કારણ)	પુરુષ (કાર્ય)
#૧૦.૧	પૃથ્વી	અગ્નિ	મન	અમૃત	પુરુષ, જેને શરીર મનાય છે
#૧૧.૨	વિષય-વાસના	બુદ્ધિ	મન	સ્ત્રી	પુરુષ, જે વાસના સાથે સંકળાયેલ છે
#૧૨.૩	રૂપ	ચક્ષુ	મન	સત્ય	સૂર્યમાં વસતો પુરુષ
#૧૩.૪	આકાશ	શ્રોત્ર	મન	દિશાઓ	કાનનો દેવતા
#૧૪.૫	અંધકાર	બુદ્ધિ	મન	મૃત્યુ	અજ્ઞાન
#૧૫.૬	રૂપ	ચક્ષુ	મન	પ્રાણ	પ્રતિબિંબમાં રહેતો પુરુષ
#૧૬.૭	પાણી	બુદ્ધિ	મન	વરૂણ(વરસાદ)	પાણીનો દેવતા
#૧૭.૮	બીજ (વીર્ય)	બુદ્ધિ	મન	પ્રજાપતિ(પિતા)	પુત્ર

૧૨.૩ અને ૧૫.૬ સ્વરૂપો એક જ જણાય છે. પ્રથમમાં મૂળ રંગો (રૂપ) છે જ્યારે બીજામાં પ્રતિબિંબિત રંગો (રૂપ) વિષે પૂછવામાં આવ્યું છે.

(#૧૮-૧૯) અહિં મહર્ષિ શાકલ્યને ચેતવણી આપતાં કહે છે કે “શું આ કુરૂ અને પાંચાલના બ્રાહ્મણોએ તને અંગારા પકડવાનો ચીપિયો બનાવ્યો છે?” શાકલ્ય મહર્ષિને શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મજ્ઞાનીની માન્યતા આપતો નથી, ચેતવણીની અવગણના કરી પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવે છે.

પ્રાણ: ૫ સ્વરૂપો-બીજ દષ્ટિ (#૨૦-૨૬): હવે પ્રાણ (હૃદય) દેવતા પાંચ દિશાઓમાં સંલગ્ન છે, અથવા તો પાંચ દિશાઓ પ્રાણમાં એકત્ર થયેલી છે તે દષ્ટિબિંદુથી પ્રાણની ઉપાસના રજૂ થઈ છે. આ પાંચ દિશાઓનો સમૂહ સમગ્ર જગતને આવરી લે છે, આમ પ્રાણ જગતના કારણરૂપ છે. પ્રત્યેક દિશાના અધિષ્ઠાતા દેવતા નિયુક્ત છે. પ્રત્યેક દિશાથી (અધિષ્ઠાતા દેવ) શરૂ કરી અંતિમ ધ્યેય-પ્રાણ સુધી પહોંચવાના માર્ગો બતાવ્યા છે. માર્ગમાં જે કાંઈ વિશ્રામ-સ્થાનો છે તે પણ બતાવ્યા છે. વિશ્રામ-સ્થાન, તેની પૂર્વેના સ્થાનનો આધાર (કારણ) છે; પૂર્વનું સ્થાન કાર્ય છે. આમ પ્રાણ અંતિમ કારણ બને છે; અને દિશા આદિ-કાર્ય છે. આ ઉપાસનાનું સામુહિક પરીણામ પ્રાણ (હિરણ્યગર્ભ)ના લોકની પ્રાપ્તિ છે.

(#૨૦) હું પૂર્વ દિશા છું, મારો દેવતા સૂર્ય છે; જેનો આધાર ચક્ષુ છે, ચક્ષુને આધાર રંગ છે; રંગનો આધાર હૃદય છે; હૃદયથી જ રંગ પારખી શકાય (આ સૂર્ય વિરાટના ચક્ષુમાંથી પેદા થયેલો છે, આમ વિરાટ તેનું કારણ છે).

(#૨૧) હું દક્ષિણ દિશા છું. મારો દેવતા યમ છે, જેનો આધાર યજ્ઞ છે, યજ્ઞનો આધાર દક્ષિણા છે; દક્ષિણાનો આધાર શ્રદ્ધા છે; હૃદય જ શ્રદ્ધાનું ઉગમ સ્થાન છે (યમ પર યજ્ઞથી વિજય મળે – જેથી યજ્ઞ કારણ બને છે).

(#૨૨) હું પશ્ચિમ દિશા છું, મારો દેવતા વરૂણ છે, જેનો આધાર પાણી છે; પાણીનો આધાર બીજ (વીર્ય) છે, બીજનો આધાર હૃદય છે; ખરેખર બીજનો આધાર પિતાનું હૃદય છે (પાણી કારણ છે; વરૂણ કાર્ય છે).

(#૨૩) હું ઉત્તર દિશા છું. મારો દેવતા ચંદ્ર છે, જેનો આધાર દીક્ષા છે; દીક્ષાનો આધાર સત્ય છે; સત્યનો આધાર હૃદય છે; હૃદયથી જ સત્ય જાણી શકાય (ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ માટે દીક્ષા લેવી જરૂરી છે).

(#૨૪) હું ઉર્ધ્વ દિશા છું. મારો દેવતા અગ્નિ છે; અગ્નિનો આધાર વાયુ છે; વાયુનો આધાર હૃદય છે (અગ્નિનું કારણ વાયુ છે).

ખ્યાલ આવશે કે દરેક દેવનું અંતિમ કારણ હૃદય (પ્રાણ) છે. આમ તો આ પાંચ વિભાગો હૃદયના જ છે, અને દરેક વિભાગ એક એક દિશાનું પ્રતિક છે. સમસ્ત જગત આત્મા છે તેનો ખ્યાલ હૃદયથી જ થાય. શાકલ્ય હજુ પણ પ્રશ્નની હારમાળા ચાલું જ રાખે છે – મહર્ષિને ઉલઝનમાં મૂકવા, અને પૂછે છે હૃદયનો આધાર કોણ છે?

(#૨૫) કુશાગ્ર મહર્ષિ જણાવે છે જો હૃદયનો આધાર અન્ય કોઈ હોય તો વ્યક્તિ મૃત્યુ પામે; અને કુતરાં શરીરનો આહાર કરે. આમ તો નામ, રૂપ અને ક્રિયાયુક્ત શરીરનો આધાર આત્મા જ છે, જે હૃદય સ્વરૂપે પ્રતિત થાય છે. મહર્ષિ આવા તુચ્છ પ્રશ્નથી ગુસ્સે પણ થયા; છતાંય શાકલ્યના પ્રશ્નોરૂપી બાણોનો મારો ચાલું જ છે, તે પૂછે છે,

(#૨૬) “તમે અને તમારો આત્મા (હૃદય)નો આધાર કોણ?”
જવાબ: “પ્રાણ”.

શાકલ્ય આધારોની પરંપરા પૂછતો જ રહે છે, આ હારમાળા અનુક્રમ પ્રમાણે આ મુજબ છે: પ્રાણ - અપાન; અપાન - વ્યાન; વ્યાન—>ઉદાન; ઉદાન—> સમાન. આ પાંચ પ્રાણોના સંયુક્ત અને સહકારી વલણથી શરીર અને હૃદય (મન) સ્થાયી રહે છે. મહર્ષિ વધુમાં આત્માની વ્યાખ્યા જણાવે છે: “નેતિ નેતિ” (૮.૩.૧.૨ #૬). આ નિરપેક્ષ (નિર્ગુણ) તત્ત્વ ચાર પ્રમુખ નકારોથી સજ્જ છે: અગ્રાહ્ય, અવિનાશી, અસંગ અને અમૂર્ત (સ્વતંત્ર); આ કારણે ત્યાં હાનિ નથી કે દુઃખ નથી.

વધુ પડતા પ્રશ્નો પૂછી શાકલ્યે પોતાની જ ધોર ખોદી છે. હવે મહર્ષિએ નબળાઈ પારખી લીધી છે અને જાતે પ્રશ્ન કર્તા બને છે: “મને નિર્ણયાત્મક રીતે બતાવ કે ૮-વર્ગો (૮.૪.૧.૬, #૧૦-#૧૭) જેના ચાર પાસા નિવાસસ્થાન, ચક્ષુ, દેવ અને પુરૂષ છે, જેને આ દેવને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું છે અને જે બધી જ ઉપાધીઓથી પર છે, જે માત્ર ઉપનિષદથી જ ઓળખી શકાય તે પુરૂષ કોણ છે?” વધુમાં મહર્ષિ જણાવે છે, “જો તું આનો જવાબ ન આપે તો તારું માથું કપાઈ જશે”. શાકલ્ય પાસે જવાબ ન હતો અને તે મહર્ષિના શ્રાપનો ભોગ બન્યો!!

પાઠ એ શીખવાનો છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનીને ચીઢવવો નહીં.

ઉપાસનાની વિધિ: જગતની અને જીવોની ઉત્પત્તિ માટે ચાર પાસા વાળા ૮-વર્ગો #૧૦-૧૭ ઉપર શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરો અને તેઓને ૫ દિશાઓ દ્વારા આત્મામાં સંકેલી લો. આ ઈશ્વર છે. આના નિરપેક્ષ અને નિર્વિકાર સ્વરૂપનું વર્ણન “નેતિ નેતિ” થી થયેલું છે; આ તત્ત્વ હું જ છું અને સર્વથી અલગ છું.

મહર્ષિ, સર્વશ્રેષ્ઠ: (#૨૭) શાકલ્ય પર જવલંત વિજય મેળવ્યા બાદ મહર્ષિ, મહારાજા જનકના દરબારમાં હાજર રહેલા સર્વ પ્રતિભાવંત વેદ-વિશારદોને પડકારે છે. “આપમાંથી કોઈપણ વિદ્વાન, એકલો કે યોગ્ય લાગે તો સમૂહમાં, કોઈ પણ પ્રશ્ન કરી શકો છો”. મહર્ષિની પરીક્ષા કરવાની કોઈની મગદૂર નથી. એક પણ પ્રશ્ન ન પૂછાયો માટે અનુકંપા દાખવી

બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની એક અલગ પદ્ધતિ બતાવી જેનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરતા રહેવું જોઈએ: આ પદ્ધતિની વિશિષ્ટતા એ છે કે અહિં બ્રહ્મની ઓળખાણ હકારાત્મક રીતે થાય છે અને નકારાત્મક પ્રયોગોનો ઈજારો તોડે છે. આમ મહર્ષિ સુસ્પષ્ટ રીતે પોતાની સર્વોપરિતા સાબિત કરે છે.

અનુપસ્થિત તત્ત્વની શોધમાં (#૨૮): વૃક્ષના અવયવોને શરીરના અવયવો સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જ્યાં સરખામણી કરવાની મુશ્કેલી ઊભી થાય છે, તેનું સમાધાન કરવાનું છે. અહિં આત્મા (નિરપેક્ષ બ્રહ્મ)ની શોધ છે.

(૨૮.૧-૨૮.૭) પાન→વાળ; છાલ→ચર્મ; રસ→લોહી; છાલમાંથી રસસ્રાવ થવું,→ લોહી ટપકવું; છાલની અંદરનું પડ→માંસ; છાલની અંદરનું બીજું પડ→પેશી (નસ સાથે); લાકડું → હાડકાં; મધ્યભાગનો મુલાયમ પદાર્થ (pith)→ હાડકાં વચ્ચેની જગ્યા પૂરતી ચરબી યુક્ત મજ્જા.

આમાં વૃક્ષના મૂળ બાબતનો નિર્દેશ નથી; તેને લગતા બે પ્રશ્નો: ૧. મૂળને ઈજા કર્યા વિના, જ્યારે વૃક્ષ કાપવામાં આવે છે ત્યારે વૃક્ષ તેના મૂળમાંથી ફરી પેદા થાય છે. ક્યા મૂળમાંથી માનવી ફરી પેદા થાય છે? ૨. વૃક્ષને જ્યારે મૂળ સાથે ઉખાડી નાખવામાં આવે ત્યારે ફરી તે વૃક્ષ પેદા થતું નથી. માનવનું એવું મૂળ ક્યું છે જે કાપી નાખવાથી તે ફરી જન્મ લેતો નથી?

જનક રાજાના દરબારમાં કોઈને પણ આના ઉત્તરની જાણ ન હતી માટે મહર્ષિ જાતેજ નિરાકરણ કરે છે. આમ તેઓ પોતાની શ્રેષ્ઠતા પ્રસ્થાપિત કરે છે.

જવાબ-૧: બ્રહ્મને જાણ્યા વિના જે મૃત્યુ પામે છે તે સંચિત કર્મો ભોગવવા ફરી જન્મ લે છે. સંચિત કર્મો મૂળ છે.

જવાબ-૨: બ્રહ્મજ્ઞાનીના બધા જ કર્મોનો નાશ થાય છે. તેના દેહ ત્યાગ બાદ પૂનર્જન્મ થતો નથી. (#૨૮.૭) બ્રહ્મ - વિજ્ઞાનમાનંદમ્ સ્વરૂપ લક્ષણ (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૧ બ) બની જાય છે. તે કર્મફળદાતા બને છે.

મોક્ષનો માર્ગ: પ્રપંચના મૂળ-બ્રહ્મ ઉપર શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરો. જેને જનક રાજાના સભાસદો જાણતા નહતા તેની જાણ કરી જેથી કર્મફળ ભોક્તાને બદલે કર્મફળદાતા બની રહો.

૮.૫ સ્નેહ ભર્યો ઉપદેશ (બૃહ ૪):

મહર્ષિ ચાજ્ઞવલ્ક્ય અને મહારાજા જનકના દરબારને શોભાવતા વૈદિક ધૂરંધરો વચ્ચે થયેલ શાસ્ત્રાર્થ-વિવાદમાં ચક્રમક ઝરતી હતી અને તેમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનું શ્રેષ્ઠતમ ફળ મેળવવા સુધીની પદ્ધતિઓ બાબત ચર્ચા થઈ (૮.૪). હવે લાગણી અને સ્નેહભર્યા વાતાવરણમાં મહર્ષિ, મહારાજા જનક અને પોતાની પત્ની મૈત્રેયીને બ્રહ્મજ્ઞાનના અન્ય માર્ગો બતાવે છે.

૮.૫.૧ ષડાચાર્ય બ્રાહ્મણ: (બૃહ ૪.૧) જનકની સમજની પૂર્તિ: મહર્ષિ ચાજ્ઞવલ્ક્ય, જે મહારાજાના આધ્યાત્મિક ગુરુ છે તેઓને કુતૂહલ થયું કે મહારાજા સત્સંગી હોવાથી અન્ય સંતોના માર્ગદર્શનથી મહારાજા યોગ્ય દિશામાં પ્રગતિ કરી રહ્યા છે કે ગેરસમજથી કાંઈ અન્ય રસ્તો તો નથી લીધો? મહર્ષિ પૂછે છે: “મહારાજ, અન્ય ગુરુઓએ શું શીખવાડ્યું છે?” મહારાજાને છ (ષડ્) આચાર્યોએ શરીરના ભિન્ન ભિન્ન અવયવોના દેવોને બ્રહ્મ સમજી તે પર ઉપાસના કરવા કહ્યું હતું તેનું વર્ણન કર્યું. મહર્ષિએ અભિપ્રાય આપ્યો કે પ્રત્યેક ઉપાસનાનો બ્રહ્મ માત્ર એક-પગો છે (બ્રહ્મ ચતુર્પદી મનાય છે) અને તે અંગોના અધિષ્ઠાતા દેવનું આધિપત્ય હાંસલ કરવા તેનો આધાર અને નિવાસસ્થાન જરૂરી છે, તેની માહિતી નથી. મહારાજાની વિનંતી માન્ય કરી મહર્ષિએ ઉપાસનાઓને પૂર્ણ સ્વરૂપ આપ્યું. રૂપાંતર થયેલ ઉપાસનાઓનો કોઠો આ પ્રમાણે છે:

ઇન્દ્રિય	દેવતા	નિવાસ	આધાર	લક્ષ્ય
(#૨) વાચા	અગ્નિ	વાચા	અવ્યક્ત આકાશ	બ્રહ્મ, જ્ઞાનમય
(#૩) પ્રાણ	વાયુ	પ્રાણ	અવ્યક્ત આકાશ	બ્રહ્મ, પ્રિય
(#૪) ચક્ષુ	સૂર્ય	ચક્ષુ	અવ્યક્ત આકાશ	બ્રહ્મ, સત્ય
(#૫) કાન	દિશાઓ	કાન	અવ્યક્ત આકાશ	બ્રહ્મ, અનંત
(#૬) મન	ચંદ્ર	મન	અવ્યક્ત આકાશ	બ્રહ્મ, આનંદ
(#૭) હૃદય	પ્રજાપતિ	હૃદય	અવ્યક્ત આકાશ	બ્રહ્મ, અચલ

ઉદાહરણ તરીકે વાયા ઉપર ઉપાસના કેવી રીતે કરવી તે જોઈએ: વાયાને બ્રહ્મ સમજી ઉપાસના કરો. આ બ્રહ્મ જ્ઞાની છે; વાયાનો અધિષ્ઠાતા દેવ અગ્નિ છે જેનું નિવાસસ્થાન પણ વાયા જ છે અને તે અવ્યક્ત આકાશ પર આધારિત છે.

આ ઉપાસનાઓનું ઉત્તમોત્તમ પરિણામ, તે દેવનું આધિપત્ય મેળવવું (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૪ ક) ઉપાસક શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મૃત્યુ સાથે સંલગ્ન જ રહે છે. જેથી તે કાર્યરત રહે છે જેમાં દુઃખોનો અંત નથી. છ એ અંગોની સંયુક્ત ઉપાસનાનું ફળ હિરણ્યગર્ભના લોકની પ્રાપ્તિ છે કારણ કે આ બધા દેવો હિરણ્યગર્ભની જ આવૃત્તિ છે અને તેમાં જ સંલગ્ન થાય છે (૮.૪.૧.૯, #૯). આથી ક્રમ-મુક્તિ મળી શકે (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૪ બ).

૮.૫.૨ કૂર્ચ બ્રાહ્મણ: અજ્ઞાત દિશામાં પ્રયાણ: (બૃહ ૪.૨) ઉપરની ષડાચાર્ય-વિદ્યાથી મહર્ષિ સંતુષ્ટ ન હતા કારણ કે તેનું ફળ અપૂર્ણ છે. શિષ્યને અમરત્વ અપાવવા પ્રશ્ન કરે છે: (#૧) “દરેક મુસાફર પોતાનું ગંતવ્ય સ્થાન નક્કી કરી તે મુજબ રથ કે નાવની સગવડ કરે છે. આ શરીર ત્યજ્યા બાદ આપ ક્યાં જશો તે નક્કી કર્યું છે?” મહારાજ ગંતવ્ય સ્થાનથી અજ્ઞાત હોવાથી મહર્ષિ તે બાબત જ્ઞાન કરાવે છે.

પોતાના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મહર્ષિ ઉપરની ષડાચાર્ય-વિદ્યા (૮.૫.૧), જે જાગૃત અવસ્થાની વૈશ્વાનર-વિદ્યાનું સ્વરૂપ છે તેના વિસ્તાર રૂપે બ્રહ્મની સ્વપ્નની તૈજસ અવસ્થા અને સુષુપ્તની પ્રાજ્ઞ અવસ્થાનું જ્ઞાન કરાવે છે; ત્યારબાદ તેની પેલે પાર, તુરીય અવસ્થા, પર લઈ જઈ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. (૪.૪)માં પ્રજાપતિ ઈન્દ્રને આ પ્રકારના વ્યષ્ટિસ્વરૂપના ચાર પગથિયા પર ચઢાવી બ્રહ્મજ્ઞાન આપે છે; મહારાજ અજાતશત્રુ ગાર્ગ્યને આ જ માર્ગ બતાવે છે, પરંતુ પ્રથમ બે પગથિયા બતાવતા નથી કારણ કે ગાર્ગ્યને તેનું જ્ઞાન હતું (૮.૩.૧).

તૈજસ-સ્વરૂપની ઉપાસના: (#૨-૩) સ્વપ્નાવસ્થામાં બ્રહ્મ તૈજસ સ્વરૂપે છે, તેની ઉપાધી મન-બુદ્ધિ છે. આ સ્થિતિમાં સૂક્ષ્મતત્ત્વોનો અનુભવ થાય છે. જમણા ચક્ષુમાં જે પુરૂષ છે (૮.૩.૧.૨) તે ઈન્દ્ર (મહાન) છે જેનું ઉપનામ ઇંધ છે; ડાબા ચક્ષુમાં જે વ્યક્તિ છે તે વિરાજ છે અને તે ઇંધની પત્ની છે. હૃદય તેઓનું મિલનસ્થાન છે. આપણા ખોરાકના સૂક્ષ્મ

તત્ત્વો આ દંપતિનું પોષણ કરે છે. વૈશ્વાનર કરતાં વધુ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોથી સૂક્ષ્મ શરીર પોષાય છે (૧.૬ નિરીક્ષણ-૩) હૃદયમાંથી પ્રસરતી હિતા નાડીઓથી (ટીપ ૮.૨, બૃહ ૨.૧.૧૯) બનેલા રાજમાર્ગો ઉપર આ દંપતિ મુસાફરી કરે છે. બ્રહ્મના આ તૈજસ સ્વરૂપને મૃત્યુની છાયા નથી નડતી. આમ વૈશ્વાનર કરતાં વધુ પ્રગતિ થઈ છે પરંતુ આ અવસ્થા વાસનાથી મુક્ત નથી (ઈન્દ્ર-વિરોચન ૪.૪.૨) આપણે આથીય આગળ વધવાનું છે.

પ્રાજ્ઞ-સ્વરૂપની ઉપાસના (#૪): સુષુપ્ત અવસ્થામાં (જુઓ ૨.૪) મન-બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયો પ્રાણમાં લીન થાય છે. ફક્ત પ્રાણ પોતાની ક્રિયા ચાલું રાખે છે અને આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો આનંદ અનુભવે છે. આ પ્રાજ્ઞ સ્થિતિ છે. અહિં બ્રહ્મ, તેની ઉપાધી, પ્રાણ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. આ અવસ્થામાં પ્રપંચના કારણ (બીજ) સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. પ્રાજ્ઞ અવસ્થામાં પાંચેય દિશાઓ પ્રાણના તે સ્વરૂપને આવરી લે છે. ઉદાહરણ તરીકે પૂર્વ દિશામાં બ્રહ્મ પૂર્વ-પ્રાણના સ્વરૂપે ઓળખાય છે (૮.૪.૧.૯ #૨૦-૨૪). પ્રાજ્ઞ અવસ્થામાં જ્યાં જ્યાં પ્રાણ છે (બધીજ દિશાઓ) તે સર્વ આવરી લેવાય છે. એટલે કે પ્રાણની પરિસીમા સુધી પ્રાજ્ઞ પહોંચી શકે છે (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૪ ક).

આ અવસ્થામાં કોઈપણ પ્રકારની વાસનાને સ્થાન નથી; આ પ્રશાંત અને નિર્મળ અવસ્થા છે. પરંતુ આ અવસ્થામાં કોઈપણ પ્રકારનું ભાન હોતું નથી; આ અજ્ઞાન અવસ્થા છે. બ્રહ્મ તો ચેતન છે (દૃઢ નિશ્ચયી ઈન્દ્ર ૪.૪.૩) પ્રથમની બે અવસ્થા કરતાં આ ઉચ્ચ અવસ્થા છે, પરંતુ બ્રહ્મની સર્વજ્ઞતાનું ઉલ્લંઘન થતું હોવાથી આ અપૂર્ણ અવસ્થા છે.

તુરીય અવસ્થા: ઉપરની અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો અને મન પ્રાણમાં લય પામેલા હોય છે. આ વ્યક્તિ ક્રમશઃ પ્રાણના સર્વાત્મ ભાવને પ્રાપ્ત કરી હવે પ્રાણને અંતરાત્મામાં મગ્ન કરે છે. આથી સાક્ષી સ્વરૂપ આત્માની મૂળભૂત બ્રાહ્મી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે જે “નેતિ નેતિ”થી જાણીતી છે. આ બ્રહ્મ (૮.૩.૧.૨#૬, બૃહ ૨.૩.૬) પ્રમાણે અમૂર્ત અને સર્વજ્ઞ છે.

(૮.૫.૩) જ્યોર્તિબ્રાહ્મણ (બૃહ ૪.૩): રાજા જનક ગુરુ યાજ્ઞવલ્ક્યને પૂછે છે “વ્યક્તિને માટે પ્રકાશનું મૂળ શું છે?” પ્રશ્નને સમજવો પડશે: એવા પ્રકાશની જરૂર છે જે આપણી દૃષ્ટિ ઉપરાંત ચેતના કે સંવેદનશીલતાને કોઈપણ સંજોગોમાં ઝગમગતી રાખે, પ્રકાશનું સાધન ભલે અવ્યક્ત હોય. ઉત્તર મળે છે: “આત્માનો પ્રકાશ”. શારીરિક ચેતન જેમ કે સ્પર્શ, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, વાણી કે રસના વિગેરેનું તેજ ઘૂંઘળું હોઈ શકે (આંખ કે કાન પોતાના કર્તવ્યને વિસરી શકે વિગેરે). દૈવી પ્રકાશ, જેમકે સૂર્ય, ચંદ્ર વિગેરે સ્વપ્નાવસ્થામાં મદદગાર નથી. સ્વપ્નમાં રથ કે ઘોડા જોવા જે પ્રકાશની જરૂર છે, કે સુષુપ્ત અવસ્થામાં “હું અપૂર્વ શાંતિથી સૂતો હતો” એવો ખ્યાલ કરાવનાર જે પ્રકાશની શોધ કરી રહ્યા છીએ, તે પ્રકાશ માત્ર આત્મા જ આપી શકે. (ટીપ ૪.૫, કેન ૧.૩) કહે છે કે તે પ્રકાશનું પાત્ર અવ્યક્ત છે. આમ સ્વપ્રકાશિત, અવિરત ચેતનાનું મૂળ શરીર અને ઈન્દ્રિયોથી પર છે. અવિરત પ્રકાશ મેળવવા શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરો.

હવે શ્રુતિ જણાવે છે કે આત્મા જ ત્રણેય અવસ્થા (જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત)માં પ્રકાશનું સાધન છે અને તે જાતે નિર્લિપ્ત રહે છે.

(#૭) ચેતનનું ચેતન: આમ તો મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો કે શરીર સ્થૂળ પદાર્થોનું બનેલું છે, પરંતુ આપણે આ બધાને ચેતનવંત સમજીએ છીએ; તો આમાં ચેતનનો સંચાર કરનાર કોણ? શ્રુતિ સ્પષ્ટ જવાબ આપે છે: “હૃદયમાં બિરાજતા, અનંત અને સ્વપ્રકાશિત ચેતનને દરેક ઈન્દ્રિયોની મધ્યમાં રહેતી બુદ્ધિ માનવામાં આવે છે; બુદ્ધિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તે બે લોકમાં ભટકે છે. તે (મનની જેમ) વિચાર કરે છે અને (શરીરની જેમ) કંપન કરે છે”.

આ ફરીથી સિદ્ધ કરે છે કે આત્મા શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મનથી અલગ છે; સ્પષ્ટ જણાય છે કે આત્માના ચેતનથી જ બુદ્ધિ (અને અન્ય અવયવો) ચેતનવંત બને છે, આમ આત્મા જ ચેતનાનું ચેતન છે. આ (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૩) પ્રમાણે છે.

બે લોક (#૮-૯): હવે ઉપર જણાવેલ “બે લોક” શું છે તે જોઈએ: તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જાગૃત અને સુષુપ્ત અવસ્થા હોઈ શકે અથવા આધિદૈવિક દૃષ્ટિથી આલોક અને પરલોક હોઈ શકે. આ બે યુગ્મને એકરૂપ સમજાવવામાં આવેલ છે. સ્વપ્નાવસ્થાને આલોક અને પરલોકનું સંધિસ્થાન ગણાવ્યું છે કારણ કે સ્વપ્નમાં આલોકના અનુભવો તેમજ આલોકમાં અકલ્પિત અને ન અનુભવેલા બનાવો દેખાય છે, જેને પરલોક તરીકે માન્યું છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં જેમ આલોકને બાજુ પર મૂકી કાલ્પનિક વસ્તુઓ ઊભી થાય છે તેમ પરલોક ગમન સમયે પણ આલોકને દૂર રાખી આત્માના પ્રકાશથી જ અજ્ઞાતમાં પ્રયાણ થાય છે.

ત્રણ અવસ્થા (#૧૦-૧૯): સ્વપ્નાવસ્થામાં ઘોડા, રથ કે રથને જવાના માર્ગો દેખાય છે તે આત્માના પ્રકાશનું જ કારણ છે. આ અવસ્થામાં શરીર અને ઈન્દ્રિયો અચેતન હોય છે, માત્ર પ્રાણ અને મન (બુદ્ધિ) ક્રિયાશીલ હોય છે. અત્રે આનંદમય, ડરામણા કે દુઃખગ્રસ્ત બનાવોનો અનુભવ થાય છે, જાગૃત અવસ્થામાં આવતાં જ આ નષ્ટ પામે છે, અવશેષ પણ રહેતો નથી. જેમ માછલી સરોવરના એક કિનારાથી બીજા કિનારા પર ઘુમે છે તેમ વ્યક્તિ આ બે અવસ્થામાં વિચરે છે. આત્માના પ્રકાશથી જ આ શક્ય છે. જેમ બાજ પક્ષી આમ—તેમ ઘુમીને થાક્યા બાદ પોતાના માળામાં પાછું ફરે છે તેમ વ્યક્તિ આ બે (જાગૃત અને સ્વપ્ના) અવસ્થાઓમાં પલટા લઈને થાકવાથી આત્મામાં વિરામ લે છે. હવે તે સુષુપ્ત અવસ્થામાં આવે છે, આ અવસ્થામાં સ્વપ્નને સ્થાન નથી. મન નિષ્ક્રિય બને છે, ફક્ત પ્રાણ પોતાની ફરજ બજાવતો રહે છે. મનની નિષ્ક્રિયતાને કારણે દુઃખોનું મૂળ—વાસના, વિદાય લે છે અને પરમ શાંતિનો અનુભવ થાય છે.

સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત અવસ્થાનું વિશ્લેષણ (૨૦-૨૨) (જુઓ ૨.૪): હિતા નાડીઓની જાળ (૮.૩.૧ #૧૯) સૂક્ષ્મ શરીરનું અધિષ્ઠાન છે જે મનની કલ્પનાઓ, પૂર્વના બનાવો અને જાગૃત અવસ્થાના બનાવોનું સંગ્રહસ્થાન છે (Memory—ચિત્ત). સ્વપ્નાવસ્થામાં આ સંગ્રહાયેલા બનાવો અસ્ત-વ્યસ્ત રીતે મનમાં પ્રવેશે છે અને કદી ઉલ્લાસમય, કદી દુઃખમય કે કદી ડરામણા બનાવોનું ચિત્રપટ સર્જાય છે. આમાં કાર્યશીલતા અને વાસના હોય છે જે અજ્ઞાનનું કારણ છે. જ્યારે મન નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે સ્વપ્ન

વિનાની ગાઢ નિદ્રા અનુભવે છે, હવે કાર્ય કે વાસનાના દુષણો દૂર થયા છે; અન્ય કાંઈનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી તે નિડર બને છે (ડરનું કારણ જ નથી). આ છે સુષુપ્ત અવસ્થા. (આથી સાબિત થાય છે કે કાર્ય અને વાસના આત્માનો સ્વભાવ નથી કારણ કે તે સુષુપ્ત અવસ્થામાં વિદાય લે છે).

એક અને અદ્વિતીય (#૨૩-૨૪): આત્માને સ્વયંજ્યોતિ એટલે કે વિશુદ્ધ ચેતન કહ્યું છે તો સુષુપ્ત અવસ્થામાં કેમ તેને ખ્યાલ રહેતો નથી? કારણ કે “આ સ્થિતિમાં અન્ય કાંઈ જ નથી. જે જોઈ શકે, સૂંધી શકે, ચાખી શકે, કહી શકે, સંભળાવી શકે, વિચારી શકે, અડકી શકે કે જાણી શકે. તે એકલો-અટૂલો છે. વિજ્ઞાતાની વિજ્ઞાનશક્તિનો કદાપિ લય નથી થતો કારણ કે તે અવિનાશી છે. પ્રપંચ પૂર્વ કર્મોનું પરિણામ છે. આત્માના આનંદની એક માત્રા ઉપર જ અન્ય પ્રાણી જીવે છે” (આનંદના પરિમાણ માટે પ.૨.૫ જુઓ).

આવન-જાવન (#૩૫-૩૮): અત્રે પરલોક ગમન સમજાવતી ઉપમાઓ આપી છે: “જ્યારે શરીર વૃદ્ધાવસ્થા અને વ્યાધિથી જર્જરિત થાય છે ત્યારે જેમ કેરી, ડાળથી છૂટી પડે તેમ જીવ શરીર છોડે છે અને જે રસ્તે પ્રારબ્ધ કર્મો ભોગવવા આવ્યો હતો તે જ રસ્તે પાછો જાય છે. શરીર-ત્યાગ સમયે, જેમ માલ-સામાનથી ખીચો-ખીચ લદાયેલું ગાડું ચરડ ચરડ અવાજ કરે છે તેમ કર્મોથી લદાયેલ જીવ આત્માની અધ્યક્ષતા હેઠળ પ્રયાણ કરે છે.”

આ ચેતનાનું ચેતન, જે અનંત અને અવિચલ છે તે ઉપર શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરો; તે જ સર્વનું ઉપાદાન કારણ હોવા છતાંય અસંગ છે.

(૮.૫.૪) શરીર બ્રાહ્મણ (બૃહ ૪.૪): ઉપર જોયું કે કર્મોથી લદાયેલ જીવ આત્માની અધ્યક્ષતા હેઠળ અન્ય લોકમાં પ્રયાણ કરે છે. હવે આ પરલોકગમનને વિસ્તારથી જોઈશું.

(#૧-૪) દેહત્યાગ સમયે શરીર નબળું પડે છે; ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાશક્તિ તેઓના અધિષ્ઠાતા દેવોમાં એક થઈ જાય છે. ઈન્દ્રિયો મનમાં અને મન (ઈન્દ્રિયો સાથે) પ્રાણમાં ભળી જાય છે; મન પણ નિષ્ક્રિય બને

છે. આ સુષુપ્ત અવસ્થાની સ્થિતિ છે. આમ સૂક્ષ્મ શરીર સંકલાઈ જઈ પ્રસ્થાન માટે તૈયાર થાય છે. જ્યારે અંતરાત્મા, જે ખરેખર સર્વનો આત્મા છે, તે પ્રસ્થાનની શરૂઆત કરે ત્યારે પ્રાણ પોતાના આશ્રયમાં રહેલી ઈન્દ્રિયો (અને મન) સાથે ઉદ્વર્ગમન કરે છે. તે ચક્ષુના દ્વારથી નિર્ગમન કરે તો તે સૂર્યલોકને પ્રાપ્ત કરે અને બ્રહ્મરંધ્રના દ્વારથી બ્રહ્મ-લોક (સત્ય-લોક) પહોંચે. આ પુરાણોમાં પ્રચલિત થયેલા ચમરાજા ક્યારે ન્યાય આપે છે અને તે પ્રમાણેના લોકમાં ગતિ કરાવે છે તેની ઝાંખી કરાવે છે. આપણે જોયું કે શરીરના જે અવયવ દ્વારા પ્રાણ ગતિ કરે તે જ અંતિમ સ્થાનનો નિર્ણય કરે છે. આમ પ્રાણ છૂટવાના સમયે જ ન્યાય મળી જાય છે.

ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચ્યા બાદ તે લોકને અનુરૂપ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે (ટીપ ૭.૧; મુંડ ૩.૨.૨). જેમ કીડો એક પાનના છેડા પર આવી બીજા પાન પર કૂદી પોતાની વાસના સંતોષે છે તેમ જીવ બીજું શરીર ધારણ કરે છે જ્યાં તેની અપ્રગટ વાસનાઓને હવે માર્ગ મળે છે. આ સંક્રમણ, જેમ સુષુપ્તિમાંથી જાગૃત અવસ્થાને જોડતી કડી છે, તેમ આ પરલોક ગમન એક લોકને બીજા લોક સાથે જોડતી કડી છે.

બ્રહ્મ ઉદ્દિપક છે - કર્તા કે ભર્તા નથી (#૫): “આત્મા બ્રહ્મ જ છે; તેને મન અને પ્રાણ સ્વરૂપ માની મનોમય અને પ્રાણમય કહેવામાં આવે છે. તેને પંચ મહાભૂત, ભૂતોની ઈન્દ્રિયો તેમજ તેઓના ગુણ-દુર્ગુણ માનવામાં આવે છે. વ્યક્તિ જે કંઈ કરે અને વર્તે તે પ્રમાણે બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપો બદલે છે. તેને જ વ્યક્તિની કામના કહેવાય છે, કામના પ્રમાણે તે સંકલ્પ કરે છે, અને સંકલ્પ પ્રમાણે ફળ મળે છે”. આ સ્પષ્ટ કરે છે કે આત્મા ફક્ત ઉત્પ્રેરક હોવા છતાં બધા આરોપ તેના ઉપર જ મૂકવામાં આવે છે. વ્યક્તિના આચાર-વિચાર પ્રમાણે જ ફળ ઉપલબ્ધ છે (૧.૬ આદિતત્ત્વ-૪ ક).

(#૬) કર્મફળ ભોગવવા પરલોક ગમન થાય છે; આ ભોગવ્યા બાદ જીવ અન્ય કર્મો કરવા પાછો આવે છે. કામના જ પવિત્ર કે અપવિત્ર કર્મોનું કારણ છે. જે નિષ્કામ કર્મ કરે અને જેની કામના બ્રહ્મ માત્ર જ હોય, તેની ઈન્દ્રિયો પ્રયાણ કરતી નથી (અધિષ્ઠાતા દેવોમાં લય પામે છે), તે બ્રહ્મને પામી, જાતે જ બ્રહ્મ બને છે. (#૭) “જેમ સાપ કાંચળીનો ત્યાગ કરે છે તેમ શરીરનો (સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ) ત્યાગ કરવાથી જે બચે છે તે આત્મા માત્ર જ

છે; આ જ સ્વયં-જ્યોતિ બ્રહ્મ છે”. આ મંત્રથી મુગ્ધ બની જનક રાજા મહર્ષિને એક હજાર ગાયો અર્પે છે. (#૮) જ્ઞાનનો માર્ગ સૂક્ષ્મ, વિસ્તીર્ણ અને પુરાતન છે. બ્રહ્મજ્ઞાની જીવંત હોવા છતાં વિમુક્ત છે અને શરીર-ત્યાગ કર્યા બાદ તેને મોક્ષ મળે છે. (#૯) મુમુક્ષુઓ આ માર્ગને અનેકરીતે જીએ છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીને “પુણ્યકૃત”નું બિરૂદ આપે છે. આ કર્મનું ધોતક નથી કારણ કે કર્મ અને જ્ઞાન વિરોધાત્મક છે.

(#૧૦-૧૭) કર્મ અંધકાર તરફ અને ક્રિયાકાંડ ધોર અંધકાર તરફ લઈ જાય છે. અજ્ઞાનીઓ આનંદરહિત લોકમાં ગતિ કરે છે. જેઓ જાણે છે કે “હું જ આ સર્વ છું અને હું શરીરથી ભિન્ન છું” – તે બ્રહ્મજ્ઞાનીને શારીરિક આધિ-વ્યાધિ સાથે શું સંબંધ? આ જન્મમાં જે આત્માને જાણે છે તે અમર થઈ જાય છે; અન્ય સર્વ દુઃખોથી પિડાય છે. જે આત્માને જાણે છે, જે કર્મફળદાતા છે અને જે ભૂત અને ભવિષ્યનો સ્વામી છે, તેને ઈશાન-દેવ પાસે રક્ષાની યાચના કરવાની જરૂર નથી; તેને નથી તો કોઈની નિંદા કરવાની જરૂર. સૂર્ય અને અન્ય દૈવી તત્ત્વોનું જાજવલ્ય આ શાશ્વત જ્યોતથી પ્રગટે છે; આ એક જ શાશ્વત જ્યોતિ છે, અન્ય સર્વ નાશવંત છે. જેની દેખરેખ હેઠળ રાત-દિવસના ચક્રથી સંવત્સર બને છે અને જે સૂર્ય વિગેરેની જ્યોતિની જ્યોતિ છે, તેની દેવગણ “આયુષ્યમાન” થવા પ્રાર્થના કરે છે. દીર્ઘાયુના અભિલાષીઓએ આ શાશ્વત જ્યોતિની પ્રાર્થના કરવી. બ્રહ્મ, જેમાં પાંચ વસ્તુઓના બનેલા પાંચ સમૂહ (દા.ત. એક સમૂહ ગાંધર્વ, પિતૃ, દેવો, અસુરો અને રાક્ષસોથી બનેલ છે) – તેમજ (અવ્યાકૃત) આકાશ સમાયેલું છે તે શાશ્વત છે.

હું આ સર્વ ગુણાન્વિત બ્રહ્મને જાણું છું, આ બ્રહ્મ હું જ છું!

બ્રહ્મજ્ઞાનીની દષ્ટિથી બ્રહ્મ (#૧૮-૨૫): આનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું.

(#૧૮) જે આને પ્રાણનો પ્રાણ, ચક્ષુના ચક્ષુ અને શ્રોત્રનું શ્રોત્ર તરીકે નવાજે છે તે આ અનાદિ અને પુરાણા બ્રહ્મનો જ્ઞાતા છે. (#૧૯) મનથી જ બ્રહ્મને જાણો; અહિં વિવિધતા નથી; જે વૈવિધ્ય જીએ છે તેનો પુનર્જન્મ થાય છે. (#૨૦) બ્રહ્મને આ દષ્ટિથી જીઓ: તે એક જ અને અદ્વિતીય છે; તે વિશુદ્ધ, ધ્રુવ, અપ્રમેય, (અવ્યાકૃત) આકાશથી ચ સૂક્ષ્મ,

અજન્મા, આત્મા, મહાન અને અવિનાશી છે. (#૨૧) બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુ, પોતાની પ્રજ્ઞા આમાં જ પરોવે છે અને વાણીના વિકારથી દૂર રહે છે. (#૨૨) આ મહાન, અજન્મા આત્મા પ્રાણનું ચેતન છે, જે હૃદયની ગુહામાં વસે છે. તે સર્વને વશમાં રાખી તેઓ ઉપર શાસન કરે છે. આ આત્માની ઝંખના કરતાં તેઓ વિચારે છે સંતતિથી શું? તેઓ પુત્રેષણા, વિત્તેષણા અને લોકેષણા ત્યજી ભિક્ષાર્થ કરે છે. કોઈ પણ એક એષણા અન્ય બેની જનેતા છે માટે ત્રણેયનો ત્યાગ કરવો. “નેતિ નેતિ”થી નિર્દેશાયેલ બ્રહ્મ અગ્રાહ્ય, અવિનાશી, અસંગ, બંધનમુક્ત છે માટે તે વ્યથિત નથી થતા અને તે અક્ષય છે. આત્મજ્ઞાની પાપ-પુણ્યથી નિર્લિપ્ત છે; તેને પુણ્યકર્મનું ગૌરવ નથી કે પાપીકર્મનો પશ્ચાતાપ નથી; તેને નિત્ય-કર્મનું બંધન નથી. (#૨૩) ઉપર આત્મજ્ઞાનીએ કહેલી હકિકત હવે આ ઋચામાં જણાવી છે: “બ્રહ્મજ્ઞાનીનો મહિમા એવો છે કે જે કર્મથી વધતો કે ઘટતો નથી. તે પોતાનામાં જ આત્મા જુએ છે અને પ્રત્યેકમાં તે જ આત્મા જુએ છે. તે પાપરહિત, વિષય-વાસનારહિત અને સંશયરહિત છે”. અત્રે મહર્ષિ જનકને કહે છે કે તેઓને બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થયો છે, એટલે કે તે સર્વાત્મા બન્યા છે. જનકે તેઓને પોતાના સામ્રાજ્યનું સમર્પણ કર્યું અને જાતે તેઓના સેવક બન્યા. (#૨૪) આ અજન્મા આત્મા સર્વભૂતોમાં રહી સમસ્ત અગ્નના ભોક્તા છે તેમજ કર્મફળદાતા છે. (#૨૫) જેઓ જાણે છે કે આત્મા અજર, અમર, અમૃત અને નિર્ભય બ્રહ્મ છે, તે જાતે નિર્ભય બ્રહ્મ બને છે.

(૮.૫.૫) મૈત્રેયી બ્રાહ્મણ : આ વિભાગની પ્રથમ ૧૪ ઋચાઓ (૮.૩.૨; બૃહ ૨.૪)ને મળતી જ છે. ફક્ત (#૧૫)મી ઋચા, જે આ વિભાગની છેલ્લી ઋચા છે તેની કેટલીક છેલ્લી પંક્તિઓ (બૃહ ૨.૪)ની છેલ્લી ઋચાથી અલગ પડે છે, તે આ પ્રમાણે છે: આત્મા, જેનો નિર્દેશ “નેતિ નેતિ થી થયેલો છે તે અગ્રાહ્ય, અવિનાશી, અસંગ અને બંધનમુક્ત છે, તે વ્યથિત કે ક્ષીણ નથી થતો. મૈત્રેયી, જ્ઞાતાને ક્યા સાધનથી જાણાવો? આ પ્રકારનો ઉપદેશ તને કર્યો છે, ખાત્રી રાખ કે આ જ અમૃતત્વ છે”. આમ કહી મહર્ષિ પરિવ્રાજક થઈ ગયા.

અંતમાં મહર્ષિ નિઃશંકપણે જણાવે છે કે મૈત્રેયીના પ્રશ્નનું સમાધાન આમાં જ છે.

(૮.૫.૬) આચાર્યોની પરંપરા : પ્રત્યેક કાંડના અંતે ગુરુઓની પરંપરા દર્શાવવાની પ્રથા શ્રુતિમાં પ્રચલિત છે. જે સમયે લખવાના સાધનો પ્રાથમિક અવસ્થામાં હતા અને દુર્લભ હતા ત્યારે આ મહાન ગુરુઓએ આ જ્ઞાનને અથાક પરિશ્રમ લઈ પ્રજ્વલિત રાખી આપણા ઉપર ખરેખર કૃપા કરી છે.

ॐ નમો બ્રહ્માદિભ્યો બ્રહ્મવિદ્યા
સંપ્રદાય કર્તૃભ્યો વંશર્ષિભ્યો મહદ્ભ્યો નમો ગુરુભ્યઃ ॥

: નોંધ :